

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ДОЧІРНЕ ПІДПРИЄМСТВО
«ВОЛИНСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ» ДЕРЖАВНОГО
ПІДПРИЄМСТВА «НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР
«ОХОРОННА АРХЕОЛОГІЧНА СЛУЖБА УКРАЇНИ»
ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

*Михайло КУЧИНКО,
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ*

ПАМ'ЯТКИ АРХЕЛОГІЇ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ ВОЛИНИ

Навчальний посібник

Луцьк – 2010

УДК 930. 26 (477. 82)
ББК 643. 4. (Укр. 4 Вол) 4
К95

В навчальному посібнику на базі археологічних пам'яток коротко висвітлені господарство, суспільні відносини, матеріальна і духовна культура давнього та середньовічного населення Луцького району. В книзі узагальнені результати досліджень пам'яток археології регіону, зроблено акцент на їх охороні. Авторами поданий також повний реєстр відомих і нововідкритих пам'яток в населених пунктах району, уточнене їх місцезнаходження, з'ясована етнокультурна належність та датування.

Для археологів, вчителів, студентської і учнівської молоді, краєзнавців і всіх шанувальників старовини.

Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету
імені Лесі України (протокол № від 2010 року)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор С. В. Гаврилюк
(Волинський національний університет ім. Лесі Українки)
доктор історичних наук, професор Д. Н. Козак
(Інститут археології НАН України)

ISBN

© М. М. Кучинко, 2010
© О. Є. Златогорський, 2010

ПЕРЕДМОВА

Волинезнавство, як складова частина археологічного краєзнавства, виступає у двох іпостасях – і як повноправна галузь гуманітарних наук, і як предмет зацікавлення широкого загалу. В наш час глобального розвитку інформатизації, регіональний аспект історії якось відступає на другий план. І це прикро, адже не знаючи її, навіть фахівцеві годі збагнути розвиток світових процесів. Крилатий вислів «Не можна досягнути неосяжне» у зв'язку з цим набуває ще більшого значення. І тому немає сумніву, що вивчення світової історії найкраще почати з історії своєї малої батьківщини, з краєзнавства, намагаючись пізнати те, що в нас глибоко під ногами. Одне слово, вивчення краю найдоцільніше розпочинати з археології. Саме в ній варто шукати коріння народу, витoki його культури, звичаїв, менталітету. Цій меті й має послужити пропонуванa читачеві книжка «Пам'ятки археології Луцького району Волині».

Район, що є предметом розгляду авторів монографії, розташований на північно-західній окраїні Волино-Подільської височини і займає площу близько 1 тис. кв. км. Він входить до складу приполіського лесового горбистого району, який має значні абсолютні висоти. У середньому вони перевищують 250 метрів над рівнем моря, а максимальна висота 288 м відмічена біля села Садів. Сучасний ландшафт району сформувався

в четвертинному періоді внаслідок пов'язаних з дією льодовика денудаційних процесів. Материкові зледеніння вплинули на лесові відклади водного походження. У давнину тут були значні за площею озера, що залишили після себе шаруваті глини й суглинки. Сам льодовик нинішньої території району не досяг. Четвертинні відклади (переважно лесоподібного типу) перекривають корінну товщу крейди, котра на денну поверхню майже ніде не виходить [Геренчук, 1975, с. 41–42].

Локальні форми рельєфу характеризують хвилясті, де-не-де горбисті межиріччя з невеликими за площами дубово-грабовими лісами. Виділяються рівнинні місцевості надзаплавних терас Стиру і Черногузки. Ділянки першої надзаплавної тераси невеликі, рельєфні, добре окреслені, з чіткими уступами, завширшки до 1,5–2 км. Вони складені відносно потужною, до 8–10 м товщею супіщаного алювію, перекритою лесоподібними суглинками. Поверхня тераси пласка, місцями зруйнована ерозійними процесами, внаслідок чого утворились окремі останці. На ній переважають неглибокі чорноземи, а також чорноземно-лучні ґрунти. Завдяки їх природній родючості, територія першої надзаплавної тераси практично розорана і певною мірою заселена.

Ділянки другої надзаплавної тераси поширені головним чином у долині Стиру і Черногузки. Її лесовидні суглинки мають товщину до 10–15 м. Поверхня тераси загалом рівнинна або ледь пофалдована розлогими балками. В доагрикультурний час вона була вкрита багатими лучними степами, під якими утворилися глибокі чорноземи на більш рівнинних ділянках і неглибокі – на схилівих. Землі цих місцевостей – це опідзолені й типові чорноземи, що відзначаються найвищими у Волинській області показниками родючос-

ті. В наш час вони повністю розорюються [Геренчук, 1975, с. 118–120].

В Луцькому районі добре розвинута річкова мережа. Річки належать до басейну Прип'яті. Стир, найбільша водна артерія району (довжиною 38 км по його території), починається на краю Подільського плато, перетинає Мале Полісся, протікає на незначному відтинку в межах Волинської височини і виходить з неї біля Луцька, перерізаючи її наскрізь з добре утвореною долиною, береги якої здіймаються місцями до 50 м. З двохсторонніх приток Стиру вирізняються Чорногузка і Сарна, які живляться водами численних малих річок та струмків.

В адміністративно-територіальному плані район складається з 29 сільських та 2 селищних рад, до складу яких входить 85 населених пунктів.

Природно-географічні умови Луцького району: помірний, з м'якою зимою, клімат, значна кількість річок, родючі ґрунти, великі за площею листяні ліси, багата лучна рослинність сприяли заселенню його території ще в далекому минулому. Нині в межах району виявлено до 500 археологічних пам'яток (з яких лише сім перебувають під охороною держави), котрі представлені стоянками, поселеннями, селищами, городищами, курганами і курганными групами, могильниками та окремими похованнями. Вони існували в різні історичні епохи. Одна їх частина належить до доби каменю, інша – до доби бронзи і ранньозалізного часу. Чимало пам'яток датується рубежем I тис. до н. е. і I тис. н. е., а також періодом раннього середньовіччя. Ціла низка старожитностей належить до княжої доби X–XIV ст. та пізнього середньовіччя XV–XVII століть.

Систематичне вивчення археологічних пам'яток розпочалось тут наприкінці XIX ст. завдяки зусиллям відомого українського історика В. Антоновича та його

Володимир Антонович

дружини – археолога К. Мельник. Підсумком їхньої плідної праці став вихід у світ низки серйозних публікацій, наукове значення яких не втрачене й понині, оскільки вони й досі є першоджерелами для сучасних дослідників [Антонович, 1901, с. 1–132; Мельник, 1901, с. 481–576].

Катерина Мельник

У часі між двома світовими війнами на території району здійснювали інтенсивні польові дослідження волинські археологи. Серед них вагомим внеском у вивчення пам'яток різних періодів виділяється Я. Фітцке. Він розкопував поселення і могильники в

Луцьку, Городку, Торчині, Піддубцях та інших пунктах [Археологічна спадщина, 2005, с. 23, 27, 28, 37, 96, 97, 103, 106]. Чимало пам'яток дослідив також О. Цинка-

Ян Фітцке

ловський [Cynkalowski, 1961]. Наукові студії цих учених присвячені періоду від кам'яного віку до пізнього середньовіччя.

*Меморіальна дошка
Яну Фітцке у Луцьку*

Якісні і кількісні зрушення у вивченні пам'яток археології району настали в останні десятиріччя ХХ століття. Луцький археолог Г. Охріменко дослідив поселення доби нового кам'яного віку, зокрема культури

лінійно-стрічкової кераміки поблизу сіл Гірка Полонка, Голишів і Рованці, що дозволило значною мірою збагатити джерельну базу та розкрити особливості

Олександр Цинкаловський

розвитку цієї неолітичної культури в умовах Волині [Охріменко, 2001, с. 25]. Львівські археологи – М. Пелецишин та В. Конопля досліджували окремі поселення лендельсько-полгарської культурно-історичної спільності (маліцька і волино-люблінська культури) в Лищі та Луцьку, а також могильник в Голишеві [Пелецишин, 1974, с. 107–112; Конопля, 1997, с. 62–69]. Вагомих результатів досягнуто у вивченні пам'яток трипільської культури: вдалось окреслити північно-західний кордон її ареалу, а матеріали розкопок у Голишеві дали можливість простежити історію пізньотрипільських племен у місцевих умовах [Пелецишин, 1990, с. 31–32].

Значних успіхів досягнуто у вивченні доби бронзи відомими археологами Я. Фітцке, М. Пелецишиним та І. Свешніковим. Найважливіші роботи були проведені на поселеннях стжижівської культури в Лищі, Усичах і на могильнику в Торчині [Fitzke, 1975, S. 53–62; Пеле-

щишин, 1971, с. 98–104; Свешніков, 1974, с. 121, 124–125]. Могильник лужицької культури рубежу бронзи і залізного віку досліджував поблизу села Рованці*

Микола Пелещишин

львівський археолог Д. Павлів [Крушельницькая, Павлів, 1990, с. 110–112], а поселення і могильник в Городку – В. Шкоропад [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999].

Вагоме місце в археологічних дослідженнях на території району відводиться проблемі походження та ранньої історії слов'ян. Для її вирішення київським археологом Д. Козаком здійснювались дослідження пам'яток перших століть нашої ери, серед яких велику наукову цінність становлять поселення пшеворської, вельбарської культур та волино-подільської культурної групи в селах Баїв, Боратин, Новостав, Гірка Полонка, Вікторяни, Рованці, Чаруків, Милуші, а також поховання вельбарської культури в с. Баїв і Гірка Полонка. Добуті матеріали дозволили поставити і вирішити низку питань стосовно особливостей то-

*Нині локалізується у межах села Боратин, на його північно-східній околиці.

гочасного господарського і духовного життя та етнокультурної історії місцевого населення [Козак, 1991, с. 141–142; 144–149, 154–162, 167–168].

Одержані матеріали дають змогу простежити етнокультурні процеси, які відбувались в межах Волинської землі, в тому числі загалом і Луцького району, як на рубежі тисячоліть, так і у наступному часу – другій половині I тис. н. е. та в давньоруський час. Особливо велике значення мають результати дослідження в 1977–1989 рр. ранньосередньовічного городища X–XI ст. біля села Городище Друге, проведені М. Кучинком, внаслідок яких вдалось повністю вивчити його площу (0,8 га), виявити численні житлові споруди, боярський палац та приміщення різного господарського призначення, а також зібрати різноманітний речовий матеріал. Це – перше і поки що єдине повністю досліджене городище в районі, яке було феодальною садибою на зразок лицарського замку [Кучинко, 1996].

Михайло Кучинко

Дослідженнями М. Кучинка в 1978 і 1986 рр. відкрито фундаменти та рештки кам'яних стін Луцького

замку [Кучинко, 2007, с. 29–32]. Розкопки останніх років внесли суттєві корективи в наші знання про середньовічну архітектуру Луцька та про етапи його розбудови. Археологічними роботами на території замку Любарта (колишній дитинець літописного Лучеська) М. Малевською у 80-х рр. ХХ ст. відкрито залишки побудованої у 70-х рр. ХІІ ст. церкви Іоанна Богослова та княжого палацу ХІV–ХV ст. [Малевская, 2005, с. 134–165]. В 1996–1997 рр. М. Кучинко проводив дослідження ділянки на розі вулиць Данила Галицького і Кафедральної, де відкрив рештки мощеної деревом вулиці та зрубні житла і господарські споруди ХІV–ХV ст. Виявлено чимало матеріалів цього часу [Кучинко, 2005, с. 14–16].

У 1988, 1992 роках працювала експедиція Волинського краєзнавчого музею під керівництвом С. Панишка на території давньоруського Коршівського городища (Одерадівська сільська рада). Проводились розкопки фортифікаційних споруд городища, що дозволило встановити етапи його становлення як феодалного центру [Панишко, 2003, с. 40]. За результатами дослідження було встановлено, що території городища заселялася декілька разів, починаючи від кам'яного віку, спорудження валу відноситься до кінця ХІ ст. [Панишко, 1988, с. 8; Панишко, 1992, с. 5].

В 90-і роки пошукові роботи здійснювала Розвідкова археологічна експедиція Волинського краєзнавчого музею, яку очолював В. Конопля. Ним практично завершене суцільне обстеження території Луцького району. Нині старожитності регіону репрезентують 12 стоянок пізнього палеоліту, 3 поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, 9 поселень волино-люблінської культури, поселення трипільської культури, поселення і знищене ґрунтове поховання культури кулястих амфор, 2 поселення городоцько-здвбниць-

кої культури, 9 поселень стжижовської культури, 124 поселення тшинецько-комарівської культури, 10 поселень лежницької культурної групи передскіфського часу, 44 поселення вельбарської культури, поселення празької культури, 260 поселень і 3 городища давньоруського періоду, 65 селищ XIV–XV ст., 2 курганних могильники XI–XIII ст. і пізньофеодальне замчище XV–XVII ст. [Конопля, Івановський, 1997, с. 6].

Тепер на території Луцького району продовжують успішно працювати експедиції Волинського національного університету ім. Лесі Українки та ДП «Волинські старожитності» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом О. Златогорського.

Загалом усі пам'ятки археології чітко поділяються на дві основні групи: місця поселень стародавніх людей (стоянки, поселення, селища, городища, міста) і місця поховань (кургани, ґрунтові могильники, окремі могили).

Стосовно першої групи пам'яток, слід зазначити, що кожна з них відповідає певному історичному періоду і пов'язана з господарським заняттям давнього населення. Так, стоянки – це місця короткочасного перебування невеликих людських колективів мисливців, рибалок і збирачів кам'яного віку, тоді як поселення – місця більш тривалого проживання, на яких мешкали землеробські або землеробсько-скотарські племена неоліту, доби міді та бронзи, ранньозалізного віку, а також ранньослов'янського часу. Що ж до селищ, то це великі поселення давньоруського і середньовічного часу з товстим культурним шаром та рештками житлово-господарських будівель. Говорячи про городища, треба наголосити, що їх основною рисою є наявність оборонних укріплень – валів і ровів, які ото-

чують замкнутий простір. Городища існували вже у бронзовому віці, але особливо багато їх з'являється в ранньослов'янському і давньоруському періодах. Як правило, – це місця тимчасового схову людей навколишніх поселень в разі нападу ворога, і центри ремесел. Так що недарма візантієць Лев Диякон писав про неможливість війни зі слов'янами, які у разі небезпеки ховалися на своїх недоступних, захищених природою городищах. В давньоруському часі городища виконували функції сторожових фортець або були боярськими садибами на зразок західноєвропейських замків.

В межах першої групи пам'яток розрізняють також житла (наземні й заглиблені), виробничі споруди (гончарні, залізобобні, косторізні, каменоробні майстерні), господарські ями-льохи, печі, вогнища, залишки культових споруд, скарби коштовних речей чи монет, знаряддя праці, предмети побуту, різноманітний інвентар тощо.

До другої групи археологічних пам'яток належать, як уже відзначалось, місця стародавніх поховань – могильники. За зовнішніми ознаками їх поділяють на курганні і ґрунтові. Кургани – це земляні насипи правильної, здебільшого круглої форми. Залежно від збереженості їх сучасна висота досягає 0,5–2,5 м. На деяких курганних могильниках Волині, зокрема в Піддубцях, Городищі Першому та Усичах можна простежити такий порядок: у центрі знаходиться найбільший курган, навколо якого групуються дещо менші. Зустрічаються також окремі кургани значної висоти і діаметра, як у с. Шепель. Зрідка трапляються і так звані могили-кенотафи, тобто псевдопоховання. Це кургани-пам'ятники, насипані на честь людей, які загинули на чужині, втонули, зникли безвісти тощо.

Ґрунтові могильники на відміну від курганних важко виявити; натрапляють на них здебільшого випад-

ково, під час земляних робіт. За ритуалом поховання вони поділяються на тілопокладні (інгумаційні) в ямі або на стародавньому рівні та тілоспальні (кремаційні) з захороненням решток в ямці або глиняній урні. Розрізняють поховання одиночні, парні і групові. В Луцьку зафіксовані поховання в дерев'яних трунах, а саркофаги чи гробниці, вимуровані з цегли, виявлені в Луцькому замку.

Головною ознакою археологічної пам'ятки є наявність культурного шару, тобто шару ґрунту, в явому збереглися залишки житлових і господарських споруд, кераміка, знаряддя праці, предмети побуту, зброя, кістки свійських тварин, звірів і птахів, вугілля, попіл – словом, все те, що свідчить про життя і діяльність людей. Гадаємо, що читачам, далеким від археології, цікаво буде довідатись, як утворюється цей шар. Припустимо, що на необжитій місцевості з'явилися люди і стали споруджувати житла і господарські об'єкти, внаслідок чого утворився новий шар, що складався з глини, трісок, соломи тощо. Все це змішалось з землею, яку викидали, викопуючи півземлянку чи канави для фундаментів, а згодом затопталось, знівелювалось і опинилось на рівні подвір'я. Мешкаючи на забудованій території, люди збільшували цей шар, викидаючи сміття, кістки, рештки їжі, непотрібні речі, гублячи різні предмети, знаряддя праці, прикраси тощо. Восени опадало листя з дерев, взимку господиня викидала попіл і вугілля з печі, сміття, влітку вітер наносив пил і пісок. Минув певний час, житло стало старим і його розібрали. При цьому на подвір'ї залишилось каміння, глина, напівзогниле дерево, солома з покрівлі, загублені чи викинуті речі. Все це втопталось в землю і нове житло вже опинилось вище від старого. При спорудженні нового житла знову викидалась зайва глина, дерев'яна стружка і т. п. А тим часом земля ніби «рос-

ла», і в ній залишилися речі, які свідчили про господарську діяльність людей, їх побут, культуру, суспільні відносини та й загалом про епоху. Так повільно, але невпинно збільшувався культурний шар, і цей процес припинився лише тоді, коли з тих чи інших причин люди покидали обжите місце. Зрозуміло, що найпотужніший шар утворювався там, де найдовше жили люди, і навпаки. У найсприятливіших місцях поселення виникали і зникали у різні епохи декілька разів, і кожному періодові відповідав окремий культурний шар. Звідси розрізняють пам'ятки одношарові, двошарові і багатошарові. Останні пов'язані з проживанням на них людей протягом кількох історичних періодів. Межі між ними, як правило, вдається простежити як у стратиграфічному плані, тобто в розрізі, так і за характером археологічного матеріалу.

Як відомо, в своєму історичному розвитку людство пройшло кілька суспільно-економічних формацій, однак предметом археологічного вивчення є лише первіснообщинний, рабовласницький і частково феодальний лад, яким в цілому відповідає кам'яний, мідно-бронзовий і залізний вік. Феодальний лад припадає на середньовіччя. При цьому базою археологічної періодизації слугує матеріал, з якого люди в різні епохи виготовляли основні знаряддя праці. Кожний з цих періодів мав свої, притаманні лише йому риси, що відображали поступовий розвиток давнього населення. Так, якщо в давньому кам'яному віці матеріальна культура людей окремих районів була загалом однаковою або мала порівняно незначні відмінності, то в середньому, а надто у новому кам'яному віці в культурі різних груп населення спостерігається відмінність, яка стає ще чіткішою в наступні епохи. Формуються етнографічні особливості окремих племен, які мешкали на певних територіях компактними групами, що,

зокрема, виражалось у типі житла, формах та орнаменті глиняного посуду, вигляді прикрас, поховальному обряді, звичаях, віруваннях тощо. Як правило, сьогодні важко сказати, якою була етнічна належність цих племінних груп чи племен, хоча й очевидними є відмінності між ними, і тому для їх розрізнення прийнято умовно говорити, що це племена такої-то археологічної культури. Під археологічною культурою розуміємо сукупність пам'яток, що мають спільні риси, знаходяться на якійсь цілісній території, належать до одного часу і пов'язані з конкретним етносом – народом. Прийнято вважати, що певній археологічній культурі відповідає певний етнос. В цьому розумінні археологічна культура і етнос виступають немов би синонімами. Щоправда, археологічні культури названі за суто випадковими і часто не найхарактернішими ознаками або ж за місцем, де вперше були виявлені пам'ятки даного типу, однак, це все ж таки дозволяє розглядати кожен культуру окремо, як щось самостійне

У розташуванні пам'яток археології простежується, з одного боку, закономірність, а з іншого – певні особливості. Важливу роль у цьому відіграє природне середовище. Досвід показує, що сліди життя давніх людей, як правило, зустрічаються в найсприятливіших для цього природно-географічних умовах, адже люди перебували під значним впливом оточення: ландшафту, клімату, рослинного і тваринного світу тощо. В свою чергу, це накладало відбиток на господарську діяльність людей. Вони селились біля водойм, на берегах озер, струмків і, а надто річок, які, крім усього іншого, були ще й артеріями, що з'єднували окремі людські колективи. Разом з тим, в залежності від змін конкретного типу господарства змінювалась і топографія стародавніх поселень.

Дослідження і охорона пам'яток історії та культури (і археології у тому числі), є одним з першочергових завдань цивілізованого суспільства. Цим важливим питанням в Україні опікується держава, адже археологічні пам'ятки – повноцінне наукове джерело, на базі якого вивчається тривалий період в історії людства, встановлюються закономірності його розвитку.

І насамкінець варто наголосити, що проводити розкопки на території України дозволяється лише довідченим археологам, які до того ж мають кваліфікаційний документ Польового комітету Інституту археології Національної Академії наук України підтверджений іменним відкритим листом за формою №1 та №4. Неспеціалістам робити це заборонено, бо невмілі розкопки приводять до нищення пам'ятки. А це карається законом.

РОЗДІЛ I. СТОЯНКИ ТА ПОСЕЛЕННЯ КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА ТЕРИТОРІЇ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ

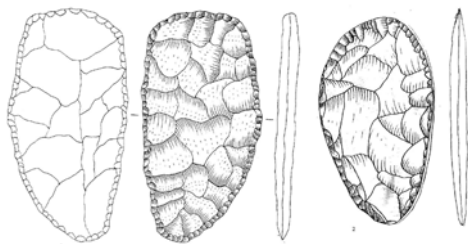
ПАЛЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ. Найдавнішим періодом в історії людства був давній кам'яний вік – палеоліт, назва якого походить від грецьких слів «палайос» – давній і «літос» – камінь. Палеоліт – це час становлення людини. В цю епоху розвивається суспільний устрій людей від первісного стада до родового ладу і утворюється перша і найдавніша суспільно-економічна формація – первіснообщинний лад, зароджуються зачатки первісних ідеологічних уявлень та найдавнішого мистецтва. Палеоліт поділяють на ранній і пізній. Ранній існував приблизно в період від 3 млн. до 35–33 тис. років, а пізній – від 35–33 до 10 тис. років тому.

На території Луцького району пам'яток раннього палеоліту поки не виявлено, що може пояснюватися недостатністю ґрунтовних розкопок. Ймовірно також, що в той період їх просто на цій території ще не було.

На зміну ранньому прийшов пізній палеоліт. Тоді в досліджуваному регіоні пам'яток було вже чимало, що свідчить про збільшення кількості давнього населення та освоєння ним нових земель.

Палеолітична людина жила в суворих природних умовах прильодовикової зони. Постійний холод примусив населення споруджувати теплі житла, використовуючи кістки великих тварин та дерев'яні жердини, які обтягувалися шкурами вбитих звірів. В середині жител влаштовувалися вогнища у вигляді заглиблень, які добре тримали тепло. Як зауважив В. Конопля, якщо житла стали першим захисним бар'єром, який людина створила між своїм тілом і навколишнім середовищем, то іншою штучною перепорою між ними

був одяг. У період пізнього палеоліту люди вже не вкривалися шкурами тварин, а розкрюювали їх і шили одяг кістяними голками, використовуючи сухожилля впольованих тварин замість ниток [Конопля, 1997, с. 21].

Палеолітичні біфакси

У період пізнього палеоліту первісні люди освоїли техніку виготовлення різноманітних знарядь з каменю із застосуванням розпилювання та шліфування, навчилися обробляти роги і кістки, що є показником розвитку спеціалізації виробничих процесів. У цей час удосконалилося домобудування, розвинулися різні види мистецтв, зокрема, музичне, виникли перші форми релігійних вірувань, розширилися позитивні знання про навколишній світ і місце людини в ньому. В період пізнього палеоліту проходило подальше розселення груп палеолітичного населення – з півдня на північ, північний схід і північний захід. Це привело до появи в окремих регіонах певних локальних груп, що відповідно вплинуло на матеріальну культуру місцевого населення.

На території Луцького району пізньопалеолітичні пам'ятки відкрито в Луцьку, а також поблизу сіл Буяни, Вербаїв, Вікторяни, Воютин, Гірка Полонка, Коршів, Коршовець, Лище, Новостав, Полонка, смт

Торчин. Зібрано крем'яні матеріали, покриті білою пастиною, але небагато. Це, в основному, поодинокі знаряддя праці: кінцеві скребки, різці, скобелі, пластини й відщепи з ретушшю, а також двоплощинні нуклеуси та пластинчасто-відщепові сколи.

На основі різних знахідок з території району, а також за аналогами з краще досліджених сусідніх регіонів Волині, зокрема з Кременця на Тернопільщині та Липи на Рівненщині, можна вважати, що основним заняттям місцевого пізньопалеолітичного населення було полювання на мамонтів, оленів, диких коней-тарпанів та інших звірів, кістки, бивні і зуби яких виявлені в Луцьку, Торчині і Городку.

Основним осередком пізньопалеолітичного суспільства, судячи з жител у Кременці і Липі, був рід, який об'єднував кровних родичів. В той час панівним стає екзогамний шлюб. Спорідненість у роді велася по материнській лінії, бо здебільшого діти не знали батька, що й зумовило виникнення матріархату.

Пізньопалеолітичні пам'ятки мисливців і збирачів Волині вказують на дві хронологічні фази їх розвитку: початкову, ранню з оріньякськими та слютрейськими елементами і пізню – з мадленськими (за назвами відповідних місцевостей у Франції). Майже повна аналогія матеріалів дозволяють зробити висновок, що в пізньому палеоліті землі Волині, зокрема і Луцького району, заселялись групами давнього населення з Подністрів'я. Можливо, ця інфільтрація мала місце вже в ранньопалеолітичному часі. В добу пізнього палеоліту досить чітко спостерігаються декілька ліній розвитку місцевої матеріальної культури, які в наступному періоді – мезоліті – спричинили виникнення різних археологічних культур на території Волині.

На жаль, поки що сказати більше про пам'ятки палеоліту Луцького району ми не можемо. Проте є на-

дія, що в майбутньому вони будуть відкриті й вивчені, адже в інших регіонах Волинської землі їх чимало.

МЕЗОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ. Наступним періодом в розвитку давнього населення був мезоліт (від грецьких слів «мезос» – середній і «літос» – камінь). Перш ніж перейти до його характеристики, варто сказати кілька слів про подію, що значною мірою вплинула на життя тодішньої Європи, а отже, і території Західної Волині та Луцького району. На початку IX тисячоліття до н. е. поблизу гори Беллінген у Середній Швеції сталася природна катастрофа, наслідки якої докорінно змінили тогочасну екологію. Після неї припинила існування в Європі льодовикова епоха і настала пора геологічної сучасності – голоцену. Під тиском мас Балтійського прильодовикового озера прорвало крижану греблю, що відокремлювала його від світового океану. Вченим вдалося визначити точну дату цієї події за такими фактами. Під дією сонячних променів улітку крижана гребля почала танути, і бурхливі потоки води понесли в прильодовикове озеро та сусідні водойми гравій, пісок і суглинок. Взимку льодовик не танув, і на дні Балтійського та прилеглих озер відклалися тонкі глинисті прошарки. Вчені підраховали ці стрічкові глинисті відкладення прильодовикових водойм і встановили, що крижану греблю прорвало у 8213 році до нової ери. Після цього всього за рік рівень Балтії понизився на 30 м і зрівнявся з рівнем світового океану. Тепла солоня вода Атлантики проникла в сучасне Балтійське море, від чого різко пом'якшав клімат Середньої Європи. Змінилося природно-географічне середовище. Маси води, що утворилися внаслідок танення льодовика, заново формували рельєф, сприяли утворенню рік, озер, змінювали їхні долини і береги. Прильодовиковий тундро-степ почав інтенсивно заростати березово-сосновими лісами. Виникла смуга

лісової зони у кілька тисяч кілометрів завширшки з поміркованим кліматом, річними природними циклами і нестадною фауною [Залізняк, 1994, с. 59–60].

Значних змін зазнав тваринний світ. Ще наприкінці палеоліту зникли шерстистий носоріг, мамонт і вівцебик. Частина їх вимерла від зміни кліматичних умов, інші загинули внаслідок винищувального загінного полювання на них людей. Збіднення фауни примусило мисливців не лише змінити об'єкти полювання, але й запровадити його нові прийоми. Загінне полювання на великих тварин втратило своє значення. Ряд тварин, зокрема, й північний олень, відкочував на північ. Зросла роль промислу, що вівся невеликими групами людей і навіть індивідуально. Розширився асортимент здобичі, куди увійшли дрібні тварини, а також птахи.

Подальший розвиток давнього населення Волині й Луцького району зокрема, проходив у названому періоді, який тривав від 10 до 5 тисяч років тому. Це був час значних змін у природі Європи. Закінчився, як уже зазначалось, льодовиковий період і натомість настала геологічна сучасність – голоцен. Поступово відбулося потепління клімату, почався ґрунтотворчий процес і формування сучасної гідрографічної мережі, виникали тундрова, лісова і лісостепова зони. Змінилася рослинність, вимирали великі звірі, а їх змінювали олені, зубри, кабани та ін.

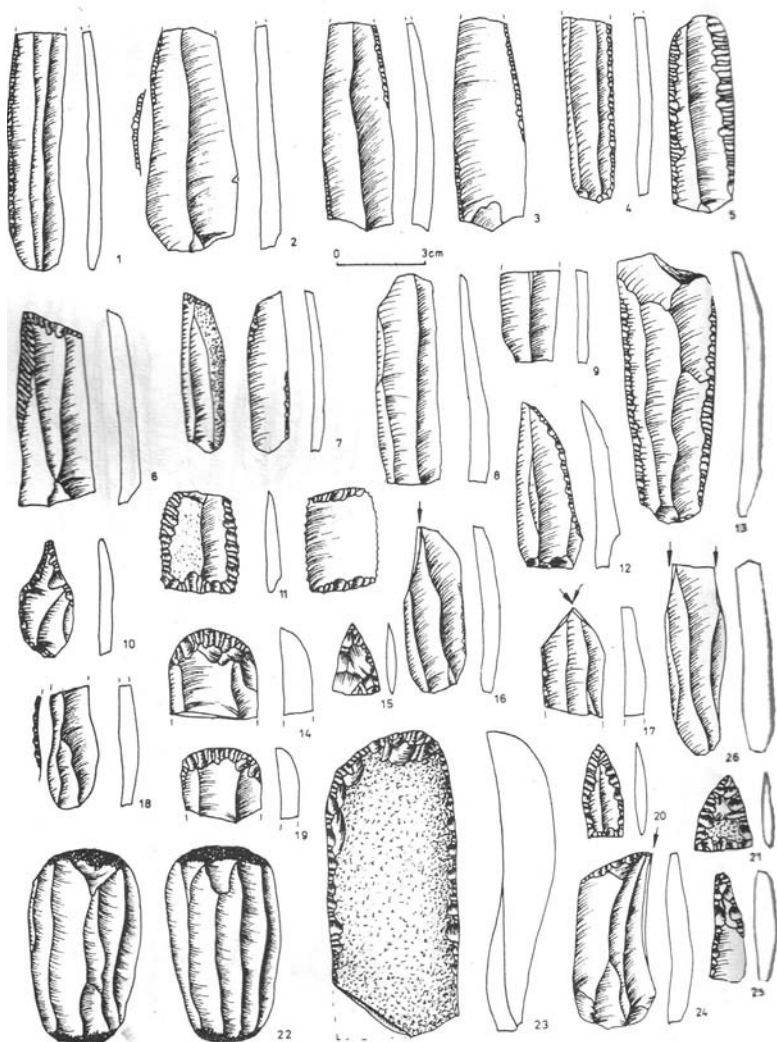
Мезолітична епоха припадає на пребореальний (холодний і сухий), бореальний (трохи тепліший) і атлантичний (теплий і вологий) клімат. На відміну від палеоліту, культурні шари мезолітичних стоянок залягають неглибоко в ґрунті, переважно на надзаплавних терасах рік або на піщаних дюнах.

У цей час збільшується кількість населення з розвинутими рисами матеріальної і духовної культури, виділяються окремі племена. Мезоліт Волині пред-

ставлений низкою археологічних культур, що висвітлюють поступальний розвиток населення того часу. Не всі вони однаковою мірою репрезентовані пам'ятками. Про окремі з них на цій території свідчать лише фрагментарні матеріали, здобуті під час розвідок, про інші культури важко говорити докладніше через недостатню вивченість регіону. І все ж, для висвітлення історичної картини розвитку мезолітичного населення Волинської землі, їх слід розглянути бодай побіжно з надією, що в майбутньому нові відкриття дозволять охарактеризувати ці культури повніше.

В нових природніх умовах відчутно зросла роль лука і стріл, які на відкритих просторах степу чи тундри були малоефективними під час переслідування звіра. Кам'яні індустрії епохи мезоліту мають мікролітичний характер. У межах Луцького району стоянки періоду мезоліту поки що відкриті лише в селах Вербаїв, Коршовець, Торчин. На них знайдено мікроліти різних форм, відщепи, нуклеуси та кістки дрібних тварин.

НЕОЛІТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ. Заключним періодом кам'яного віку був неоліт (від грецьких слів «неос» – новий і «літос» – камінь), який в основному, охоплює VI–IV тисячоліття до н. е. В цей час людина вже менше залежала від природи, хоча закономірність у: розташуванні поселень біля джерел води залишалась в силі. Причому, якщо раніше вони знаходилися на нижній терасах рік, ближче до води, приозерних дюнах чи піщаних пагорбах, що зобумовлювалося заняттям людей рибальством, то згодом – на вищих ділянках, придатних для землеробства та скотарства. Для неоліту характерною була трансформація привласнюючого, мисливсько-збиральницького типу господарства у відтворюючий – землеробсько-скотарський. Це був один з найважливіших етапів розвитку людства на

Неолітичні крем'яні інструменти з с.Лище

шляху до прогресу. Для епохи неоліту показовою є стійка осілість населення.

В цей період удосконалюється техніка обробки каменю: широко застосовується свердління, шліфування крем'яних і кам'яних сокир, а також свердління і розпилювання м'яких порід каменю. Широкого вжитку набули виготовлені з цього матеріалу сокири, тесла і долота, які мали частково або повністю зашліфовану поверхню. За допомогою їх почався інтенсивний наступ на лісові масиви з метою розширення площ під посіви злаків. Кремень, як і в попередні епохи, залишився основною сировиною для продукування більшості знарядь праці. За своїми техніко-морфологічними показниками неолітична індустрія була близькою до мезолітичної. Так, у кремнеобробному виробництві неоліту, як і в мезоліті, застосовувались мікроліти – вкладні до кістяних чи дерев'яних серпів.

Вичерпавши доступні їй запаси кременю, що залягав безпосередньо на давній поверхні, неолітична людина перейшла до глибинних розробок цього виду сировини. У багатьох місцях Європи діяли крем'яні копальні та шахти. Глибина останніх сягала інколи 10 м, а протяжність штреків доходила до кількох десятків метрів. Нерівномірність розміщення в природі покладів кременю та інших його порід сприяла виникненню обміну виробами та напівфабрикатами з нього. Інколи заготовки-пластини і окремі знаряддя праці з них поширювались на досить значні відстані, до 200–500 км.

Важливою рисою неоліту є поява першого в історії людства штучного матеріалу – кераміки, тобто випаленого глиняного посуду, що дозволило робити більші запаси харчових продуктів та ширше вживати варену їжу. Винайдення кераміки (по грецькі «керамос» – глина) дозволило неолітичній людині поліпшити способи приготування їжі. Неолітичний посуд виготовляли методом «наліпу», з використанням так званої стрічкової техніки. З глини робили джгути за-

втовшки 3–4 см, які накладали на форму по спіралі, а пізніше стискали і загладжували. Наявність у людей того часу кераміки є настільки характерною ознакою неоліту, що його навіть назвали «керамічною добою».

Однак не глиняний посуд, і не шліфовані вироби з каменю, а землеробство і скотарство стали визначальними показниками неолітичної епохи. Це був перелом в господарській діяльності людини – перехід від присвоючого до відтворюючого типу господарства. Процес цього періоду розтягнувся на тисячоліття, і далеко не скрізь ці галузі первісної економіки ставали основними. Ряд неолітичних племен залишались і надалі мисливськими та рибальськими. Проте в них також настали своєрідні якісні зміни: вдосконалилися знаряддя праці, застосовувались нові технічні прийоми під час їх виготовлення, з'явився примітивний попервах ліпний посуд, розвинувся міжплеменний обмін.

До великих досягнень пізнього неоліту варто віднести появу прядіння та ткацтва. Волокно спочатку вироблялось з дикоростучих рослин – кропиви і коноплі. Пізніше стали прясти нитки з вовни вівці і дикоростучого льону. В цей час люди навчилися прясти нитки з конопель і вовни та виготовляти з них тканину. Завдяки прядінню з'явився вертикальний верстат. Про існування у ту пору ткацтва зрідка свідчать відбитки тканини на посуді.

Було винайдено нові засоби пересування: лижі, сани, човни. Приручення тварин, винайдення землеробства і названі вище досягнення іноді називають «неолітичною революцією». З цим періодом пов'язують також першу в історії людства антропогенну екологічну кризу – («кризу консументів») – масове винищення (перепромисел) великих тварин і виснаження ресурсів збирання...

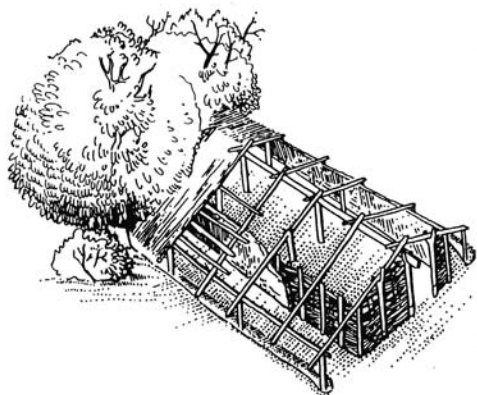
Для епохи неоліту показовою є стійка осілість. Поселення займають велику площу. Житлобудування характеризується спорудами кількох типів. Поряд з невеликими землянками і напівземлянками існували довгі наземні будинки з багатьма вогнищами, де мешкали окремі сім'ї. В неолітичному суспільстві панував матриархальний родовий лад.

Новокам'яна доба стала важливою ланкою в історії розвитку давнього населення Волині загалом і Луцького району зокрема.

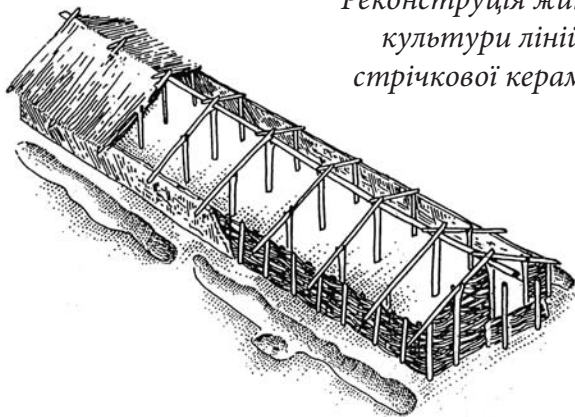
КУЛЬТУРА ЛІНІЙНО-СТРІЧКОВОЇ КЕРАМІКИ. Започаткували епоху неоліту на досліджуваній території прийшли землеробсько-скотарські племена культури лінійно-стрічкової кераміки (назва походить від орнаменту на посуді), прабатьківщиною яких було Середнє Подунав'я. Звідси й інша назва культури – дунайська. Пам'ятки племен цієї культури на Волині представляють північно-східну периферію зайнятої ними величезної європейської території. Досліджувалися М. Матвієйком, М. Пелецишиним, В. Коноплею, О. Златогорським та найповніше Г. Охріменком. Пам'ятки лінійно-стрічкової кераміки здебільшого виявлені саме на території Луцького району. Поселення відомі в Луцьку (Красне, Вишків), Рованцях (урочище Гнідавська Гірка), Голишеві, Гіркій Полонці, Вікторянах, Вожитині, Баєві, Коршівці, Рокинях, Торчині та інших населених пунктах [Охріменко, 2001].

Чи не найповніше вивчено характер житлобудування цієї культури на поселенні, розташованому за 2,5 км на захід від села Голишів, на лагідному схилі першої надзапlavної тераси лівого берега Чорногузки, відкритому Г. Охріменком у 1979 р. Ним розкопано понад 1050 кв. м площі і виявлено залишки більше десяти наземних і заглиблених жител. Наземні житла мали майже трапецієподібну форму розмірами 4x5, 5 м та

5x10 м. У центрі будівель на рівні підлоги росташувалися вогнища. Стіни жител мали стовпово-каркасну конструкцію. Про це свідчать ямки від стовпів діаме-

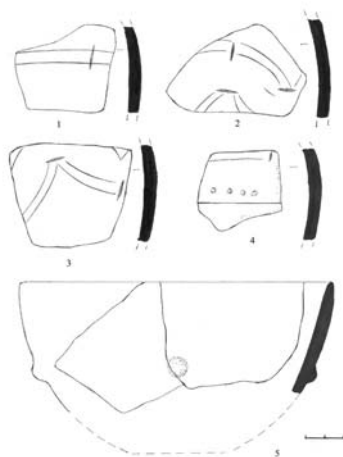

*Реконструкція жител
культури лінійно-
стрічкової кераміки*

тром 20-30 см, які виявлені вздовж стін. У двох напівземлянках у долівці були викопані ями округлої форми діаметром 1-1,2 м, 1-1, 8 м завглибшки. Це були господарські ями-льохи. В одному з жител відкрито чотири ями без чіткої системи розміщення, а в іншому – дві, які сполучалися між собою. В межах житлових споруд зібрано значну кількість виробів з кременю,

каменю та кістки, остеологічні рештки тварин, а також фрагменти ліпного посуду, орнаментовані лінійно-нотним і пластинчастим декором. За комплексом матеріалів поселення в Голишеві датується 4300–4200 роками до н. е. [Стольна, Охріменко, 1991, с. 7–8].

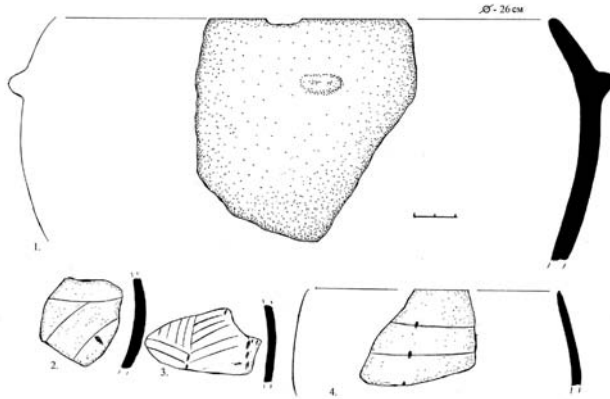

Ліпний посуд КЛСК з Баєва

Прибульці створили своєрідну культуру. Знаряддя виготовляли з кременю, кістки та дерева, причому для крем'яного інвентаря характерні архаїчні риси, властиві ще мезолітові, що проявляються у мікролітах, які вживали як вкладні до серпів чи гарпунів. З каменю вироблялися шліфовані клиноподібні сокири, долота, великі тесла, які використовувалися для рубання дерев, побудови хат, видовбування човнів тощо. З кістки і рогу майстрували мотики, шила, лопатки, плоскі проколки, долотця та інший інвентар.

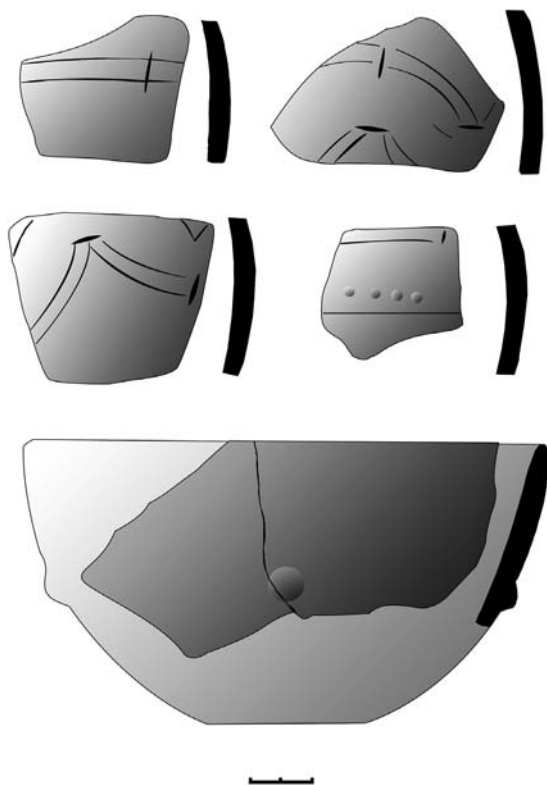
Найбільшу групу виробів на поселеннях носіїв названої культури становить ліпний посуд двох варіантів – кухонний та столовий. Перший, виготовлений з глини з домішками полови, жорстви та шамоту,

представлено горщиками і півсферичними чашами. Другий, тобто столовий, виготовлений з добре просіяної глини з домішками дрібного піску, представлено кулястими широкогорлими посудинами, горщиками з циліндричною шийкою та мисками. Посуд оздоблений орнаментом у вигляді стрічок та ямок на них – «ноток». Оригінальними є знайдені на поселенні в Луцьку маленькі горнятка з наліпом у вигляді голови тварин.

Лінійний посуд КЛСК з Гнідавської Гірки

Ці матеріали дозволяють охарактеризувати господарську діяльність населення культури лінійно-стрічкової кераміки. Основним його заняттям було мотичне землеробство, ділянки для якого розчищали підсічно-вогневим способом. Для збирання врожаю використовували кістяні або дерев'яні серпи, в які вкладались під кутом крем'яні вкладні-мікроліти. Такі вкладні досить часто трапляються в комплексах знарядь в Гіркій Полонці, Коршівці, Новоставі, Баєві та інших пунктах. Важливим свідченням існування тут землеробства в неоліті є залишки культурних рослин, як в обвугленому стані, так і у вигляді відбитків на ке-

Липний посуд КЛСК з Баєва

рамці, куди вони потрапляли разом з половиною, яку спеціально домішували до глини, щоб запобігти деформуванню горщиків при випалі. Зернини згорали, але їхні відбитки залишалися. Палеоботанічні визначення відбитків зернин, колосків, колоскової луски з поселень у Рованцях (Гнідавська Гірка) та Голишеві, поблизу Луцька, належить Г. Пашкевич. З'ясувалося, що місцеві землероби вирощували пшеницю-двозернянку, ячмінь голозерний та плівчастий, просо звичайне, а з бобових – горох і чечевицю. Виявлено також відбитки зернівок бур'янів, що супроводжують куль-

турні рослини: куряче просо, мишій сизий, стоколос. До бур'янових рослин належать також відбитки зерен жита. Воно в той час ще не вважалося зерною культурою, а зараховувалось до бур'янів [Пашкевич, Охріменко, 1991, с. 10–11].

Про духовне життя та світогляд населення культури лінійно-стрічкової кераміки можуть свідчити стилізовані фігурки бика, знайдені на поселенні в Рованцях, урочищі Гнідавська Гірка. Вочевидь, культ саме цієї тварини панував в системі вірувань місцевого населення. Про релігійні вірування давніх волинян говорить і поховання в Баєві. За способом – це скорчене тілопокладення, а супровідний інвентар складається з кам'яного долота і кулястої з високим горлом посудини [Пелещишин, 1987, с. 101]. Скорченість імітує положення сплячої людини, тобто тогочасні люди вважали смерть лише формою сну. Не виключено також, що скорченість покійника могла наслідувати положення дитини до народження в лоні матері, а саме захоронення людини – повернення в лоно Матері-Землі. Що ж до супровідного поховального інвентарю, що клали біля померлого, якому він, начебто, зможе пригодитися після смерті, то це свідчить про віру первісних людей у потойбічний світ і, водночас, – про рід занять похованого.

Пам'ятки розглянутої культури датуються другою половиною V – початком IV тис. до н. е. За припущенням М. Пелещишина, основна маса їх представників повільно просувалася на південний схід у напрямку Дністра, а окремі групи, які, можливо, залишалися на обжитих місцях, поступово розчинилися у пізніших конгломератах, зокрема в людності маліцької культури мідного віку. Загалом же, перебування племен лінійно-стрічкової кераміки у Луцькому районі було позитивним явищем, бо прилучило місцеве тогочасне

населення до розвинутих в неолітичній добі регіонів культури Південно-Східної Європи.

Ця культура була яскравим та самобутнім явищем у ранній історії Волині і мала класичний землеробсько-скотарський уклад південної моделі економіки.

РОЗДІЛ II. СЛІДАМИ ПОСЕЛЕНЬ МІДНОГО ТА БРОНЗОВОГО ВІКІВ

ЕНЕОЛІТ. Наступний період в історії давнього населення Волині пов'язується з мідно-кам'яним віком, або ж енеолітом (від латинського слова «енеос» – мідний і грецького «літос» – камінь), що датується серединою IV–III тисячоліттям до н. е. Він був перехідним етапом від кам'яного віку до епохи металів. У цей час людина вперше в історії почала використовувати якісно новий матеріал для виготовлення знарядь праці та інших виробів – мідь. Її застосування підвищило продуктивність праці первісних землеробів і скотарів. Щоправда, мідні вироби були нечисленими і часто імітували кам'яні та кістяні. Тому й надалі основним матеріалом для продукування знарядь праці, предметів побуту і озброєння лишався камінь. Знаряддя праці часто шліфовані. В мідно-кам'яному віці обробка кременю досягла свого найвищого технічного рівня. Виникають навіть спеціалізовані майстерні. Разом з тим, чимало різних предметів і надалі виготовляється з кістки і дерева.

Поява металу вплинула не лише на розвиток металургії, а й сприяла прискоренню господарських та соціальних відносин у житті родових колективів. Продовжується процес освоєння нових територій, придатних для землеробства і скотарства. Період сухого й теплого клімату з вищою, як стверджують кліматологи, температурою ніж нині, сприяв уже в III тис. до н. е. збільшенню площ пасовиськ та орних полів за рахунок висихаючих боліт. В період енеоліту поширюються орні знаряддя, зокрема дерев'яна соха та борона з сукуватого стовбура або з рогу оленя. Вони вимагали застосування тяглових тварин, що обумовило збільшення кількості великої рогатої худоби. Підсічне

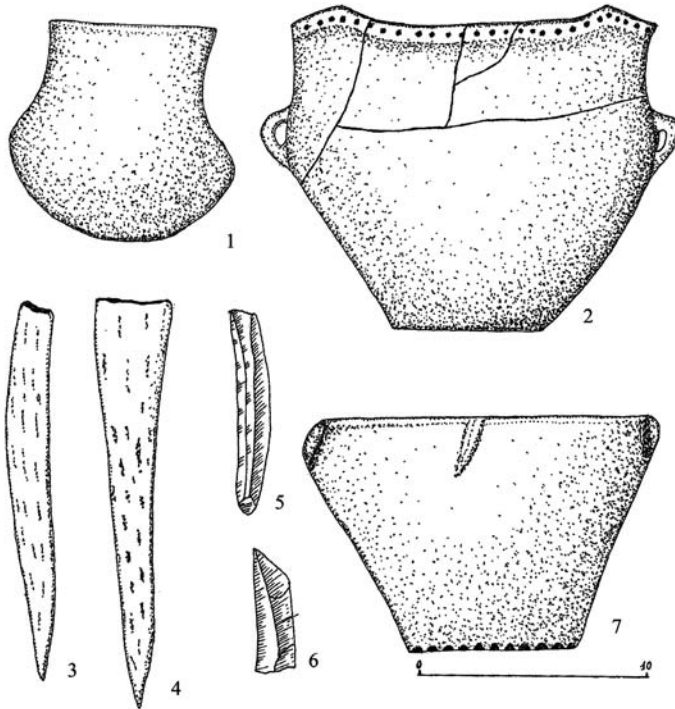
землеробство, яке виникло в енеоліті, сприяло появі шліфованих крем'яних сокир для розчистки під ниви лісових ділянок. Злаки збирали крем'яними серпами з широких і великих пластин. Як зауважує відомий знавець первісної кам'яної індустрії В. Конопля, якісних змін зазнали й інші знаряддя з кременю [Конопля, 1997, с. 61].

Тоді ж починається процес виділення скотарських племен з основної маси землеробсько-скотарського населення, що стало передумовою для першого суспільного поділу праці – відокремлення скотарства від землеробства. Зростання обсягів суспільного виробництва сприяло розвитку обміну між окремими виробничими колективами. Специфіка господарства вела до поступової заміни матріархально-родових відносин патріархальними.

Карта археологічних пам'яток мідно-кам'яного віку свідчить про досить значну строкатість населення, що мешкало на території Луцького району в той час, і різний рівень його суспільного та культурно-історичного розвитку. На цій основі виділився ряд етнокультурних груп населення, які належали до окремих археологічних культур.

МАЛИЦЬКА КУЛЬТУРА. Найдавнішою з місцевих енеолітичних культур була малицька, відома з літератури під назвою Гоща-Вербковіце або Вербковіце-Костянець, яка сформувалася в Південно-Східній Польщі, куди на початку IV тис. до н. е. з території Угорської низовини проникло населення лендельської культури. У другій половині IV тис. до н. е. перші малицькі племена досягли Західної Волині і витіснили з родючих земель, або асимілювали прийшло раніше із Середнього Подунав'я неолітичне населення культури лінійно-стрічкової кераміки. Пам'ятки цієї культури вивчали львівські археологи М. Пелешцишин та В.

Конопля [Конопля, 1990, с. 4–10]. З майже тридцяти відомих її пам'яток найкраще досліджені поселення поблизу села Лище Луцького району. На поселеннях у Луцьку, Маяках провадились менші за обсягом роботи. Як правило, поселення розміщувались на першій і другій наддугових терасах рік.

Знахідки з поховання лендельської культури. Голишів

Житлобудівництво маліцьких племен регіону характеризують напівземлянки овальної форми з однією або двома заглибленими камерами завглибшки до 1, 6 м від сучасного рівня ґрунту і діаметром до 6 м. Поруч із житлами знаходились ями різного господарського призначення: льохи для зберігання їстівних припасів,

зерносовища, майстерні з відходами обробки кременю тощо. Споруджувались також і наземні будинки, від яких залишилися рештки глиняного настилу підлоги. Вони могли досягати довжини 10–14 м і ширини 4–6 м. Стіни жител були стовпової конструкції, плетені з лози і обмащені глиною. Дах, найімовірніше, був двосхилий, критий соломною.

Кераміка маліцької культури Волині складається з двох технологічних груп: столової та кухонної. Столовий посуд має добре випалену глиняну масу з домішкою дрібних частинок шамоту. Сіра або коричнева поверхня посудин старанно заглажена. Кухонна кераміка містить значну домішку піску, від чого вона на дотик шорстка.

Форми кераміки різноманітні: конічні з прямими або дещо опуклими стінками, біконічні із заокругленим і гострореберчастим переломом та напівсферичні. Цей тип посуду має колінчасті вушка, розміщені ближче до вінець або на максимально опуклій частині стінки корпусу. Керамічний комплекс доповнюють горщики з широкою горловиною, чаші у вигляді зрізаного конусу, кубки та амфори. Своєрідними є миски овальної та прямокутної форм, а специфічними – культові чаші на циліндричних піддонах. Посуд маліцької культури прикрашався штампованим і пластичним декором. Перший з них утворює окремі орнаментальні зони: край вінець, вигин шийки посудин, максимальна опуклість стінок корпусу. Основні елементи штампованого орнаменту – відбитки прямокутного, трикутного і округлого штампів. Спорадично застосовувалися нігтеві вдавнення та прямі чи скошені насічки на зрізі вінець. Окремі посудини декоровані накольчастим орнаментом, що утворює геометричні композиції у вигляді трикутників або ромбів. Пластичний орнамент характеризують поодинокі, спарені

й навіть потрійні конічні гудзи на стінках посудин та сегментоподібні горизонтальні виступи на краю вінець. Своєрідним прийомом даного декору є защип, що утворює відтягнуті валики, котрі інколи бувають наліпними. Особлива риса кераміки маліцької культури – суцільне зафарбування частин кухлів і мисок у червоний або коричневий колір.

На деяких поселеннях знайдені пряслиці для веретена. Вони здебільшого конічні, рідше біконічні, плоскі, сплющено-кулясті. Деякі виготовлені із стінок старих розбитих посудин [Конопля, 1990, с. 7–9].

Основними заняттями населення були землеробство і скотарство. Про це свідчать знахідки рогових мотик, зернотерок і розтирачів з каменю, а також кісток великої рогатої худоби, коней, свиней та овець.

У господарській діяльності маліцьких племен досить важливе значення мала обробка кременю. Крем'яна індустрія набула макролітичних форм, що спонукало майстрів здобувати крупні пластинчасті сколи завдовжки 20–22 см з одноплщинних циліндричних і конічних нуклеусів [Конопля, 1997, с. 65].

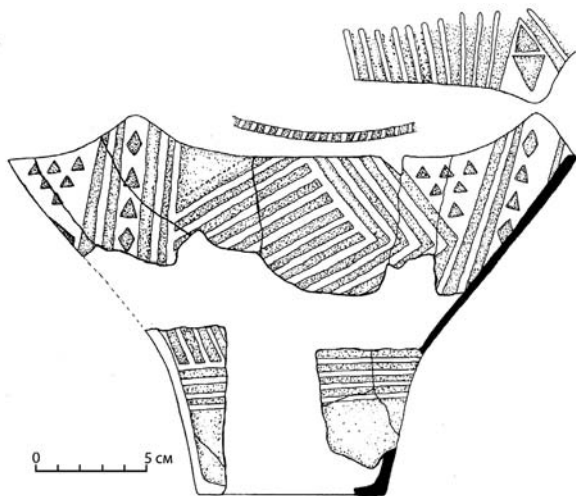
Серед знарядь праці чільну позицію займають ножі, різці, кінцеві скребки. Деякі меншими серіями представлені скобелі і вкладні до серпів. Доповнюють групу виробничого інвентаря пилки, свердла, проколки, лоцила, розтирачі, відбійники та ретушери. Показово, що в індустрії маліцької культури цілком відсутні крем'яні сокири. Їх місце заступили тут виробни з каменю-опоки. До виробничого інвентаря віднесені різноманітні кістяні проколки і рогові мотики. Номенклатурний список знарядь праці свідчить про багатогалузеві напрямки господарства місцевого населення маліцької культури. В ньому наявні вироби, які зайвий раз вказують на заняття людей землеробством і тваринництвом, також свідчать про обробку

шкіри, кістки і дерева [Конопля, 1990, с. 10].

З маліцькою культурою пов'язані вироби з міді, наявної на території Волині. Вона має дуже високу хімічну чистоту (99, 97%) і за цим показником випереджає всі відомі аналоги з інших родовищ міді в Україні та за її межами.

ВОЛИНО-ЛЮБЛІНСЬКА КУЛЬТУРА. На Волині, зокрема й на терені Луцького району, ця культура існувала впродовж 3200–2700 рр. до н. е.

Іншою культурою мідно-кам'яного віку на досліджуваній території була волино-люблінська, яка іменувалась раніше як культура пізньострічкова розписна і Зимне-Злота. Поширена у міжріччі Західного Бугу і Стиру, а також в Південно-Східній Польщі. Її

Горщик волино-люблінської культури з Баєва

населення прийшло на територію Волині наприкінці IV тис. до н. е. з заходу. Всі відомі пам'ятки цієї культури, яких близько 30, розміщені в межах Волинської області. В Луцькому районі вони відкриті поблизу сіл Антонівка, Баїв, Вікторяни, Голишів, Городок, Кор-

шів, Крупа, Лище, Сьомаки, смт Торчин та в м. Луцьку (урочище Красне). Пам'ятки вивчались археологами М. Пелещишиним, Д. Павлівим, В. Коноплею, Г. Охріменком. Ними розкопані поселення в Луцьку, Голишеві, могильники в Голишеві й Сьомаках та окремі поховання в Рованцях і Баєві.

Особливості будування житла у населення цієї культури вивчені поки що недостатньо. В Голишеві були відкриті три заглиблені житла овальної форми розмірами 2–2,5х3–4 м та велике вогнище діаметром 1,6–2 м, від великого наземного житла. Довкола споруди були розташовані округлої форми господарські ями невеликого діаметру [Конопля, 1990, с. 11].

Кераміка волино-люблінської культури поділяється на столову і кухонну. Тонкостінний столовий посуд відзначається якісним випалом, дрібнозернистою щільною структурою, старанно заглаженою, часом підлощеною поверхнею сірого, темно-сірого, коричневого і чорного кольорів. Найпоширеніші види кераміки – миски і чаші. Серед них – різні за розміром зрізано-конічні та напівсферичні вироби, а також посудини майже кулястої форми з низькою шийкою і відігнутими назовні вінцями та біконічні посудини з гострим ребром корпусу. Дещо менше амфор невеликих розмірів з округлим дном, що мають два або чотири вушка біля вінця. Окремі екземпляри видовжених пропорцій досягають висоти 60 см. У них ручки прямокутної форми, які розміщені на маскимально опуклій частині корпусу. У значній кількості на поселеннях регіону знайдено також горщики і кухлі.

Деякі посудини, переважно миски і чаші, розмальовувалися білою, зрідка червоною фарбою мінерального походження. Розпис кераміки виконаний в геометричному стилі, що утворює композиції з трикутників. Вони розміщені в шаховому порядку і сти-

каються вершинами. Поля фігур покриті суцільно нанесеною білою фарбою або заштриховані скошеними тонкими лініями. Кухонний посуд має товсті стінки. Його глиняна маса містить крупнозернистий пісок і подрібнений шамот. Серед кухонної кераміки переважають чаші і великі горщики. Орнамент в цій групі посуду не простежений [Конопля, 1997, с. 67].

Відомості про кременеобробне виробництво місцевого населення волино-люблінської культури досить обмежені, щоб повністю відтворити всі його технологічні процеси. З наявних матеріалів можна зробити висновок про існування розвинутої макропластинчастої техніки розщеплення кременю, яка за своїми показниками близька до індустрії маліцької культури. Серед знарядь праці переважають різноманітні ножі, різці і скребки, які становлять майже 90% від загальної кількості виробничого інвентаря. Характерно, що місцеве населення як волино-люблінської, так і маліцької культур, здійснювало обмін деякими крем'яними виробами, переважно пластинами-заготовками, із спорідненими племенами Центральної Європи. Окремі знахідки із західноволинського кременю потрапляли в цей час навіть на південне узбережжя Балтійського моря [Конопля, 1990, с. 14-15].

Кам'яних знарядь праці знайдено небагато. Це, здебільшого тесла з опоки із суцільно зашліфованими сторонами та зернотертки. Серед знахідок з кістки та рогу – проколки і мотики.

Головними галузями господарства племен волино-люблінської, як і маліцької культури, були землеробство і тваринництво. В обмазці стін жител виявлені відбитки зерен пшениці-двозернянки, ячменю і жита. Про заняття землеробством свідчать, зокрема, розміщення поселень на родючих ґрунтах, використання під час сільськогосподарських робіт вкладнів до сер-

пів, рогових мотик, кам'яних зернотерок і розтирачів до них. Під час рзкопок деяких поселень зібрано чимало остеологічних матеріалів. В Луцьку, наприклад, траплялися кістки великої і дрібної рогатої худоби, коня і свині [Конопля, 2005, с. 52].

Поряд з тваринництвом і землеробством населення цієї культури займалося полюванням, рибальством і збиральництвом. Про це свідчать виявлені на поселеннях кістки диких тварин і риб, наконечники стріл і дротиків, плоди дикої яблуні і жолуді. Так, на поселенні в с. Лище було знайдено кістки оленя, сарни, кабана, а також риб'ячі кістки.

До цієї культури можна зарахувати два скарби. Перший з них був, знайдений 1991 року під час археологічних розкопок багаточарового поселення поблизу с. Голишів Луцького району Волинської області в урочищі Зарвихвости. Скарб був виявлений біля житла, на глибині близько 0,5 метра. Він був захований в ямі з південного боку споруди і складався з трьох шліфованих кам'яних сокир та десяти крем'яних ножеподібних пластин розміром 15–20 сантиметрів [Охріменко, Кучинко та інші, 2007, с. 393–394]. Вироби лежали компактно, акуратно складені, що свідчить про їх навмисне заховання. Судячи з вигляду знахідок, а також керамічних матеріалів, виявлених в сусідньому житлі, скарб може бути віднесений саме до волино-люблінської культури. Сокири такого типу є частими знахідками в ранньоенеолітичних культурах Подунав'я, а родовища сировини (опоки) відомі у Верхньому Подністров'ї. Отже, виникає логічне запитання: а чи не з Подністров'я або Подунав'я потрапили ці вироби на Волинь? Не виключено, що саме через значну вартість власник і сховав їх.

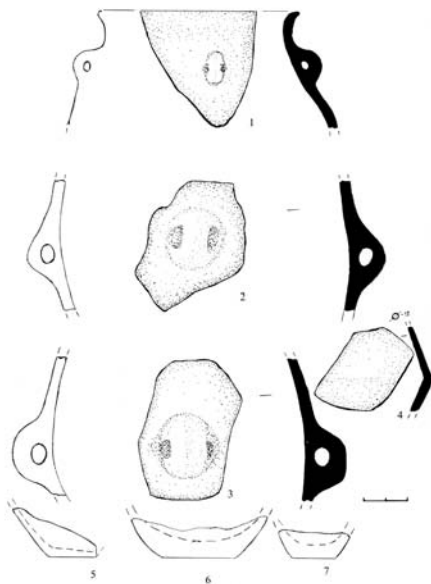
Іший цікавий скарб тоого часу був виявлений на території Музею сільського господарства Волині в с.

Рокині 2006 року. На нього натрапили чисто випадково під час земляних робіт. Скарб знаходився в ямі завглибшки 0,4 метра, у піщаному ґрунті, на відстані близько ста метрів від правого берега р. Сарни. Він складався з дев'яти ретельно виготовлених довгих крем'яних пластин, які лежали компактно одна біля одної. Був там також фрагмент ліпного горщика волино-люблінської культури, в якому, можливо і був захований скарб. Місце знахідки оглянув археолог Г. Охріменко, але інших матеріалів не виявив [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 16].

Духовне життя і вірування населення волино-люблінської культури розкриває характер та інвентар могильників і окремих поховань в Голишеві та Рованцях неподалік Луцька. Зокрема, в Голишеві виявлено п'ять скорчених поховань, а в Рованцях – два, щоправда, поруйновані поховання. Покійники лежали переважно на лівому боці і були у більшості випадків орієнтовані головами на південь. Їх супроводжували керамічні горщики з реберчастим профілем, конічні миски і чаші, крем'яні серпи, зернотерки, вістря стріл і кістяні проколки, іноді – мідні намистини і шпильки. Відмічені поодинокі парні поховання. Інколи здійснювалася кремація покійників або посипання їх червоною вохрою. Ритуал поховань засвідчує віру людей в потойбічний світ [Конопля, 1990, с. 15]. Пам'ятки волино-люблінської культури датуються 3100-2600 рр. до н. е.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА. Однією з найбільших розвинутих етнокультурних груп Європи в період енеоліту були племена трипільської культури (або Кукутені), епонімом якої стало с. Трипілля на Київщині. Вони населяли величезні простори Правобережної України і суміжних територій Молдови та Румунії. На території Волині перші групи трипільців з'явилися на

пізньому етапі розвитку цієї культури, на початку III тис. до н. е. Прийшовши з півдня, точніше з верхів'їв

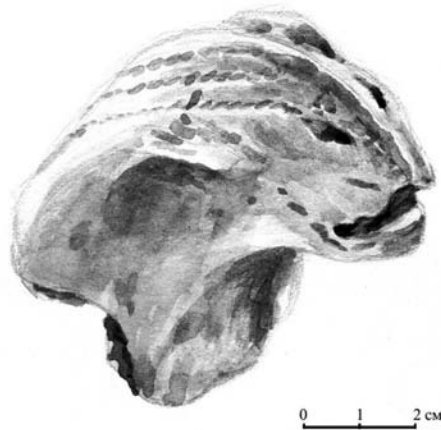

Кераміка ПТТК з Баєва

Горині, вони застали тут племена маліцької культури, яких почасти витіснили, а почасти асимілювали. На заключному етапі пізньотрипільське населення поширилось між ріками Горинь, Стир та Іква. На території Луцького району на сьогодні відомі три безсумнівні пам'ятки цієї культури – поселення в селах Буяни, Голишів і Новостав. Вони досліджувались М. Пелещишиним та В. Коноплею. Як правило, поселення розташовувалися на підвищеннях, оточених ярами або зрідка – в низинних місцях.

Найкраще вивченим на сьогодні є поселення поблизу села Голишів (урочище Замчище), яке в 1972–1973 рр. розкопував М. Пелещишин, а у 2006 р. – Г. Охріменко.

М. Пелешишин дослідив площу близько 2000 кв. м, майже 70% площі пам'ятки. Поселення розташоване у вигідному з погляду оборони місці, на видовженому мисі, що врізається в заплаву Черногузки. Воно було забудоване переважно наземними житлами стовпової конструкції. Розкопано 14 наземних жител, 2 напів-землянки та 35 господарських ям. Від наземних споруд залишилися розвали глиняних печей і ледь помітні заглиблення.

Зооморфна фігурка ПТК з Голишева

Як свідчать розкопки, основним типом житла трипільців були землянки овальної форми, розміром 2,1–2,4х3,5–3,8 м з печами в центрі. Поблизу житлових споруд знаходилися господарські ями-льохи для зберігання продуктів харчування, комори, приміщення для утримання худоби тощо, утворюючи в цілому житлово-господарський комплекс. На поселенні зібрано значну кількість знарядь праці з кременю, кістки і рогу, конічних тягарців до вертикального ткацького

верстату, пряслиць до веретена, та численні фрагменти кераміки.

Крем'яний комплекс з Голишева – це 1500 знахідок, 12% з яких – знаряддя праці. Серед кам'яних знарядь трапилися сокири, ножі, свердла, скобелі, серпи. Крем'яними є розтирачі та сокири, з каменю виготовлені зернотерки. Вироби з кістки і рогу представлені сокирами, долотами, лощилами і проколками та кістяними кинджалами. Кераміка з поселення представлена в основному кухонним посудом. Це – невисокі горщики, вузькогорлі амфори з масивними вушками, з зооморфними зображеннями, великі миски з низькими стінками, кубки та накривки для посуду, трапляються великі горщики-зерновики, які належать до тарного посуду. Вони оздоблені тисненням шнуром або штампом. Столовий посуд представлений поодинокими напівсферичними чашами з слідами розпису коричневою фарбою. Знайдено також мініатюрні сокири, стилізовані фігурки тварин, зокрема биків, баранів [Пелещин, 1990, с. 32].

Традиційним заняттям трипільців було осіле землеробсько-скотарське господарство, але з приходом їх на Волинь, через природні умови, питома вага землеробства зменшилась, натомість роль скотарства зростала. Про заняття землеробством свідчать рогові мотики, суцільнопластинчасті серпи з кременю та кам'яні зернотерки і розтирачі. Розводили велику і дрібну рогату худобу, свиней і коней, що засвідчено остеологічними залишками цих тварин на багатьох поселеннях. Допоміжну роль відігравало полювання на вепрів, оленів, сарн, бобрів, зайців, підтверджене знахідками кісток цих звірів, та вістрями стріл. Живучи на берегах рік, трипільці займалися і рибальством. Немаловажну роль відігравало, напевне, і збирання грибів, ягід, горіхів, жолудів тощо.

Про заняття населення домашніми промислами свідчать численні вироби з кістки, представлені проколками і лоцилами, а з рогу – мотиками, сокирами та долотами. Домашнім промислом було і керамічне виробництво, а знахідки прясел говорять про наявність прядіння і ткацтва. Волинським трипільцям були відомі і мідні вироби, свідченням чого є, наприклад, сокира з Голишева.

Що ж до суспільного і духовного життя цих племен, то ще до переселення на землі Волині, у них існували патріархальні відносини, які на пізньому етапі, слід гадати, досягали високого розвитку. Якщо говорити про мистецтво, то однією з яскравих етнографічних рис трипільців є їх значні успіхи в глиняній пластиці, зокрема у виготовленні фігурок людей і тварин, виявлених у голишівському поселенні та в розписі посуду. З культом Матері пов'язуються зображення жіночих грудей на деяких посудинах, а фігурки тварин, можливо, мають певний зв'язок з сільськогосподарськими культурами. Цікавими з точки зору вшановування блискавки і грому є глиняні мініатюрні сокирки-амулети з Голишева. Вважається, що вони виконували роль оберегів від цих грізних стихій природи.

Племена трипільської культури почали освоювати досліджувані землі доволі пізно – на початку III тис. до н. е. Найпізніші їх поселення розташовані у вигляді окремих гнізд, в межах яких проживала конкретна родова община, наприклад, поселення в Голишеві, Новоставі і в Луцьку (Гнідава) цілком могли утворювати таку общину. Деякі з них були довготривалі, мали добрий природний захист і досягли досить високого, як на той час, рівня розвитку.

Складним є питання про причини зникнення волинських носіїв пізньотрипільської культури. Однак у світлі останніх досліджень можна висловити при-

пущення, що процес занепаду цього суспільства був обумовлений його внутрішніми протиріччями, а остаточна загибель була лише прискорена вторгненням з заходу племен культури кулястих амфор. Загалом же, пам'ятки трипільської культури на Волині, зокрема і на території Луцького району, існували від початку III до другої чверті II тис. до н. е.

КУЛЬТУРА КУЛЯСТИХ АМФОР. Ще одну етнічну групу пізньоенеолітичного населення Луцького району становили племена культури кулястих амфор. Вона була поширена в Німеччині, Чехії, Польщі, звідки й потрапила на Волинь. Ця культура представлена трьома поселеннями, відкритими в результаті розвідки В. Коноплі поблизу сіл Гірка Полонка, Крупа і Полонка, поселенням, відкритим розвідкою О. Златогорського в районі Черчиці міста Луцька та поселенням, відкритим Г. Охріменком у селах Голишеві, Рованцях, селищі Торчині, в районі Красне міста Луцька та похованням, випадково виявленим у селі Оздів С. Панишком та Ю. Мазуриком. Археологічними розвідками засвідчено, що поселення розташовувалися на підвищених берегових терасах річок [Конопля, 1997, с. 88]. На жаль, ці пам'ятки у нас не розкопувались, але певне світло на ситуацію в Луцькому районі можуть пролити стаціонарні розкопки, що проводились на поселенні, неподалік від Луцька, в с. Межиріччя на Рівненщині І. Сवेशніковим. Ним відкрито два житла і дві господарські ями. Житла являли собою неправильно-овальні півземлянки в середньому розміром 2,6x4,7 м при заглибленні 0,6 м. В них виявлено вогнища, керамічні і крем'яні вироби, шматки стінної обмазки з відбитками лози, які свідчать про те, що наземні частини стін жител були плетені з дерева і обмазані глиною. Господарські ями мали круглу форму

діаметром 1,2–1,3 м і глибиною 1,3 м. В них знайдені кістки свійської великої та дрібної рогатої худоби, коня і дикої свині.

Кераміка цієї культури представлена горщиками, мисками, чашами, кухлями, кулястими амфорами. Поверхня їх заглажена, оздоблена лініями, зигзагами, ялинковими мотивами або зовсім неорнаментована.

Крем'яні знаряддя представлені ножами, скребками, різцями, вістрями стірл та трапецієподібними сокирами, а кам'яні – зернотерками та розтирачами.

Кістяні вироби представлені пристроєм для плетіння рибальських сіток, роговою мотикою та шилами і проколками.

На жаль, про господарство цих племен можна сказати небагато. Знахідки мотик та уламків зернотерок дозволяють стверджувати наявність тут землеробства, а кістки свійської худоби говорять про розвиток тваринництва. Існування полювання засвідчується знахідками рогів оленів, амулетів з ікол вепра та кісток дикої свині. Безумовно, мало місце і рибальство. Місцеве населення виготовляло також знаряддя з каменю і кістки та глиняний посуд.

Дослідження дозволяють припустити, що аналогічною була і картина життя цього населення на території Луцького району.

Загалом про культуру кулястих амфор в літературі пишуть як про войовниче і рухливе населення, що пояснюється переважаючим розвитком у них тваринництва. Але їх малочисельність навряд чи могла суттєво вплинути на остаточний занепад синхронної їм на Волині трипільської культури. Культура кулястих амфор на Волині датується другою половиною III тис. до н. е. Вважається, що вона припинила своє існування внаслідок асиміляції її носіїв племенами культур шнурової кераміки.

ДОБА БРОНЗИ. Важливою віхою в історичному поступі давнього населення регіону був бронзовий вік. У цей період було винайдено перший штучний метал – бронзу. Бронза – це сплав міді й олова, інколи сурми, свинцю, миш'яку або цинку в різних пропорціях. Найкраще співвідношення – 90% міді і 10% олова. Появі бронзи передували мідні вироби, але вони були менш поширені, ніж бронзові, оскільки останні твердіші і міцніші та, окрім того, вимагали менших затрат для їх виготовлення. Бронза плавиться при 700–900, а мідь – 1083 градуссах.

Але ні мідним, а ні бронзовим знаряддям праці не вдалося цілком витіснити кам'яні. Причиною цього було, по-перше, те, що в ряді випадків робочі властивості каменю вищі, ніж бронзи, а по-друге, придатний для продукування знарядь праці камінь знаходився майже повсюдно, тоді як джерела сировини для бронзи, надто олово, траплялись рідко.

І все ж таки у цей період в доволі широкому асортименті з'являються бронзові знаряддя праці та предмети побуту. Проте це не найважливіша ознака епохи, бо поруч з бронзовими широко застосовувалися кам'яні знаряддя, зокрема на території Волині. Основними ж характерними рисами бронзового віку є подальший розвиток землеробства і скотарства, у зв'язку з чим люди заселяли не лише береги, а й широкі заплави рік. Часто з оборонних міркувань для поселень обиралися берегові миси, оточені ярами. Розвивається ремесло. У бронзовому віці важливу роль починає відігравати міжплеменний обмін, а тому зростає роль річок як артерій, що зв'язували окремі людські колективи.

Пам'ятки бронзової доби умовно поділені вченими на три хронологічні періоди: ранній – XVIII–XVI ст. до н. е. ; середній – XV–XII ст. до н. е. і пізній – XI–

IX ст. до н. е. В ранньому періоді на території Луцького району мешкали племена культур шнурової кераміки – городоцько-здовбицької і стжижовської, в середньому – тшинецько-комарівської та в пізньому – лужицької.

ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКА КУЛЬТУРА. До найдавніших пам'яток доби бронзи належать поселення і могильники племен городоцько-здовбицької культури, що отримала назву від сіл Городок і Здовбиця на Рівненщині. За останніми даними на території району відомо ряд пам'яток у Луцьку, селах Вікторяни, Гірка Полонка, Городок, Липини, Одеради і Полонка. Вони належать до двох етапів розвитку цієї культури, які відрізняються характером житлових споруд, поховань, типами посуду, знарядь праці тощо. При цьому пам'ятки городоцького етапу відносяться до кінця енеоліту, а здовбицького – до початку доби бронзи.

Городоцький етап розвитку відомий поселеннями. Житла були наземними і мали розміри в середньому 4,5x8 м, стіни були каркасно-стовпової конструкції, а в центрі розміщувалися вогнища. Поряд з житлами знаходились ями-погреби для харчових припасів, а також інші господарські приміщення. Матеріальна культура городоцького етапу представлена крем'яними ножами, вкладнями до серпів, шліфованими сокирами, кинджалами, трикутними вістрями стріл і списів. Знайдені також кам'яні зернотерки і розтирачі, кістяні проколки і долота, кирки з рога оленя, рогові клини, кам'яні наковальні. Що ж до кераміки, то найхарактернішими є горщики кулястої форми, миски і дворучні амфори з циліндричною шийкою, прикрашені відбитками шнура.

Господарську діяльність населення городоцького етапу характеризувати нелегко через доволі малу кількість відповідних матеріалів, однак за наявними

знахідками можна сказати, що вона мала землеробсько-скотарський характер з переважанням скотарства. Допоміжну роль відіграло мисливство, про що свідчать знайдені в Городку кістки вепра, оленя, сарни, бобра, а також рибальство, на що вказує ще одна тамтешня знахідка – мідний гачок.

Пізній етап цієї культури – здовбицький. На пам'ятках виявлені крем'яні ножі, вкладні до серпів, різці, скребла, вістря стріл серцеподібної та трикутної форми, кам'яні свердлені сокири, зернотерки і розтирачи. Кістяні вироби представлені проколками, голками, долотами і відбійними молотками для добування кременю в місцях його залягання. Зрідка трапляються металеві вироби. Це скроневі кільця з розклепаними кінцями, спіральні пронизки, персні і сережки. Деякі прикраси зроблені зі сплаву волинської та карпатської міді.

Кераміка репрезентована опуклобокими горщиками, мисками, дворучними амфорами, глечиками, циліндричними кухлями з ручкою і черпаками. Як правило, шийка і верхня частина посудин прикрашена шнуровим і нарізним орнаментом.

Археологічні матеріали племен здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури свідчать про високий рівень розвитку скотарства. Це підтверджують як крем'яні ножі для розкрою шкір тварин та розрізання м'ясних туш, так і молочна тара – глиняні амфори, кухлі, черпаки. Залишки кісток великої рогатої худоби вказують, що вона була на першому місці. На другому – кози і вівці, на третьому – коні і на четвертому – свині. Важливою галуззю господарства цього населення було землеробство, засвідчене знахідками крем'яних серпів, вкладнів до рогових серпів, зернотерок, розтирачів до сокир, якими розчищали від лісу ділянки для рільництва.

Заняття мисливством підтверджується знахідками кісток вепра, збиральництво – великою кількістю черепашок річкових молюсків, прядіння – пряслицями для верет, металургія – місцевими виробами, а каменеобробна справа – різними знаряддями праці.

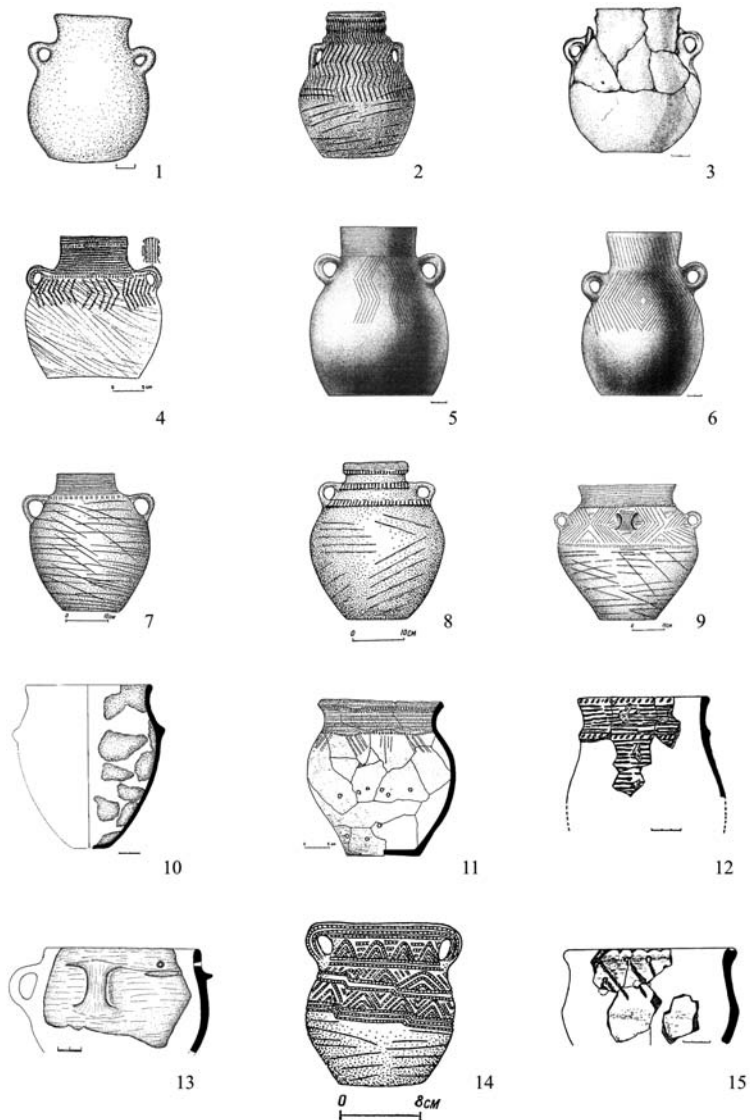
Дослідник пам'яток цієї культури І. Сवेशніков датував її останньою чвертю III – початком II чверті II тис. до н. е.

СТЖИЖОВСЬКА КУЛЬТУРА. До раннього періоду бронзового віку належить також стжижовська культура, епонімом якої стало с. Стжижув у Польщі. На сьогодні в межах Луцького району відомо понад десять пам'яток, що їх досліджували М. Пелецишин, І. Сवेशніков, В. Конополя, Г. Охріменко та інші на поселеннях у Луцьку, Торчині, Боратині, Буянах, Веселому, Городку, Коршеві, Крупі, Лищі, Усичах, Одерадах, Сьомаках, Шепелі, Підгайцях, Рованцях, Полонці. Поселення розташовувались на високих мисах, південних схилах річок або на підвищеннях серед річкових заплавл. Розміри їх були різні. Так, площа поселення в с. Усичі (колишній хутір Валентинів) сягала 1400 кв. м, а в Лищі, Коршеві, Торчині розкопано кілька сот квадратних метрів і виявлено низку жител. Зокрема, в Усичах – два, в Лищі та Торчині – по одному [Пелецишин, 1961, с. 98–104; Сवेशніков, 1990, с. 68]. Це півземлянки неправильно-овальної форми розміром в середньому 3,4х5,6 м і від 1 до 1,7 м завглибшки щодо сучасного рівня. На краях котлованів жител знаходилися ямки з перетлілими рештками стовпів від каркасу наземних частин стін, котрі підтримували дах. В житла вели східці, вирізані в землі, вздовж стін йшли глиняні виступи – лежанки завширшки 0,7 м, а посередині знаходилися вогнища діаметром до 1,3 м. Деякі будівлі мали дві або три кімнати, як, наприклад, в Усичах. Поблизу жител знаходилось чимало господарських ям-погребів для зберігання продуктів.

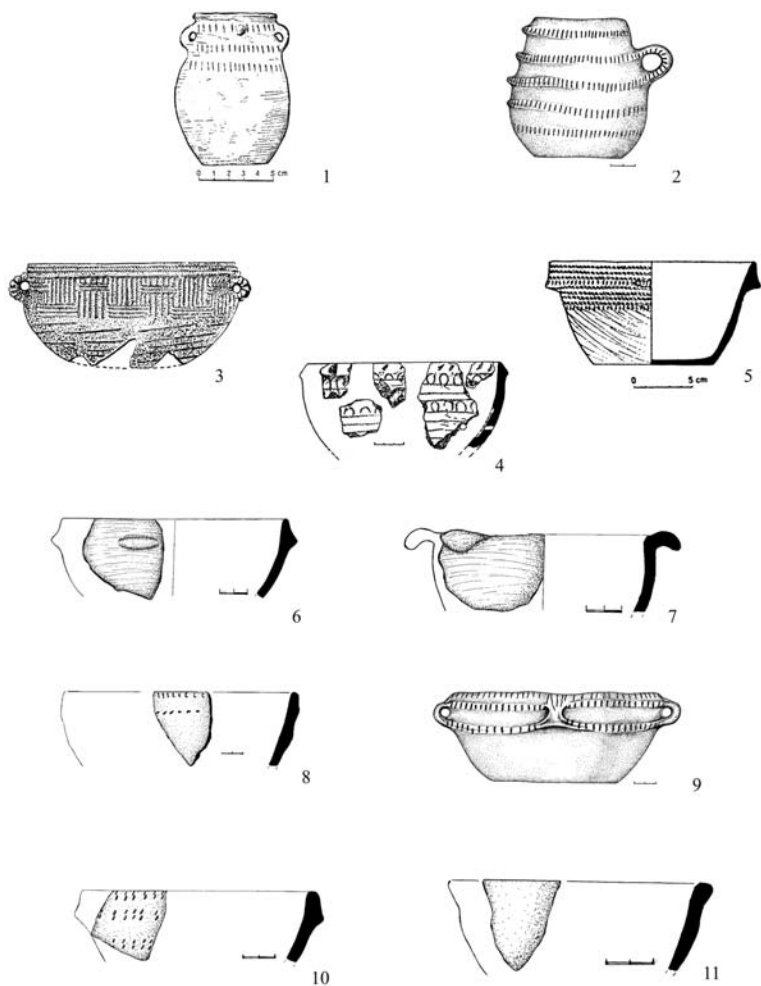
Окрім поселень, на території Луцького району відкрито також могильники стжижовської культури як ґрунтового, так і курганні. Ґрунтові могильники в Торчині, Рованцях (Луцьк-Гнідава), Усичах і Лище, виявлені на території поселень. Вони складаються з кількох поховань з витягнутими або скорченими кістяками, орієнтованими головами в різні сторони світу. Найбільший з них дослідив Ян Фітцке в селищі. Торчин, де було відкрито 19 одиночних поховань. Кістяки лежали в овальних або прямокутних ямах у випрямленому або скорченому стані, орієнтовані головами в різні сторони. В деяких похованнях зафіксована ампутація ступнів ніг, а череп одного кістяка був обпалений. Поховальний інвентар складався з ліпних горщиків з їжею, крем'яних серпів, вістрів списів і стріл, мідних скроневих кілець, підвісок-прикрас з черепашок та ікол вепра [Археологічна спадщина Яна Фітцке, 2005, с. 28–37].

Два скорчених поховання, орієнтованих головою на захід виявлено І. Сवेशніковим в с. Лище. Біля одного з них був наконечник списа і вістря стріли з кременю, ніж, кістяна проколка та уламок амфори [Сवेशніков, 1974, с. 127].

Чоловіче і жіноче випростані, а також два дитячих скорчених поховання цієї культури, відкриті в урочищі Гнідавська Гірка в селі Рованці (Луцьк-Гнідава). Серед поховального інвентаря були крем'яний серп і ніж, амфора і миска, підвіски зі стулок річкових черепашок і тваринні кістки [Сवेशніков, 1974, с. 80, 127]. Два поховання стжижовської культури виявлено також на поруйнованому могильнику біля хутора Валентинів, що увійшов до складу села Усичі. Це були скорчені поховання, на шиї одного з похованих була підвіска з ікла вепра, а біля іншого – миска і горщик з шнуровим орнаментом [Конопля, 1997, с. 214].

Керамічні вироби стжижовської культури:
1-9 – амфори, 10-15 – горцики

Керамічні вироби стжижовської культури:

1–2 – кухлі, 3–11 – миски

Крім ґрунтових, тобто плоских, у населення стжижовської культури відомі і курганні могильники.

Один з них виявлений і досліджувався в 1937 р. луцьким археологом Я. Фітцке поблизу с. Боратин, в урочищі Гребельки. Там він розкопав великий курган заввишки 1,3 м і діаметром 13,5 м. Під насипом кургану, нижче рівня горизонту виявлено чотири скорчені поховання, які лежали парами, оберненими одна до одної ногами. Небіжчики орієнтовані головами на схід і захід. Кістки ніг однієї пари порушені похованнями іншої пари. Поховальний інвентар складався з мідних прикрас: підвісок, трубчастих пронизок і діадем, зробленої з мідної стрічки. В захороненнях знайдено також фрагменти горщиків і тваринні кістки, мабуть, рештки жертвовної їжі [Свешніков, 1974, с. 127].

На пам'ятках знайдено різноманітні матеріали. Серед великої кількості виробів з каменю і кістки варто виділити найтиповіші: кам'яні просвердлені сокири з опущеним донизу лезом, крем'яні клиноподібні сокири, широкі ножеподібні серпи з продовгастою спинкою, листоподібні черенкові наконечники списів, серцеподібні вістря стріл, кинджали. Всі артефакти виготовлені з волинського чорного або сірого кременю. З кістяних виробів відзначимо проколки та голки, а також кістяні трубочки, можливо, складові частини музичного інструменту – флейти.

До металевих виробів слід віднести вислообушні сокири північно-кавказького типу з Торчина, діадему з металевої стрічки та спіральні і трубчасті пронизки з Боратина. Металографічними аналізами встановлено, що вони виготовлені з волинської і карпатської міді, а деякі – зі сплаву цих двох родовищ. Не виключено, що бодай частина з них зроблена місцевими металургами, а отже, можна говорити і про волинське бронзоливарне ремесло. Підтвердження існування місцевої бронзоливарної справи є знахідки напівфабрикатів виробів, як у похованні №15 в Торчині.

Кераміка представлена найпоширенішим типом посуду: амфорами з роздутим тулубом, широким дном і двома вушками на плічках, кухлями майже циліндричної форми, мисками та черпаками. Поверхня їх оздоблена горизонтальними, вертикальними або зигзагоподібними відбитками, рядами наколів чи насічок. Орнамент здебільшого покриває верхню частину посудин.

Судячи з виявлених на поселеннях матеріалів, основою господарства племен стжижовської культури було землеробство і скотарство. Це підтверджується як розташуванням поселень на родючих ґрунтах і тривалою осілістю, так і знахідками ножеподібних крем'яних серпів і зернотерок з плиточними курантами. Експериментально доведено, що використання курантів удвічі збільшувало продуктивність помолу зерна в порівнянні з використанням розтирача. Про зростання ролі землеробства порівняно з попереднім часом свідчать збільшення кількості серпів, які навіть виготовлялися у спеціальних майстернях. Збільшилася кількість великих крем'яних сокир, якими вирубували ліс, звільняючи площі під посіви. Судячи з великої кількості кісток коней, можна зробити висновок, що в цих умовах їх роль як основної тягової сили у землеробстві зростає.

Про значення для тогочасного населення Волині тваринництва можна судити з кісткових залишків, знайдених на поселеннях. Результати остеологічного аналізу матеріалу з Лища свідчать, що серед свійських тварин найбільше (близько 37, 5%) було великої рогатої худоби. Далі йдуть свині (20, 5%) і коні (18%). Вівці і кози становили 17%, а собаки – 7% загальної кількості свійських тварин. Отже, в порівнянні з попередньою городоцько-здовбицькою культурою зростання складу свійських тварин йшло за рахунок збільшення

поголів'я коней і свиней. До речі, в цей час збільшилась також роль приручених собак як сторожів стада і майна. За приблизними підрахунками на одну собаку припадало п'ять корів, три свині, трое коней і дві вівці. Цікаво, що значна роль собаки, як охоронця людини відобразилась у поховальних обрядах, на що вказують жертвоприношення собак в похованнях у Торчині. Вважається, що в цей час розвивається молочний напрям тваринництва, чим і можна пояснити збільшення кількості молочної тари – амфор, кухлів і черпаків і зменшення кількості ножів для розробки м'яса і скребків для очищення шкір вбитих тварин. М'ясний напрямок представляло лише свинарство, що і засвідчується збільшенням у порівнянні з попереднім часом кількості знайдених кісток свиней. А стабільна осілість населення стжижовської культури може говорити про існування в них саме тваринництва, а не скотарства в загальноприйнятому розумінні.

Суттєву роль у господарстві місцевого тогочасного населення відігравали полювання і рибальство, засвідчені на поселеннях знахідками кісток вепра, оленя, сарни, бобра, качки, кулика і риби – карася, щуки. Безперечно, мало місце і збирання ягід, грибів, жолудів тощо.

Домашніми промислами були гончарство, прядіння і ткацтво, обробка кістки, що підтверджується різноманітними знахідками, описаними вище.

Суспільні відносини в населення цієї культури були патріархальними, що підтверджено родовими могильниками та курганами, насипання яких було справою багатьох людей. Про це могли б говорити і парні поховання – чоловіка і жінки. Нарешті, чоловічі захоронення з дорогою металевою зброєю з Торчина і Лища можна вважати похованням військовоначальників-вождів, як свідчення виділення родової знаті.

Що ж до ідеологічних уявлень стжижовського населення, то в нього були поширені віра в існування душі, потойбічного життя, культ предків та очищувальну силу вогню. Останнє підтверджується частковим спаленням покійника на могильнику в Торчині. Віра в існування злих упирів, очевидно, відображена в факті ампутації ступнів у покійника в Торчині. Знахідки амулетів з іклів вепра у похованнях в Усичах і Торчині, можливо, свідчать про віру людей в силу фетишів, тобто надприродні властивості цих предметів. З вірою в потойбічне життя пов'язується й жертвоприношення овець і собак в окремих похованнях в Торчині [Сवेशніков, 1990, с. 74].

Про певний розвиток мистецтва свідчать знахідки пишно орнаментованого посуду та різноманітні жіночі прикраси. Заслуговують на увагу, виявлені у Торчині кістяні трубочки, можливо рештки музичного інструменту – флейти Пана.

Ця яскрава культура розвивалася впродовж XVIII–XVI ст. до н. е., співіснуючи певний час із здовбицьким етапом городоцько-здовбицької культури. Вона була замінена, як свідчать, наприклад, матеріали з поселення в с. Лище, пізнішою тшинецько-комарівською культурою, яка виникла наприкінці XVI ст. до н. е. і належить уже до середнього періоду доби бронзи.

ТШИНЕЦЬКО-КОМАРІВСЬКА КУЛЬТУРА.

Племена тшинецько-комарівської культури отримали назву від сіл Тшиніца в Польщі та Комарів на Івано-Франківщині. В Луцькому районі її пам'ятки відомі у Луцьку по вулиці Івана Франка (територія консервного та пивзаводу), на околиці селища Рокині, поблизу сіл Вікторяни, Воротнів, Гать, Гірка Полонка, Горзвин, Городище Друге, Городок, Григоровичі, Заболотці, Забороль, Коршів, Кошів, Крупа, Лище, Лучиці, Мстишин, Несвіч, Одераци, Підгайці, Піддубці, Полонка, Садів,

Сирники, Смолигів, Сьомаки, Усичі, Цеперів, Чаруків і Шепель. Пам'ятки досліджували І. Свешніков, В. Конопля та О. Златогорський [Свешніков, 1990, с. 82–86; Конопля, 1997, с. 106–110; Златогорський, 2008; Златогорський, Баюк, 2009].

Поселення розташовувалися на схилах берегів рік та в болотистій низовині, на берегових мисах і плато. Загалом їх площа сягала від 0,5 до 1,5 га. На них налічувалося від 5 до 15 жител. Житла були одно- і двокамерними наземними або півземлянками овальної форми. Розміри їх становили від 4x5 до 3,4x6 5 м при глибині до 1 м. Стіни були каркасно-стовпової конструкції, дах двосхилий. В них знаходилися глиняні вогнища діаметром 0,5–1 м. Поряд з житлами були господарські ями-льохи діаметром до 4 м і глибиною до 0,8 м. Домінувала вулична забудова в один або два ряди обабіч вулиці. Поблизу жител існували господарські ями для зберігання продуктів. Одна така яма виявлена під час рятівних досліджень у м. Луцьку по вулиці Івана Франка [Златогорський, 2008].

Викликає інтерес відкрите в Городищі Другому на відстані 0,3 км на південний схід від села, поблизу шосейної траси, сполученням Луцьк–Львів на поселенні цієї культури виробничого осередку. Можливо, це була майстерня по виготовленню крем'яних знарядь. Про це свідчать фрагменти серпів, крем'яні пластини, численні відщепи тощо [Конопля, Івановський, 1997, с. 24].

На поселеннях в Луцьку, Лищі, Коршеві та інших зібрано чимало предметів з каменю, металу та глини. Крем'яні знаряддя багато в чому подібні до виробів попередньої стжижовської культури. Це – клиноподібні сокири з широким напівкруглим лезом і вузьким обухом та серпи. Останні спочатку мали ножеподібну форму з широким напівкруглим лезом,

а згодом вони змінилися на вузьколезові, близькі по типу до серпів початку ранньозалізного віку. Знайдено також кам'яні мотики з широким плоским лезом з отвором для держака, зернотерки та розтирачі, а також обгорілі зерна ячменю, проса і пшениці. На поселеннях знайдено численні кістки свійських тварин. Зібрано колекцію фрагментів керамічних виробів.

Серед могильників волинської групи населення описуваної культури виділяються курганні і ґрунтові. Курганні поховання відкриті в с. Шепель, в урочищі Корчунок Яном Фітцке. Під насипом виявлені два досить добре збережені кістяки, поруч з якими знаходились прикраси з бронзового дроту, бронзова шпилька з спіралеподібною голівкою і ліпна посудина [Fitzke, 1938, s, 128; Конопля, 1997, с. 217]. Інколи зустрічається поєднання двох ритуалів – тілопокладення і тілоспалення. В більшості випадків поховання були тілопокладні. Безкурганне поховання тшинецько-комарівської культури з тілопокладенням досліджене поблизу с. Лище [Кучинко, 2005, с. 77].

Охарактеризовані матеріали дозволяють висвітлити основні напрямки господарської діяльності населення Волині цього часу. Про існування землеробства свідчать знахідки крем'яних серпів і зернотерок. Причому землеробство було як мотичне, так і орне. Про роль тваринництва говорять знахідки кісток великої рогатої худоби, коня і свині. Непрямим доказом розведення молочної худоби є знайдені на поселеннях фрагментовані черпаки, кухлі, друшлаки. Мисливство підтверджене знахідками кісток ведра, оленя, ведмедя і зайця. Мав місце міжплемінний обмін, внаслідок якого на Волинь потрапляли металеві прикраси і зброя з ближніх і дальніх земель.

Торкаючись суспільних відносин, можна висловити припущення, що у населення тшинецько-кома-

рівської культури розвинутими були патріархальні відносини. Про це переконливо свідчать матеріали поселень, кожне з яких можна трактувати, як невелику родову общину. Невеликі житла з одним вогнищем вказують на те, що у племен Західної Волині доби бронзи відбувалось відділення малих родин. Поховання з коштовними шпильками, сережками тощо з с. Шепель свідчать про зачатки майнового розшарування тогочасного волинського суспільства.

На жаль, не дуже багато можна сказати про духовну культуру населення. Про релігійні вірування говорять поховання. Віра в загробне життя, культ предків засвідчені різноманітними предметами в похованнях, тризнами, спорудженням курганів, що були своєрідними пам'ятниками покійним і свідченням турботи колективу про померлих родичів. З культом Сонця пов'язується орнамент у вигляді кола на окремих ліпних посудинах.

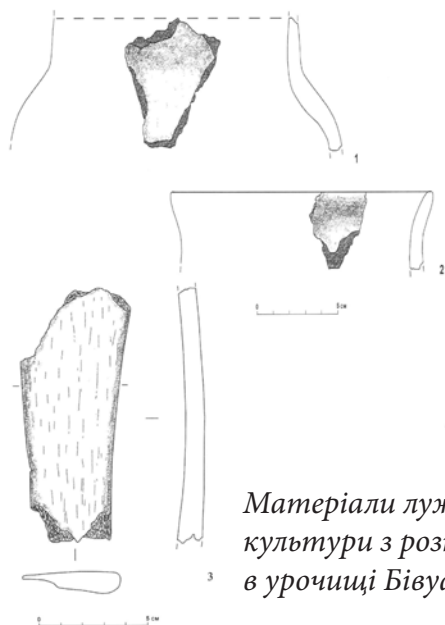
Весь комплекс знахідок свідчить, що тшинецько-комарівська культура на Волині функціонувала в середньому бронзовому віці, тобто в XV-XI століттях до нашої ери. Стосовно етнічної належності місцевого населення багатьма вченими висловлюється слушна думка, що саме в межах цієї культури і на її корінні зародилась східна гілка праслов'ян. Для нас важливим є той факт, що саме на Волині варто шукати корені величезного з часом масиву слов'янства [Сवेशніков, 1990, с. 88].

ЛУЖИЦЬКА КУЛЬТУРА. Однією з культур, що існувала в пізньому періоді бронзової доби і частково в передскіфському часі раннього залізного віку була лужицька, назва якої походить від землі Нижня Лужиця в Німеччині. Культура охоплювала великі простори Середньої Європи і, зрозуміло, що до її складу входило різноетнічне населення, археологічно пред-

ставлене окремими локальними групами. Вони мали і свої попередні субстрати. Якщо для західних груп основу створила передлужицька культура, то для центральних і східних – етнокультурною базою була розглянута вище тшинецько-комарівська культура. На території Волині локальною групою лужицької культури була ульвівецька, епонімом якої стало с. Ульвівок (тепер Вільхове) Львівської області. В межах Луцького району лужицькі пам'ятки представлені поселенням в Луцьку, Рованцях, Боратині, Городку, Промені, Липинах [Конопля, 1997, с. 175–192; Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 17–30]. Однак вони досліджувались лише частково. У 2008–2009 роках проводились дослідження на поселенні в урочищі Гнідавська Гірка села Рованці (Луцьк-Гнідава). Розкопувались поховальні пам'ятки в селах Городок і Рованці (урочище «IV сінокіс» – тепер у складі села Боратин), які пов'язуються з названою вище ульвівецькою групою, котра відрізняється від інших груп лужицької культури не лише переважанням тілопокладних поховань над кремаційними, а й властивими тільки їй типами кераміки [Крушельницькая, Павлів, 1990, с. 107; Конопля, 1997, с. 113].

Лужицькі могильники на Волині біригуальні: інгумаційні і кремаційні. Так, тілопокладні і тілоспальні поховання відомі в Рованцях (Боратині) і Городку. Цікава картина вимальовується на ґрунтовому, тобто плоскому, могильнику в Рованцях, який досліджував Д. Павлів. Ним розкопано 30 випростаних тілопокладень, орієнтованих головами на південь. Вони лежали паралельними рядами. Кістяки знаходились на глибині 0,8–1, 2 м від сучасної поверхні. Руки похованих зігнуті в ліктях, або складені на грудях чи животі. У двох кістяків не виявлено черепів. Переважна більшість похованих була безінвентарною. Лише в трьох захороненнях біля голів покійників були ліпні посу-

дини – амфори і кубки. На одному кістяку була бронзова нашійна гривна. Крім названих тілопокладень, на могильнику відкрито три кремаційні захоронення та десять поховань окремих черепів. Перші цілком без інвентаря. Перепалені кістки були поміщені в ямки завглибшки 0,5–0,7 м. Лише в одній ямці був бронзовий браслет з дроту. Ритуальні поховання черепів були здійснені на глибині 0,4–0,7 м. Довкола стояли горщики, кубки, миски, черпаки. Могильник датований дослідником в межах 1100–900 років до н. е.

Матеріали лужицької культури з розкопу в урочищі Бівуаки

Не менш показові матеріали отримано завдяки дослідження ґрунтового могильника з біритуальним поховальним обрядом в с. Городок. На ньому виявлено всього дев'ять поховань, які залягали в материковому ґрунті. Самі ж поховання можна розділити на чотири

типи, а саме: інгумаційні, окремі поховання черепів, біритуальні та кенотаф, тобто псевдопоховання.

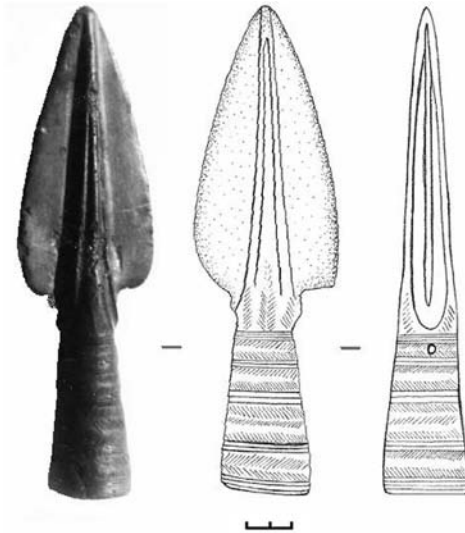
Інгумаційних поховань виявлено два. Одне з них – парне дитяче з багатим супровідним інвентарем, який складався з 11 посудин – маленьких горщиків, мисочків і кухликів. Друге захоронення – безінвентарне. Тіло-покладення випростані, на спині, орієнтовані головою на південь, що характерно для поховань ульвівецького типу. Окремі поховання черепів зафіксовані в трьох похованнях. Вони засвідчують цей цікавий спосіб захоронення, що існував тут за доби пізньої бронзи – раннього заліза. Біритуальних поховань виявлено три. І всі вони належать до трьох окремих видів: інгумаційне дитяче з рештками кремації в ямці; інгумаційне з рештками кремації в урні; окреме поховання дитячого черепа, засипаного рештками кремації. Всі ці поховання супроводжувались керамікою. Найбільше посудин у дитячих захороненнях – як правило, по п'ять посудин. Цікавим є поховання №7, в якому спостерігається поєднання трьох видів поховальних обрядів.

У могильнику трапилось також поховання без решток захоронення кістяка, кремованих кісток чи черепа. Проте поховальний інвентар був. Він складався з грубостінного горщика та кухлика, які стояли догори дном впритул один до одного.

Щодо хронології могильника в Городку, то дослідники визначають його 1100–900 рр. до н. е. [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 22].

Серед знахідок превалює глиняний ліпний посуд, представлений товстостінними горщиками тюльпаноподібної форми з частково пошорсткованою зовнішньою поверхнею, келихи ульвівецького типу, чорнолощені черпаки з ручками та амфори видовженої форми на розширеній конічній ніжці. Крім посуду на пам'ятках трапляються скульптурні зображення

птахів на циліндричній ніжці з розширеною основою, поверхня яких оздоблена врізними пунктирними лініями.

Вістря спису лужицької культури з с.Піддубці.

Наявні матеріали на жаль, не дають змоги охарактеризувати господарство і суспільний лад місцевого населення. Можна лише, судячи з попереднього часу та з матеріалів лужицької культури західних локальних груп, гадати, що це було осіле землеробсько-скотарське населення з патріархально-родовим устроєм.

Дослідники цієї культури, львівські археологи Л. Крушельницька і Д. Павлів датують пам'ятки ульвівецької групи лужицької культури XI–IX ст., а точніше, 1100–900 роками до нашої ери [Крушельницькая, Павлив, 1990, с. 107–115].

Як стверджує більшість фахівців, творці середньопольських і східних груп лужицької культури, етно-

культурну основу яких становила тшинецько-комарівська культура, були одним з європейських племен, які зробили внесок у формування перших елементів культури праслов'ян.

РОЗДІЛ III. ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА РЕГІОНУ

Наступну епоху, яка характеризується великими зрушеннями у всіх галузях економіки і суспільних відносин, становив ранньозалізний вік, що припадає в цілому на I тис. до н. е. В цей час людині стало служити залізо. Його застосування сприяло швидкому розвитку землеробства і скотарства, ремесла і торгівлі. Залізними сокирами легше було розчищати нові ділянки від лісу, застосування залізних наральників у рільництві підвищило його ефективність. Це призвело до інтенсивного використання тягової сили, що в свою чергу зумовило збільшення кількості свійської худоби. Знову ж таки, потреба в залізних виробах, передусім знаряддях праці, призвела до виділення ремесла як самостійної галузі господарства і до його остаточного відокремлення від землеробства. На цій основі виділилися окремі ремісники-фахівці. Відбувся другий великий суспільний поділ праці. Значний розвиток землеробства, скотарства і ремесла стимулював до нагромадження надлишків продукції, які не мали споживчої вартості. Це призвело до розвитку і поширення торгівлі, що в свою чергу зумовило виникнення третього великого суспільного поділу праці – виокремлення торгівлі від землеробства, скотарства та ремесла і виділення окремої категорії людей, які займалися лише обміном – купців. Останні стають посередниками між землеробами, скотарями та ремісниками.

Зрушення в розвитку продуктивних сил призвели до зміни у виробничих відносинах: в руках окремих людей, зокрема представників племінної верхівки, поступово нагромаджувались багатства, які вже не належали родові. На цій основі виникла приватна власність, несумісна з суспільною, загальнородовою. Цим були закладені причини поступового розкладу

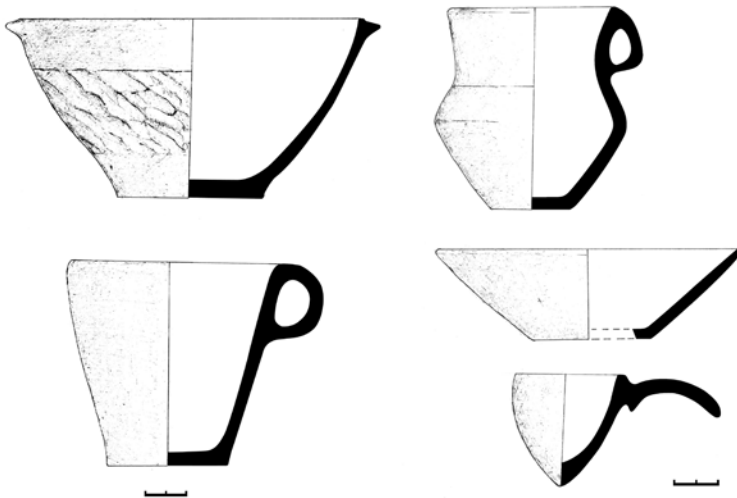
первіснообщинних відносин, поглиблення майнової і соціальної диференціації, яка передувала класовому суспільству і потім яскраво проявилася в ньому.

За традиційною схемою ранньозалізний вік поділяється на два періоди: передскіфський (IX–VIII – перша половина VII ст. до н. е.) і скіфський (VII–III ст. до н. е.), в межах яких існували археологічні культури, що належали окремим етнічним спільнотам. На жаль, в Луцькому районі пам'ятки ранньозалізного часу досліджені поки що далеко не задовільно. Вони відомі у місті Луцьку (вулиця Гнідавська), селах Рованці (Луцьк-Гнідава), Смолигів, Липини, Городок, Милуші, Маяки, Промінь тощо.

ВИСОЦЬКА КУЛЬТУРА. Епонімом цієї культури стало с. Висоцьке Бродівського району Львівської області. Ця культура сформувалась в невеликому районі між Західним Бугом, Дністром і Стиром. Найхарактернішими для висоцької культури є могильники з ґрунтовими захороненнями за ритуалом тілопокладення, значно рідше – тілоспалення [Крушельницькая, 1990, с. 115-116].

Єдина, поки що відома пам'ятка висоцької культури в Луцькому районі – це могильник відкритий у с. Городок. Він знаходився в урочищі Пасовище на високій (до 3,5 м) терасі над заплавою р. Черногузка і складався з трьох інгумаційних поховань: одинарного та двох групових. Одинарне поховання знаходилось в овальній ямі розміром 1,5x2 м, орієнтованій по лінії схід-захід. Там був кістяк жінки, який лежав у скорченому стані на боці. З двох групових поховань перше виявлене в неглибокій ямі розміром 3x4 м. В ній знаходилось сім кістяків, три з яких належали дорослим особам (два чоловічі та один жіночий), три були дитячі, а один – підлітковий. Орієнтація захоронень була різна. Два лежали головами в північному, один

у східному, а решта – в північно-східному і західному напрямках. Всі поховані були в скорченому положенні на боці. Праву руку жіночого кістяка прикрашав спіральний браслет з бронзового напівкруглого дроту. Друга групова могила була подібною до описаної вище. Різниця лише в тому, що в обох частинах могильної ями знаходилося по чотири кістяки. Їх орієнтація в одному випадку була головами на схід, а в другому – на захід. Шість із восьми кістяків належали дорослим особам, а два – дітям. Яма мала прямокутну форму розміром 3,2х4,6 м, орієнтована за віссю схід-захід. В її кутах знаходилися чотири стовпові ями, діаметром 0,3–0,4 м, які свідчать, що ця могила мала якісь дерев'яні конструкції. В північно-східному куті ями біля голови чоловіка був глечик з вухком, яке мало потовщення у вигляді гудзика зверху, а в західній частині ями на грудях північного кістяка була бронзова цвяхоподібна шпилька для спинання одягу [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71–74].

Кераміка ульвівовецького типу з с. Городок

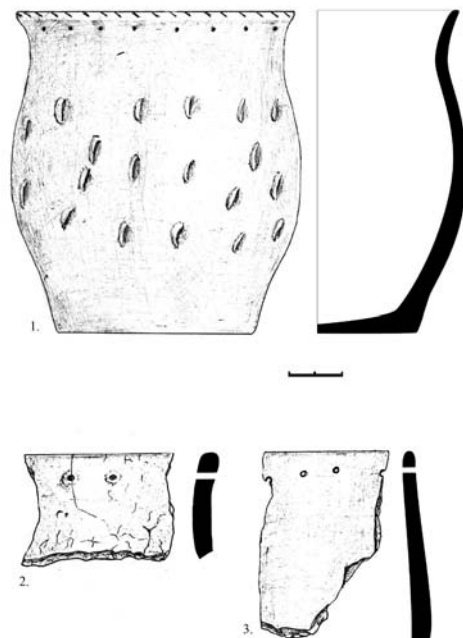

*Поховання собаки на могильнику
ульвівовецької групи в с. Рованці*

Автори розкопок звертають увагу, що в поховальному обряді на цьому могильнику простежуються риси, притаманні культурам бронзового та ранньозалізного віків. Зокрема, різна орієнтація кістяків, наявність дерев'яних конструкцій у могилах, бронзовий спіралеподібний браслет – це риси характерні для тшинецько-комарівської культури бронзового віку. Водночас, такі риси поховань, як поєднання групових і одинарних інгумаційних захоронень, є характерною ознакою висоцької культури. Л. Крушельницька зазначає, що парні та групові поховання, в складі яких є, як правило, захоронення в скорченій позі, становлять близько десяти відсотків від усіх висоцьких поховань [Крушельницькая, 1990, с. 16].

Матеріал з могильника в с. Городок не дозволяє точно визначити час його існування, але судячи з аналогів на сусідніх пам'ятках, він може бути зарахований до кола пам'яток висоцької культури, яка, загалом, датується в межах X–VII ст. до н. е. [Крушельницькая, 1990, с. 122].

ЛЕЖНИЦЬКА ЕТНОКУЛЬТУРНА ГРУПА. На території Волині відома певна кількість пам'яток ран-

Кераміка лежницької групи з Гнідавської Гірки

ньоскіфського часу, які відрізняються від поширених тут у пізньобронзовому періоді пам'яток лужицької культури. Ці пам'ятки увійшли до складу лежницької групи культури ранньоскіфського часу. Епонімом її стало с. Лежниця поблизу Нововолинська. В межах Луцького району відкрито понад десять безсумнівних поселень цієї групи. Вони відомі в Луцьку, смт Торчин, селах Баїв, Воютин, Городок, Коршів, Крупа, Полонка, Промінь, Рованці (урочище Гнідавська Гірка), Садів, Усичі та Чаруків. Трапились такі матеріали й на ряді інших населених пунктів [Конопля, 1997, с. 116]. Пам'ятки цієї групи обстежені Л. Крушельницькою та В. Коноплею. Поселення знаходились на мисах першої надзаплавної тераси, на схилах берегів рік або на під-

вищеннях серед боліт. Добре досліджених пам'яток шляхом розкопок обмаль, що значно ускладнює їх характеристику і датування.

Розкопувалися поселення в Луцьку по вулиці Гнідавській, в с. Рованці в урочищі Гнідавська Гірка, в с. Городок в урочищі Острів на східній околиці села.

Поселення в урочищі Острів розташоване на східній околиці Городка. Тут було відкрито дві господарські споруди та три господарські ями-льохи. Перша споруда мала прямокутну форму розміром 2х3,5 м і була заглиблена на 0,4 м від давньої поверхні. Вхід до будівлі був із західної сторони. Навпроти нього в стіні було заглиблення нішоподібної форми. В південній частині споруди знаходився материковий прилавок розміром 0,8х0,2 м, який здіймався на 0,2 м від рівня долівки. Можливо, це було місце для сидіння. Поруч із ним знаходилася підвальна яма, овальної в плані форми розміром 0,6х1,1 м, заглиблена в ґрунт на 1 м. В північному куті споруди виявлена стовпова яма діаметром 0,2 і завглибшки 0,2 м від рівня долівки. Цей факт може свідчити про стовпovo-каркасну конструкцію стін господарської споруди. Друга споруда була овальна в плані, розміром 2,4х3,8 м і завглибшки 0,3 м від давнього рівня. Уздовж східної і північної стін розташовувались вирізані в материк прилавки завширшки 0,6 м і заввишки 0,25 м від рівня долівки. У центрі будівлі знаходилась підвальна яма, завглибшки 0,35 м, розміри якої були 1,4х1,8 м. В обох спорудах знайдено фрагменти ліпної кераміки та кістки тварин.

Господарські ями-льохи мали округлу форму діаметром 1,6 та 2,2 м або овальну розміром 1,8х1 м форму при глибині відповідно 0,3, 1 та 0,7 м. В ямах виявлені кістки тварин, фрагменти ліпного посуду, а в одній з ям (№12) – амулет з ікла вепра [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 15-16].

Найчастіші знахідки на поселеннях – фрагменти горщиків тюльпаноподібної або банкоподібної форми з шорсткою поверхнею, орнаментовані у верхніх частині пальцевими вдавленнями, наліпними «перлинами», інколи – наскрізними проколами. Трапляються також півсферичні миски з загнутими до середини вінчиком. Тарілки згладжені, сіролощені. Знаряддя праці представлені крем'яними серпами, біконічними чи конусоподібними глиняними пряслицями для веретена. Серед інших знахідок варто назвати кістяні проколки з Торчина. Характер господарства цього населення був майже такий, як і в племен кінця бронзового віку. Це – землеробство, скотарство і промисли. Основою суспільної організації був найімовірніше патріархат. Ідеологічні вірування були пов'язані з культом предків, культом родючості та вірою в силу фетишів, що засвідчує амулет з Городка.

Пам'ятки лежницької групи належали населенню, яке мешкало на теренах Західної Волині, в тому числі і Луцького району, в VII–VI ст. до н. е. [Крушельницькая, 1990, с. 143–145; Конопля, 1997, с. 116]. Воно мало багато спільного з попередньою лужицькою та лісостеповими культурами України.

ПОМОРСЬКО-КЛЬОШОВА КУЛЬТУРА. Наприкінці IV ст. до н. е. на території Волині з Північної Польщі проникли нечисленні групи племен поморсько-кльошової культури, назва якої походить від польського Помор'я (південне узбережжя Балтійського моря), та від характерного типу поховань, урни яких накривалися великими посудинами-кльошами. На території Луцького району поселення цієї культури відомі в Луцьку, а також в селах Боратин, Гірка Полонка, Городок, Зміїнець, Одереди, Рованці (урочище Гнідавська Гірка), Смолигів. На більшості з них проведено лише розвідки, а розкопки – лише на деяких,

серед яких можна назвати поселення в селах Гірка Полонка, Городок і Рованці.

На поселенні в Гіркій Полонці культурний шар простежується слабо, а знахідки сконцентровані переважно на об'єктах. Дослідженнями Д. Козака на площі біля 2 тис. кв. м виявлено два житла. Вони були незначно заглиблені в материк і орієнтовані одне з них кутами, а інше – стінами за сторонами світу. Форма першого прямокутна, а другого – квадратна. Стінки котловану вертикальні, а долівка або втоптана, материкова, або помазана глиною. Площа жител дорівнює 7–10 кв. м. У долівці жител виявлено відповідно 8 і 10 ямок від стовпів, діаметром 0,3 м, розташованих по кутах будівель і вздовж стін. Ці деталі свідчать про стовпово-каркасну конструкцію стін жител на цьому поселенні. В житлах знайдені фрагменти ліпних горщиків, глиняне прясло біконічної форми та глиняні тягарці для рибальських сітей [Козак, 1991, с. 104–107].

Ще одне поселення цієї культури досліджене в с. Городок. Тут відкрито заглиблені житла, розташовані на незначній відстані одне від одного. Два з них були прямокутні, а одне квадратне, розміром 2,8x2,8 м при глибині 0,6 м. Вогнище знаходилося у північно-східній частині споруди. По кутах і біля стін було п'ять ям від стовпів, на яких трималися стіни і дах. Одне з прямокутних жител мало розміри 2,1x3,4 м. Воно орієнтоване кутами за сторонами світу. Долівка заглиблена на 0,2 м і підмазана глиною. У центрі житла в заглибленні розміром 0,6x0,8 м було вогнище. Ямок від стовпів не виявлено. Нарешті третє житло – це прямокутна будівля розміром 4,8x3 м, яка орієнтована за сторонами світу стінами. Долівка утрамбована і обмазана глиною.

Виявлені на поселенні в Городку господарські споруди поділяються на круглі (№1), овальні (№5), підква-

дратні (№10), підпрямокутні (№7) і пелюсткоподібні (№12). Діаметр першої – 3 м, глибина – 0,8 м. Біля північної стіни був стовп. У споруді знайдена бронзова шпилька з спіральною голівкою та кістяна проколка. Підквадратна і підпрямокутна споруди відповідно мали розміри 2,2х2 та 2,6х1,9 м, були заглиблені в ґрунт на 0,2х0,4 м. В підквадратній споруді виявлена стовпова яма. Споруда пелюсткоподібної форми мала розміри 2,6х3,2 м і була заглиблена на 0,2 м. В центрі її знаходилась кругла яма діаметром 1,4 м завглибшки 1,1 м від рівня долівки. Судячи з конструктивних особливостей, споруди мали шатрове або двосхиле покриття.

Найчисленнішими на поселенні були ями. В плані вони округлі, овальні або під прямокутні, розміром від 0,3х0,5 до 1,6х2,2 м. і глибиною від 0,2 до 1,6 м. Ями-погребі мали більші розміри і глибину, а смітникові були неглибокі і менших розмірів. Практично всі ями знаходились поблизу жител, становлячи з ними господарчі комплекси. На селеші таких комплексів виділено три.

Асортимент керамічного комплексу досить бідний. Це – лише опуклобок горщики та миски різного профілювання з різним орнаментом. Городоцьке селище, на думку його дослідників, було місцем мешкання великої патріархальної родини на стадії її розпаду. Про це свідчить кожне окреме житло з прилеглими господарськими спорудами і господарськими ямами. Це, вочевидь, були садиби малих сімей [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 78–88].

Загалом, як свідчать розвідки і розкопки, поселення цієї культури розміщувались на високих мисах берегів рік і на перших надзаплавних терасах. Вони неукріплені і займають невелику площу. На них є лише по кілька житлових і господарських об'єктів. Наприклад, на поселенні в Гіркій Полонці виявлено лише два

житла, в Городку – 3 житла, 5 господарських споруд і 18 ям-льохів. Так само рідко було забудоване поселення в сусідньому Побужжі, в с. Зимне та ряді пунктів на Рівненщині. Це може свідчити про невелику кількість населення поморсько-кльошової культури на Волині, в тому числі і в Луцькому районі.

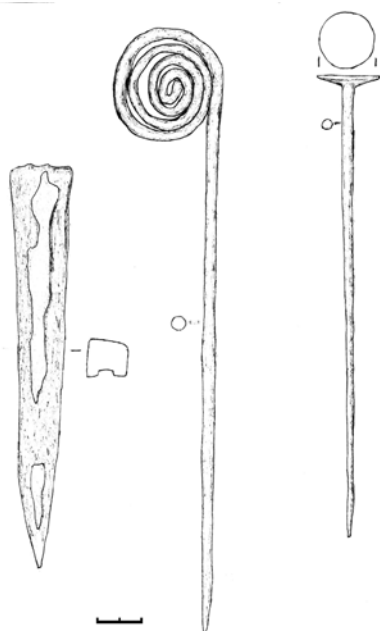
Беручи до уваги матеріали з усіх відомих поселень Луцького району, можна припустити, що населення поморсько-кльошової культури займалося землеробством і тваринництвом, що підтверджується знахідками рогової мотики, кам'яного розтирача та кісток свійських тварин. Досить розвинутим було гончарне ремесло, про що свідчать керамічні вироби, знайдені на поселеннях. Кераміка виключно ліпна, з лощеною або шорсткою поверхнею. Це – горщики, миски, вази, диски, кухлі, оздоблені характерним для поморської культури орнаментом з прямих та хвилястих ліній, розчесів гребінцем, наколів, насічок, наліпних валиків або «гудзиків». Кухлики або черпаки, як і глечики, мають великі дугасті ручки.

Поморці займалися і бронзоливарним ремеслом, про що свідчать знахідки різних прикрас на їхніх поселеннях, наприклад, шпильки в Городку.

Про духовну культуру населення цього періоду в Луцькому районі сказати щось поки що важко через брак досліджених поховальних пам'яток.

Що ж до походження пам'яток цієї культури на Волині, то ряд вчених вважає, що вони належали племенам, які були генетично пов'язані з пізньолужицькою культурою.

Датування культури затруднене малою кількістю хронологічно-визначальних знахідок. Вважається, що пам'ятки поморської культури існували на території Волині з кінця IV до II тис. до н. е. [Крушельницька, 1990, с. 167]. Висловлюються також думки, що племе-

*Матеріали поморсько-кльошової
культури з с. Городок*

на поморсько-кльошової культури жили в цьому регіоні до початку I ст. до н. е., коли тут з'явилися племена пшеворської культури. Ареал поширення поморсько-кльошових і пшеворських пам'яток співпадає, а це дає підставу деяким дослідникам говорити про входження населення поморсько-кльошової культури до складу племен пшеворської культури [Козак, 1991, с. 110].

ІV. АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ РАЙОНУ ВІД КІНЦЯ І ТИС. ДО Н. Е. ДО КІНЦЯ І ТИС. Н. Е.

Визначений в назві розділу період для населення Волині, в тому числі й Луцького району, знаменувався подальшим зростанням продуктивних сил та змінами у виробничих відносинах. Основну роль у господарстві того часу відігравало орне землеробство. Застосування досконалих землеробських знарядь дозволило вести господарство окремими сім'ями, а це в свою чергу зумовило індивідуальне землекористування при збереженні права общинного володіння землею. Отриманий внаслідок індивідуальної праці продукт ставав власністю окремих сімей, джерелом їхнього збагачення. За цих умов відбувалося поглиблення майного розшарування суспільства і виділення соціальної верхівки. Зміцнилися виниклі раніше явища суспільного характеру – моногамні родини в складі великої патріархальної сім'ї, територіальна община, племінні об'єднання, військова дружина.

Цей період у вітчизняній історії прийнято називати давньослов'янським, бо починаючи з рубежу нашої ери з'являються писемні повідомлення про слов'ян в багатьох працях античних і візантійських авторів. Античні автори I–II ст. н. е. – Пліній Старший (рік народження не відомий, помер у 79 р.) в праці «Природнича історія», Тацит – «Германія» (98 р.), Птоломей (помер близько 178 р.) в книзі «Географія» називають слов'ян венедами. Готський історик Йордан (VI ст. н. е.) в своїй книзі «Готика» вже називає слов'ян склавінами і антами. Про перших говорить, що вони живуть між Дністром і Віслою, а щодо других зауважує, що їх землі простягаються від Дністра до Дніпра. Склавіни і анти описуються в працях візантійських авторів VI ст. н. е. Прокопія Кесарійського «Готська війна» і «Таєм-

на історія», Менандра Протиктора «Історія», Маврикія (Псевдомаврикія) «Стратегікон» та історика VII ст. Феофілакта Сімокатти «Історія».

Цінність цих та інших писемних джерел незаперечна. Попри те, що повідомлення ці досить таки фрагментарні і стосуються здебільшого тих слов'ян, які жили ближче до кордонів Візантії, все ж у поєднанні з даними інших наук і, насамперед, археології, вони дають змогу відтворити основні напрями та етапи розвитку давньослов'янського суспільства, в тому числі і волинського, а отже, і тогочасних мешканців Луцького району.

Для наступного, ранньосередньовічного періоду історії та археології краю, крім названих праць візантійських авторів, важливим джерелом є також «По́вість врем'яних літ», що датується початком XII ст. У ній поміщено найдавніші редакції руських літописів, що містять уривки з різних попередніх джерел, які відображають певний етап слов'янського етногенезу.

Кореляція писемних та археологічних джерел дозволяє достовірно висвітлити історію слов'ян як римського часу (I–IV ст.), так і періоду, що передував утворенню давньоруської держави (VI–IX ст.). Вченими вже ототоженені відповідні археологічні культури зі слов'янами, які згадуються в писемних джерелах.

ПШЕВОРСЬКА КУЛЬТУРА. Однією з найраніших культур цього періоду була пшеворська. Назва культури походить від назви м. Пшеворськ у південно-східній Польщі. Основним ареалом поширення цієї культури була територія між Віслою та Одрою (Одером), де вона формувалась у II ст. до н. е. прийшлими східногерманськими племенами за співучастю з місцевим населенням поморсько-кльошової культури.

Культура цих племен відома за поселеннями, могильниками та окремими похованнями. Пам'ятки

пшеворської культури відкриті в с. Боратин, Вікторяни, Гірка Полонка, Милуші, Рокині, Чаруків та ін., проте археологічно досліджувались лише окремі з них. Причому матеріали цієї культури знаходились серед матеріалів інших культур. Найкраще вивчена пам'ятка в Гіркій Полонці, яка досліджувалась Д. Козаком.

Гірко-Полонківське поселення розташоване на відстані 1 км на західніше села, в урочищі Берез на висоті 6–10 м над рівнем р. Черногузки. Археологами відкрито площу близько 2100 кв. м. Тут виявлено житло, господарську споруду та кілька господарських ям пшеворської культури. Житло прямокутної форми досить велике, розміром 4,8х5,8 м, тобто площею близько 30 кв. м і заглибшки 0,6 м. Стіни напівземлянки орієнтовані за сторонами світу. Долівка добре втрамбована, рівна. Вздовж трьох стін, за винятком східної, розміщувався материковий останець, завширшки 0,8 м і заввишки 0,2 м від рівня долівки. Це була лава для сидіння і спання вночі. Вздовж цього останця, впритул до нього, в долівці будівлі виявлено вісім ямок від стовпів діаметром 0,2–0,3 м і до 0,2 м завглибшки від рівня долівки. Це сліди від стовпів, які підтримували дерев'яну обшивку глиняних лавок-лежанок. Разом з тим, ті з них, що стояли на кутах житла та посередині стін виконували водночас роль опори стін та даху. Отже, стіни житла були каркасно-стовпової конструкції, а дах, найімовірніше, двосхилий. Три ямки від стовпів діаметром 10–15 см знаходились на відстані 0,4 м від лавиці. Не виключено, що це ямки від стовпів, на яких тримався стіл. Біля північно-західного і південно-східного кутів на висоті 0,2–0,3 м від долівки знаходилися ніші завширшки 0,8–1 м, заглиблені в стіні до 40 см. Вони виконували роль своєрідних полицок, адже в одній з них знайдено глиняний кухлик для

пиття. Вхід в житло з уваги на те, що вздовж трьох стін були вирізані лави-лежанки, міг бути лише з однієї, східної сторони, тобто з боку річки. З правого боку від входу розміщувалось вогнище на глиняній вимостці. Розмір його – 0,9x1 м, товщина череня близько 4 см. В заповненні житла виявлено фрагменти глиняного ліпного посуду, два глиняні прясла для веретена та кістки тварин.

На поселенні відкрито господарську споруду. Розміри її були 3x2,4 м при глибині 0,3 м від давньої поверхні. Як і описане житло, вона орієнтована стінами за сторонами світу. Основну площу будівлі займала яма овальної форми розміром 1,5x1,1 м при глибині 1,1 м від рівня долівки споруди. До ями ведуть дві сходинки заввишки 0,4 м і завдовжки 1,1 м, вирізані в матеріку. Дно і стіни ями були випалені. В ній знайдено керамічні фрагменти та кістки тварин. Мабуть, це була комора для зберігання харчових продуктів. Слідів від стовпів не виявлено, напевно споруда мала легкі стовпові плетені стіни, обмазані глиною.

На поселенні виявлено також господарські ями. Одна з них – округла в плані діаметром 2,2 м, завглибшки 1,7 м від рівня виявлення. Друга – овальної форми розміром 1,3x1,6 м, завглибшки 0,5 м, третя, округла, діаметром 2,1 і глибиною 0,3 м, всередині якої було заглиблення овальної форми, розміром 1x1,8 м і завглибшки 0,6 м від рівня долівки ями. Так що загалом глибина ями сягала 0,9 м. Мабуть, усі три ями були льохами для зберігання продуктів. В заповненні споруд та поза ними виявлено кістки та фрагменти лощених чи, навпаки, шорстких горщиків, мисок та кухлів. Інші знахідки представлені глиняними пряслицями та залізним ножиком.

На основі знахідок поселення датується I ст. до н. е. – серединою I ст. н. е. [Козак, 1991, с. 141–142].

Цьому поселенню приділено стільки уваги тому, що на території Луцького району воно найповніше досліджене. Ще одне пшеворське житло відкрите на поселенні поблизу с. Милуші в урочищі Круглик. Це була прямокутна півземлянка площею понад 16 кв. м. і завглибшки 0,5 м. В долівці житла виявлені стовпові ями, що може свідчити про стовпово-каркасну конструкцію стін. В центрі житла знаходилось глинобитне вогнище діаметром 1 м. Глиняний черинь завтовшки 8 см був вимощений підкладеними фрагментами кераміки та брилками залізного шлаку. На площі вогнища стояли миска і кухлик. В житлі трапилися тваринні кістки та фрагменти горщиків, серед них – декілька зарубинецької культури. Житло відноситься до рубежа нашої ери [Козак, 1991, с. 144].

На решті згаданих пунктів проводились лише розвідкові роботи. Щоправда, на території історичної Волині є ще ряд пам'яток за межами Луцького району. Загалом же, враховуючи інформацію зі всіх відомих пам'яток можна зробити певні узагальнення.

Поселення були невеликими, площею до 1,5 га. Вони розташовувались на берегових мисах, або на перших надлугових терасах. На них розміщувались по 3–4 житла і декілька господарських будівель. В оселях мешкали окремі родини, що належали до великої патріархальної сім'ї, які вели спільне господарство. Житла невеликі, площею 10–16 кв. м. Велике житло було лише в Гіркій Полонці. Це півземлянки і наземні будівлі, з стінами каркасно-стовпової, зрідка зрубної конструкції. Дах був двосхилий, накритий соломною або очеретом. Вхід у житло знаходився здебільшого з південного або східного боку. Посередині чи в куті оселі було вогнище, обмазане глиною. Вздовж однієї або кількох стін у материковому останці вирізали лаву-лежанку. Господарські будівлі відрізняли від жител

дещо меншими розмірами і відсутністю опалювальних споруд. Це були хліви, комори, повітки. Для зберігання сільськогосподарських продуктів використовувались також ями-льохи діаметром до 1 м, завглибшки 1,5–1,8 м, які зверху накривались дошками і прикидалися хмизом або гноєм.

Судячи з матеріалів, головним заняттям пшеворців було землеробство і тваринництво. Це підтверджено знахідками залізних серпів, кам'яних зернотерок, перегорілих зерен пшениці, ячменю, жита, а також кісток великої рогатої худоби, свиней і кіз. Мало місце косторізне та деревообробне ремесло, а також прядіння і ткацтво. Це підтверджують відповідні знахідки. Вони представлені глиняними пряслицями для веретна, тягарцями для вертикальних ткацьких верстатів, кістяними проколками, залізними ножами, шилом і пінцетом. До цього переліку можна додати також жіночі прикраси, пряжки, фібули, інші речі повсякденного побуту.

Для пшеворської культури характерна виключно ліпна кераміка. Асортимент керамічного комплексу вузький. Це горщики, миски й кухлики. Зрідка трапляються друшляки. Горщики поділяються на кухонні з шорсткою поверхнею і столові із заглаженою або лощеною поверхнею. Орнамент трапляється рідко. Це пальцеві вдавлення або насічки на зовнішньому зрізі вінець. Щодо мисок, то вони неглибокі, конічної форми з ледь виділеною шийкою. Кухлики переважно використовувалися для пиття. Вони мають петлеподібне вушко. Серед них трапляються посудини біконічної форми з потовщеними вінцями та кухлики у вигляді зрізаного конуса. Денце в окремих екземплярах має високу підставку.

Стосовно суспільного ладу пшеворців, слід наголосити, що вони знаходились на завершальній стадії роз-

винутого родового ладу, де чітко простежуються елементи військової демократії. Час існування пам'яток пшеворської культури на Волині визначається дослідниками по різному. Так, М. Смішко датував їх I ст. до н. е. – III ст. н. е., а Д. Козак зараховує їх до початку I ст. до н. е. – 70-х рр. I ст. н. е. [Козак, 1991, с. 24, 26].

ВОЛИНО-ПОДІЛЬСЬКА ГРУПА. У другій половині I ст. н. е. старожитності пшеворської культури на території Волині замінили пам'ятки волино-подільської групи. Вона сформувалася на основі інтеграційних процесів, які мали місце між племенами пшеворської культури та прийшлими з Прип'ятського Полісся групами населення зарубинецької культури. Археологічні дослідження свідчать, що прип'ятські зарубинці, переселяючись на Волинь невеликими групами, не засновували окремих поселень, а розташовувались на існуючих пшеворських, змішуючись з місцевим населенням. Внаслідок цього тут збільшилася кількість поселень за рахунок симбіозних зарубинецько-пшеворських сімейних общин. На території Луцького району вони представлені виключно поселеннями в м. Луцьку, в селах Баїв, Боратин, Гірка Полонка, Городок, Новостав, селищі Рокині.

На більшості з них проводились розвідкові роботи, а розкопувались лише поселення біля сіл Боратин, Гірка Полонка та Городок. Поселення в Боратині знаходиться на відстані близько 1 км на південний схід від села, в урочищі Могилки і займає високий лівий берег р. Стир. Воно двошарове: матеріали волино-подільської культурної групи перекриті вельбарськими. На жаль, більша його частина обвалилась у річку. Досліджено два житла, чотири господарські споруди і сім господарських ям. Одне з жител – прямокутна, ледь заглиблена будівля, розміром 2,8х3,6 м. В долівці виявлено сім ямок від стовпів, шість з яких розташовано

по кутах житла. Діаметр стовпів 0,2-0,3 м. Один стовп стояв посередині південно-східної стіни, де, очевидно, був вхід в оселю. Піч знаходилась навпроти, посередині південно-східної стіни. Діаметр глиняного розвалу печі сягав 1,2 м. Інше житло було також прямокутним. Це – напівземлянка, орієнтована за сторонами світу, розміром 2,9х3,65 м та глибиною 0,5 м. У південному куті будівлі знаходилась підвальна яма овальної форми, розміром 1,2х1,7 м, завглибшки 0,5 від рівня долівки. Вздовж стін було сім ямок від стовпів. Одна в східному куті, дві посередині північно-східної і південно-східної стін, дві – посередині північно-західної стіни і остання в центрі житла. Вони мали підтримувати каркасні стіни і дах. Отже, конструктивно будівлі схожі між собою, мають спільні ознаки.

Серед господарських споруд перша була овальної форми розміром 1,2х1,8 м при глибині 0,5 м. В центрі споруди були дві ямки від стовпів, які тримали дах. Неповдалік знаходилась друга споруда, розміром 3х3,25 м, завглибшки 0,3 м. Вздовж стін знаходились ямки від стовпів. В межах споруди були дві підвальні ями. Третя споруда – квадратна, розміром 3х3 м і глибиною 0,5 м. Квадратною була і четверта споруда розміром 2,4х2,4 м, завглибшки 0,6 м. Знахідки в усіх спорудах представлені горщиками, мисками, сковорідками і дисками. За типологією кераміки поселення датується кінцем I–II ст. н. е. [Козак, 1991, с. 145–146].

Аналогічне поселення відкрите і біля Гіркої Полонки. Воно перекривало шар пшеворської культури. На площі 2100 кв. м виявлено п'ять жител, чотири господарські споруди і аж вісімдесят сім господарських ям. У розташуванні цих об'єктів простежується певна закономірність. Житлові об'єкти розміщувались у південній частині поселення, а поруч з ними було

двадцять сім господарських ям. Решта – шістдесят ям-льохів і три господарські споруди – розташовувались у південно-західній частині селища, групами по три-шість в кожній.

Як і в Боратині, чотири житла тут були півземлянками прямокутної і овальної форми, орієнтовані стінами за сторонами світу. Їхні розміри сягали від 2,6x3,5 до 3,2x3,65 при глибині 0,3-0,4 м від давньої поверхні. В одному житлі на рівні долівки, вздовж стін зафіксовані десять ям від стовпів, що підтримували стіни і дах будівлі. В центрі були невеличкі ямки діаметром 0,1-0,15 м від стовпів, на яких тримався стіл. Три півземлянки стовпів не мали. Вздовж стін знаходились глиняні лави-лежанки заввишки 0,2 м від рівня долівки. В житлах були вогнища. Найбільшим було наземне житло, орієнтоване кутами за сторонами світу. Розмір його був 3x4,5 м. На площі будівлі виявлено п'ять обвуглених стовпів завтошки 0,2 м. Можливо, це частина стовпів від верхнього перекриття житла. Посеред споруди знаходилось глиняне вогнище діаметром 0,8 м і товщиною череня до 0,2 м. В житлах знайдено ліпну кераміку, кістки тварин, а в останньому – глиняне прясло для веретена.

Господарські споруди мали розміри від 1,2x1,6 м до 2,2x3,6 м. Всі заглиблені на 0,4-0,5 м. За формою вони були прямокутні або овальні. В окремих були підвальні ями. Одна споруда орієнтована довгими стінами по лінії схід-захід, виділялась серед інших тим, що складалась з двох частин. Східна, розміром 1,2x1,6 м завглибшки 0,3 м мала дуже втоптану долівку. В західній частині, розміром 1,3x1,7 м містилось глиняне вогнище з черінем підпрямокутної форми розміром 1,2x0,8 м завтовшки 0,2 м. Там знайдено багато фрагментів ліпних горщиків, в тому числі і бракованих. Судячи з усього споруда була майстернею для випалу посуду.

Всі господарські ями мали округлу і овальну форму діаметром 0,6–2,1 м і завглибшки 0,4–1,8 м. Кераміка з поселення представлена горщиками, мисками, сковорідками та кухликами. Крім того, на поселенні знайдено кілька глиняних прясел для веретен, глиняна катушка для ниток, тягарці до вертикальних ткацьких верстатів, кістяні проколки та голка. Вироби з бронзи представлені шпилькою з спіралеподібною голівкою та дротяним браслетом.

На основі всього комплексу матеріалів Гірко-Полонківське поселення можна датувати в межах від середини I до середини II ст. н. е. [Козак, 1991, с. 146–149].

Ще два поселення волино-подільської культури досліджені біля с. Городок. Перше з них знаходилось в урочищі Острів. Його довжина 90 м, а ширина 20–40 м. Воно складалося з чотирьох жител, восьми господарських будівель та двадцяти п'яти ям-льохів, сконцентрованих у двох групах, відстань між якими становила 20 м. За характерними ознаками житлово-господарські об'єкти мають багато спільного з описаними вище з поселень у Боратині та Гіркій Полонці, а тому характеризувати їх кожне зокрема немає потреби. І все ж, на деякі деталі варто звернути увагу. Всі чотири житла, виявлені в Городку, відрізняються одне від одного формою, конструктивними особливостями та інтер'єром. Об'єднує їх лише наявність великих глинобитних вогнищ та припічних ям. У двох житлах були матерікові лави-лежанки, у трьох – ями-підвали. А загалом житлові будівлі цього поселення, як і всієї волино-подільської культурної групи, не є стандартними і відображають процес становлення конструктивних форм та інтер'єру. На думку дослідника поселення Д. Козака, на особливу увагу заслуговує житло №2. Воно відзначається серед інших підквадратною

формою, незначним заглибленням долівки і наявністю стовпових ям в кутах, що свідчить про стовпову конструкцію стін. Археолог вказує, що форма і конструкція цього житла є типовими для пізньозарубинецьких пам'яток. Це підтверджується і наявністю в центрі будівлі ями від стовпа і кераміки – горщика біконічної форми та чорнолощеної миски.

Що ж до господарських споруд, то всі вони аналогічні боратинським чи гіркополонківським. Всі вісім споруд є характерними для волино-подільської культурної групи. Говорячи про господарські ями, слід зауважити, що більшість з них мала округлу форму діаметром від 1,2 до 2,1 м, менше було овальної форми розміром 1,4x2–1,8x2 м. Ями-льохи концентрувались на поселенні двома групами: одна з них, кількістю 13 об'єктів, знаходилась біля жител №2, 3, 6, а друга, в яку входило 13 ям, розміщалась біля житла №4.

Матеріалів на поселенні було обмаль. Це, переважно, фрагменти ліпних горщиків, мисок і кухликів. Знайдено три глиняні прясла, кілька кістяних проколов, кістяну голку та залізний ніж. Цікавим є амулет з ікла вепра. Поселення досліджене повністю і датоване кінцем I – першою половиною II ст. н. е. [Козак, Опрыск, Шкоропад, 1999, с. 31–39].

Друге поселення знаходилось в урочищі Пасовище. Воно мало довжину не більше 60 м і ширину близько 30 м, тобто займало площу близько 2000 кв. м. Поселення досліджене повністю. На ньому виявлено два житла, вісім господарських споруд та вісім господарських ям. Житла типові для цієї культурної групи. Цікавим за конструкцією є підпрямокутне житло розміром 3,8x4,8 м, посередині західної стіни якого знаходився прямокутний тамбур-коридор, розміром 1,4x1,1 м, який був входом у житло. По обидва боки коридора стояли стовпи, що підтримували якесь перекриття. В

східній частині будівлі знаходилося глинобитне вогнище. В заповненні житла виявлено кам'яний розтирач та кістяну проколку.

Господарські споруди та ями-льохи майже ідентичні описаним вище з незначними відхиленнями. Матеріал представлений горщиками, мисками й кухликами. За відсутністю добре датованих предметів визначити час функціонування поселення досить складно, однак керамічні комплекси та аналоги з сусідніх пам'яток у Боратині та Гіркій Полонці дозволяють віднести його до другої половини I ст. н. е. [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 95].

*Готський божок Сараніс
з с. Хрінники біля Луцька*

Археологічні дослідження трьох названих вище поселень дозволяють охарактеризувати матеріальну культуру, господарство, суспільні відносини та елементи духовної культури населення досліджуваного регіону. Поселення розташовувались на корінних берегах та перших терасах рік і були невеликі за площею

– 0,5–2 га. На них одночасно функціонувало близько 4–6 жител, в яких могло мешкати 20–35 чоловік. Планування забудови було таким: ближче до берега розміщались житла, а за ними – компактною групою – господарські будівлі. Для волино-подільських поселень типовими були заглиблені житла прямокутної і квадратної форми площею 12–16 кв. м з стінами каркасно-стовпової конструкції, з овальними вогнищами, зрідка глиняними печами. Вздовж стін знаходилися лави-лежанки шириною 0,6–0,8 метри. На поселеннях у Боратині, Гіркій Полонці та Городку виявлені господарські споруди неправильної або майже квадратної форми площею від 10–12 до 17–20 кв. м, завглибшки 0,5–0,8 м, які були хлівами, повітками, коморами або виробничими спорудами. Характерною особливістю поселень є велика кількість господарських ям-погребів: в середньому 6–10 на житло, тобто від 50 до 90 на поселення. Більшість з них були округлої або овальної форми діаметром 0,6–2,5 м, завглибшки 0,5–1,5 м, і призначалися головним чином для зберігання сільськогосподарських продуктів або для утилізації сміттєвих відходів.

Речові знахідки на пам'ятках волино-подільської групи мають прототипи в зарубинецькій і пшеворській культурах. Серед різноманітних матеріалів на поселеннях, наймасовішими є керамічні. Посуд виключно ліпний, грубої фактури, поверхня якого в основному шорстка. Такими є горщики, сковорідки, друшлаки і кухлі, а лощені – тільки миски. Серед інших знахідок варто назвати глиняні прясла для веретена, тягарці для ткацьких верстатів, залізні ножі, шила і голки, бронзові шпильки зі спіралеподібною голівкою, фібули, пряжки для пояса, бронзовий браслет, лоцила і проколки, шила і голки. Названі предмети дають уявлення про рівень матеріальної культури тодішніх жителів регіону.

Основою господарства волино-подільського населення було землеробство і тваринництво, що підтверджується численними будівлями для утримання худоби та знахідками кісток свійських тварин. Серед ремесел слід виділити гончарне, прядильно-ткацьке, деревообробне та костерізне. Про землеробство говорить багато ям-льохів для зберігання зерна та кам'яна зернотерка. Звичайно ж, немалу роль в господарстві відігравали мисливство, рибальство та збиральництво. Про високий розвиток гончарства свідчить, виявлена в Гіркій Полонці майстерня для випалу посуду.

Це населення мало торгові стосунки не лише з іншими общинами, а й з римськими провінціями. Можливо, це була транзитна торгівля. У будь-якому разі про це свідчать знахідки на території Луцького району римських срібних монет. Зокрема, в Луцьку, на вул. Караїмській, в садибі міщанина Шпаковського під час господарських робіт виявлено рештки монетного скарбу. Збереглися денарії імператорів Веспасіана карбування 75 р., Марка Аврелія – 162 р., Септимія Севера – 198–200 рр. і Антоніна Геліогабала 220 р. В селі Боратин знайдено денарій Пертінакса, карбований в 193 р., в с. Городок – Фаустини Старшої 140 р., в с. Романів – Доміціана 91 р., в с. Усичі – денарій Марка Аврелія, а в с. Забороль – антоніан Адріана 117 р. [Piotrowicz, 1939, S. 3–8]. З цим періодом в історії нашого краю пов'язані знахідки і в інших населених пунктах. Характерним у цьому аспекті є село Садів, де знайдено монети Доміціана, Траяна – 98 року та Марка Аврелія – 160 року н. е. Цікаво, що одне з урочищ в селі називається Римський шлях. Чи не є ця назва в сукупності з монетами свідченням контактів між Волиню і римськими провінціями, які в II ст. н. е. підійшли впритул до наших земель?

Суспільний лад цього населення характеризується наявністю великої патріархальної родини, про що

свідчать окремі житлово-господарські комплекси на поселеннях в Гіркій Полонці, Боратині та Городку. Разом з прилеглими до них господарськими будівлями, вони належали малим моногамним сім'ям, які володіли окремою ділянкою землі та майном. Отже, тут наявна ситуація переходу від патріархальної до сусідської, територіальної общини.

Про духовну культуру цих племен з матеріалів сказати можна небагато. Віра в захисну магію виражається в знахідках амулетів з ікла вовка. Прикраси свідчать про естетичний смак окремих мешканців поселень.

Пам'ятки волино-подільської культурної групи належали венедам, які в I–II ст. н. е. згадуються античними авторами – Тацитом, Плінієм Старшим та Птоломеєм.

Ця культурна група існувала на території Волині, зокрема, і на теренах Луцького району, з другої половини I – до кінця II ст. н. е. і зникла у зв'язку з інвазією з північного заходу германських племен – готів, які були носіями вельбарської культури.

ВЕЛЬБАРСЬКА КУЛЬТУРА. Епонімом цієї культури є с. Вельбарк у Нижньому Повіслі, сформувалась у I ст. н. е. в північній частині Польщі. В останній чверті II ст. н. е. племена цієї культури проникли на територію Волині, витіснивши попередніх мешканців регіону. Жах, який наводили германці, примушував місцевих слов'ян-венедів покидати свої оселі на Волині і тікати світ за очі. Германці здебільшого знищували місцеве населення, яке залишалося на місці фізично. Археологічні дослідження свідчать, що в останній чверті II ст. н. е. на території Волині припинили існування всі слов'янські поселення, а на них з'являється шар етнічно германської вельбарської культури.

На території нинішнього Луцького району пам'ятки цієї культури відомі в с. Баїв, Боратин, Гірка Полонка і

Городок, Новостав, Білосток, Рованці, Несвіч, Чаруків та ряді інших населених пунктів і розташовані переважно вздовж обох берегів Чорногузки, лівої притоки Стиру. Загалом в районі їх відомо близько трьох десятків. Серед них досліджувалися поселення в Боратині, Баєві, Гіркій Полонці [Козак, 1990, с. 72–73, 154–162] та Городку [Козак, Оприск, Шкоропад, 1990, с. 47–70], а також два могильники в с. Баїв: ранній в урочищі Цвинтар [Козак, 1990, с. 167] та пізній – в урочищі Парники [Кухаренко, 1975, с. 51–61]. Сюди ж зараховується одиночне поховання в околиці с. Гірка Полонка [Брайчевський, 1964, с. 173–179].

Точно встановити площу поселень важко, оскільки повністю досліджених обмаль. І все ж можна сказати, що площа Боратинського селища була приблизно 0,6 га, а Городоцьке поселення було завдовжки 130 м від крайніх об'єктів, і завширшки 30 м. На поселеннях розкопано житла, господарські споруди та господарські ями. Так, у Боратині відкрито 11 жител і 14 господарських ям, а в Городку 3 житла, 8 господарських споруд і 14 господарських ям-погребів. До недавня вважалося, що для населення вельбарської культури характерними були лише великі наземні житла. Проте це не так. Як показали дослідження, переважну більшість споруд у Боратині й Городку становили півземлянки. Виняток становить лише будівля №21 в Боратині та №8 у Городку. Отже, на досліджуваній території побутували два типи житлових споруд: заглиблені, та наземні. Для прикладу охарактеризуємо спочатку заглиблені житла.

Напівземлянки були заглиблені в землю на 0,3–0,6 м. Форма жител різна: прямокутна, близька до овальної, трапецієподібна. В середньому площа жител була 9–16 кв. м. Найбільшими є будівлі №5 площею 20 кв. м в Боратині та №5 площею 22 кв. м в Городку. Най-

меншим було житло №17 з Боратина площею 7,8 м. Більшість розкопаних будівель орієнтовані за сторонами світу стінами, а меншість – кутами. Стіни вертикальні, долівка земляна. У трьох житлах в Боратині і одному в Городку вздовж стін в матеріку вирізався своєрідний виступ завдовжки 2 м і завширшки 0,8 м при висоті 0,2–0,3 м від рівня долівки. Ймовірно, такі останці облицьовувалися деревом і виконували роль лав-лежанок. У деяких півземлянках в Боратині були льохи. Щодо опалювальних пристроїв, то лише в одному житлі в Боратині було виявлено піч, змуровану з вальків. Решта жител як у Боратині, так і в Городку опалювалися відкритими вогнищами, розташованими в центрі. Характерною рисою півземлянок є наявність у долівці ямок від стовпів, розташованих вздовж стін. Це означає, що житла мали стовпово-каркасну конструкцію. Можливо, стіни були плетені з лози і обмазані глиною, про що може свідчити наявність глиняної обмазки в житлах з відбитками прутів. Ще одна риса напівземлянкових жител – наявність на площі долівки невеликих ямок від стовпів, до яких прибивались дошки, що виконували роль столів [Козак, 1991, с. 79].

Іншим типом жител на поселеннях були наземні будівлі. Мабуть, вельбарські племена, які на попередніх місцях мешкали переважно в наземних спорудах зводили їх і на нових землях. Наземні житла поділяються на дві групи: великі і малі. До великих можна зарахувати овальну будівлю №21 в Боратині. Вона мала розміри 10,9x7,8 м, тобто площу понад 85 кв. м. Долівка була земляна, покрита шаром жовтої глиняної обмазки завтовшки до 0,3 м. У ній виявлено 49 ямок від стовпів діаметром 0,3–0,4 м, розміщених двома рядами вздовж стін на відстані 0, 6-1, 2 м одна від одної. Посеред споруди були два великі глинобитні вогнища. Очевидно, в одній частині будівлі мешкали люди,

а інша мала господарське призначення. На це могла б вказувати слабше втоптана долівка і п'ять підвальних ям [Козак, 1991, с. 75]. До цієї ж групи можна зарахувати наземне житло №8 у Городку. Воно має прямокутну форму розміром 5,6х6,4 м (площа 36 кв. м). Долівка утрамбована, підмазана глиною. По кутах і посередині коротких стін було 6 ям від стовпів діаметром 0,4–0,8 м. До північної частини східної стіни прилягала прибудова-коридор розміром 2,1х2,5 м, позначений трьома ямами від стовпів та північно-східним кутовим стовпом житла. Коридор, очевидно, і позначав вхід у житло. Поблизу північної стіни знаходилась господарська яма овальної форми розміром 1х 1,8 м і завглибшки 0,7 м, яка входила до комплексу житла [Козак, Оприск, Шкоропад 1999, с. 49].

Реконструкцію стін великих жител можна зробити за розташуванням стовпових ям та завалів глиняної обмазки з відбитками лози. Це свідчить, що стіни були стовпово-тиновими, обмащені товстим шаром глини з обох сторін. Дах був двосхилим. Його основою були ряди стовпів, розміщених по довшій осі житла. Найімовірніше, на стовпи спирався сволок, до якого кріпилися крокви. Нижні кінці кроков спирались на лати, що клалися на розвилки вертикально поставлених стовпів. Дах накривався соломною або очеретом.

Друга група наземних жител має значно менші розміри. Вони мають прямокутну або квадратну форму площею в середньому 9–16 кв. м. Такою, наприклад, була будівля №18 на поселенні в Боратині. Її форма підпрямокутна, а розмір 3,6х4 2 м. Вона орієнтована за сторонами світу кутами. Долівка земляна, утрамбована. Вздовж будівлі виявлено завали глиняної обмазки, а в центрі скупчення перепаленої глини, попелу та вуглинок. Можливо, це рештки поруйнованого вогнища.

В межах будівлі містилися фрагменти ліпної кераміки та кістки тварин. [Козак, 1990, с. 159–160].

Окрім жител, на поселеннях вельбарської культури досліджено цілий ряд господарських приміщень. Для прикладу, одна з споруд, виявлених в Городку, мала овальну форму розміром 2,2х2,4 м і глибину 0,2 м. Долівка рівна, утрамбована. Вздовж східної і західної стін також розміщувалися явно господарського призначення материкові прилавки завдовжки 1,6х2,2 м, завширшки 0,4 м і заввишки 0,2 м від долівки споруди. Її заповняли фрагменти ліпного посуду та кістки тварин. Інша господарська споруда мала квадратну в плані форму розміром 2,8х2,8 м і глибину 0,8 м. Вздовж східної і південної стін були материкові останці розмірами 1,2–1,35х0,4–0,6 м і заввишки 0,6 м від рівня долівки. На площі будівлі виявлено уламки кераміки та кістки тварин [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 33–34].

Поруч з житлами та господарськими приміщеннями знаходилися ями-погреби. Вони мали округлу або овальну в плані форму, діаметром від 0,8 до 2,2 м. Стіни ям здебільшого вертикальні. Глибина ям сягає від 0,6 до 2–2,5 м. Знахідки в господарських ямах, як і в господарських приміщеннях, такі ж як і в житлах: керамічні фрагменти, тваринні кістки. Вважається, що в ямах-льохах зберігалися продукти харчування: зерно, молочні вироби, м'ясо, овочі тощо. У господарських приміщеннях, крім названих продуктів, зберігався корм для худоби. В інших були стайні, хліви, курники тощо.

Дослідження в Городку, де було три житла з господарськими об'єктами, а особливо в Боратині, де на значній площі відкрито 11 жител з господарськими приміщеннями, дозволяють зробити висновок, що у вельбарців існували окремі двори-господарства, кожне з яких функціонувало самостійно. На підставі зве-

дених даних можна переконатися, що вельбарці жили патріархальними сім'ями, кожна з яких складалася з трьох-чотирьох малих родин, які були самостійними в господарській діяльності. Виходячи з того, що в одному житлі мешкало в середньому 4–6 чоловік, на поселенні в Городку, де було три дворогосподарства, проживало загалом 20 чоловік, а в Боратині, де функціонувало одинадцять двогосподарств, відповідно – 50–60 осіб.

Речовий матеріал, виявлений в житлово-господарських будівлях і за їх межами, представлений посудом, знаряддями праці, предметами побуту, прикрасами. У складі керамічних комплексів наявні ліпні і гончарні посудини. Це невисокі широкогорлі горщики з заглаженою поверхнею, а також друшлаки, біконічні і циліндричні миски, кухлі та вази. Вони лощені і оздоблені наліпним валиком, лініями під шийкою, косими і вертикальними насічками на плічках. Трапляється також геометричний орнамент у вигляді трикутників та їх комбінацій з лініями або заглиблений зубчастий візерунок у поєднанні з стрічками. В Боратині знайдено також керамічний світильник човникоподібної форми та ритуальні хлібці. Серед інших предметів – глиняні прясла. В Городку знайдено глиняну лячку для розливу розплавленого металу в форми та залізну бритву, а в Боратині – ніжик.

Значну частину знахідок становлять складові одягу і прикраси – поясні пряжки та застібки-фібули з бронзи, або з заліза, виявлені на поселеннях у Боратині та Рованцях. Фібули стрижневі, двочленної конструкції з підв'язною ніжкою, датовані III–IV ст. н. е. Трискладові кістяні гребені трапилися в Гіркій Полонці та в Городку.

Судячи з розташування поселень на родючих ґрунтах, основну роль у господарстві вельбарців відіграва-

ло землеробство. І хоча знарядь праці, які б прямо вказували на це, обмаль, відбитки зернівок на кераміці, знахідки ритуальних глиняних хлібців, а також домішок полови і соломи в обмазці стін жител дозволяють це стверджувати. Про це ж говорять і ями-льохи для зберігання збіжжя. Про роль тваринництва свідчать розташовані поблизу поселень луки і долини, придатні для випасання худоби, велика кількість кісток свійських тварин на досліджених площах, а також хліви та стайні, відкриті на поселеннях. Домашніми промислами були прядіння і ткацтво, про що свідчать глиняними прясла для веретена та тягарці для вертикального ткацького верстата. Існувало і косторізне ремесло, підтвержене знахідками проколок, гребенів та інших виробів. На поселенні в Городку відкрито півземлянку, заповнення якої складалося з костяної стружки, великої кількості обрізаних рогів та рогових пластинок, а також заготовок костяних виробів. Судячи з характеру заповнення, ця півземлянка (житло №1) була житлом і водночас майстернею косторіза [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 47–48].

Поховальні пам'ятки носіїв вельбарської культури на території Луцького району представлені ґрунтовими захороненнями. Одне інгумаційне захоронення відкрито в с. Гірка Полонка. Чотири поховання – три кремаційні і одне інгумаційне – розкопані на могильнику III ст. н. е. в урочищі Цвинтар у Баєві. Нарешті аж 32 поховання, серед яких 19 кремаційних і 13 інгумаційних досліджено на могильнику IV ст. н. е. в урочищі Парники в Баєві.

Основним типом поховального обряду було тілоспалення на стороні з наступним захороненням у ямках, як це засвідчено в Баєві (урочище Парники), де було 18 таких поховань, зрідка в урнах – 1 в урочищі Парники і 3 в урочищі Цвинтар. Поховальні ями мали

овальну або округлу форму діаметром 0,4–0,7 м і глибину 0,3–0,4 м. В ямних похованнях у Баєві інвентар був відсутній, а в урновому знайдено золоту підвіску.

Як уже зауважувалося, на досліджуваній території в Баєві і Гіркій Полонці, крім тілоспальних, були також тілопокладні захоронення в прямокутних ямах завглибшки від 0,5 до 1,4 м. Більшість кістяків лежало на боці в скорченому стані, орієнтовані головами на північ, окремі – на спині у випростаному положенні. Поховання супроводжувалися ліпними і гончарними горщиками та прикрасами. На Баївському могильнику в урочищі Цвинтар кістяк лежав у випростаному стані на спині, головою орієнтований на північ. Біля шиї була залізна фібула. Досить багатим був поховальний інвентар в тілопокладних захороненнях в урочищі Парники. Так, у похованні №1 була бронзова овальна пряжка і скляне намисто, а в похованні №2 – разок (50 штук) скляного намиста, на ключиці бронзова фібула, на грудях – кістяний гребінь, на поясі – бронзова пряжка. Поруч знаходились горщик і миска. В жіночому похованні (№3) були різнокольорові бусини. У похованні №4 була ліпна чорнолощена миска і залізний ніж; в жіночому похованні (№5) було 30 скляних намистин та залізни фібули. У похованні №20 було дві бронзові фібули, підв'язані з пластинчастими дужками, а також ліпна посудина. В похованні №21 на лівій руці був бронзовий браслет з потовщеними кінцями, на поясі – бронзова овальна пряжка з язичком і три великі намистини, а в дитячому похованні №22 – бурштинові намистини. В колективному похованні №30, де були кістяки дорослої людини, дівчини-підлітка і дитини, що лежали поряд, орієнтовані на північ, інвентар був лише на дівчині – на правому плечі бронзова фібула, підв'язної конструкції з широкою спинкою, а на шиї разок намиста з шестидесяти бусин. Цікаві речі знайде-

ні у невідомих, поруйнованих в процесі закладки парника, захороненнях. Серед них срібна фібула, бронзова овальна пряжка до пояса, з подібної колодки, до якої на бронзовому кільці підвішений срібний римський денарій імператора Адріана, карбований 128–132 рр.

Матеріали поховань проливають світло на духовну культуру вельбарців, зокрема на їх релігійні уявлення. Так, тілоспалення свідчить про віру людей в очищувальну силу вогню, поховальний інвентар біля покійників як кремованих, так і тілопокладених говорить про культ предків і віру в потойбічне життя. Різні прикраси вказують на естетичний смак вельбарців.

Аналіз матеріалів вельбарської культури свідчить, що її носії мешкали на досліджуваній території наприкінці II–IV ст. н. е. Германські племена принесли з собою характерні типи довгих наземних жител, специфічну ліпну кераміку у вигляді низьких мископодібних посудин тощо. Ці елементи культури на слов'янських землях є не лише чужорідними, а й тупиковими, які не набули розвитку в наступному часі. Показовим є й той факт, що в матеріальній культурі вельбарців практично не простежується рис культури населення попередньої волино-подільської групи. Щоправда, пришельцями був запозичений звичай будувати заглиблені житла, типові для пшеворців. Загалом же германці, значною мірою визначаючи військово-політичну ситуацію, залишились майже не поміченими в матеріальній і духовній сферах життя регіону. Всі складові культури вельбарських племен не мають генетичного продовження на досліджуваній території. Вони зникають наприкінці IV ст. н. е., не залишивши яких-небудь помітних слідів у культурі слов'ян раннього середньовіччя V – VII ст. н. е.

Вельбарська культура припинила існування на Волині, в тому числі і в Луцькому районі, на рубежі піз-

ньюримського часу та раннього середньовіччя. А ось якою була історична ситуація після відходу готів сказати щось конкретне поки що важко через брак досліджених археологічних пам'яток того часу. Слід зауважити, що впродовж панування готів загалом на землях тодішньої України стосунки між готами і слов'янами були далеко не дружніми. Між ними тривали постійні сутички, а після розгрому причорноморських готів гунами розпочались готсько-слов'янські війни, описані Йорданом. Врешті-решт готи змушені були звільнити захоплені колись ними слов'янські землі, в тому числі й Західну Волинь. Однак слов'яни не одразу заселили цей край. Не вистачало людських ресурсів. І лише десь у другій половині V ст. н. е. з перенаселених регіонів Подніпров'я і Подністров'я слов'яни повернулися на свої споконвічні землі.

ЧЕРНЯХІВСЬКА КУЛЬТУРА. Ще однією культурою, яка співіснувала з вельбарською в південно-західному регіоні Волині, була черняхівська, епонімом якої стало с. Черняхів на Київщині. На території Луцького району її пам'ятки відомі в с. Баїв, Боратин, Григоровичі, Лучиці, Милуші, Мстишин і Промінь. На жаль, широких досліджень цих пам'яток не проводилось, а розглядалися вони при вивченні вельбарської культури Ю. Кухаренком та Д. Козаком, про що буде сказано нижче. Попри те, що повноцінну характеристику цієї культури в досліджуваному нами регіоні на базі лише названих пам'яток дати важко, ми все-таки спробуємо зробити це бодай в узагальнених рисах, залучаючи матеріали з суміжних районів історичної Волині.

Як свідчать археологічні розвідки, поселення черняхівців розташовувалися здебільшого на південних схилах перших надзаплавних терас річок і струмків і мали розміри близько 300x800 м. Житла були прямокутні, переважно заглиблені, площею 10-20 кв. м

і глибиною 0, 5-15 м. Стіни були каркасно-стовпової або зрубної конструкції. Оселі опалювались вогнищами або глиняними печами. Нерідко вздовж стін знаходились, вирізані в материку, лави-лежанки. В багатьох напівземлянках були підвльні ями, розташовані в одному з кутів. Дахи жител покривались очеретом або соломою.

На низці черняхівських поселень Волині відкриті господарські будівлі близькі за розміром до жител, а також ями-погреби діаметром 1-2, 5 м, завглибшки від 1, 2 до 3 м. Найчастіше на поселеннях трапляється кераміка – ліпна і гончарна. Це – горщики, миски, кухлі та великі тарні посудини, призначені для зберігання зерна. Ліпний посуд грубої роботи і без орнаменту. В ньому проявляються форми, які з'явилися внаслідок інтеграції елементів пізньозарубинецької та пшеворської культур. Що ж до гончарного, то він виготовлений з просяної глини. Поверхня його лощена і орнаментована. Серед посуду – горщики, миски і кухлі та вази.

Типи гончарної кераміки запозичені з Північного Причорномор'я або ж римських провінцій Подунав'я. Крім кераміки, щоправда досить рідко на поселеннях трапляються землеробські знаряддя праці та кістки свійських тварин, що є свідченням розвитку в черняхівців землеробства і скотарства. Кістки диких тварин та риби говорять про заняття населення полюванням і рибальством. Серед домашніх промислів важливим було прядіння і ткацтво, обробка шкіри та кості, підтвержені знахідками глиняних прясел для веретена, кістяних шил, проколок, гребенів тощо. Зрозуміло, що розвинутим було гончарством, засвідчене численними знахідками.

Насамкінець у світлі наявних знахідок слід сказати про торгові та культурні зв'язки цього населення з су-

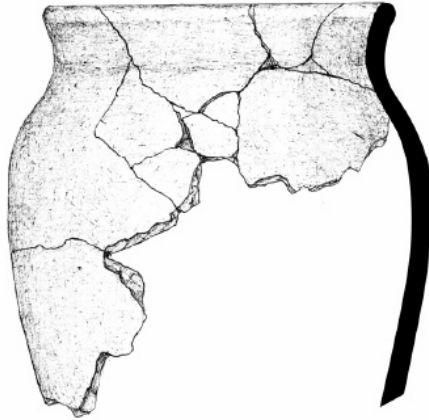
сідніми народами. Так, на вельбарському поселенні в с. Боратин трапляється черняхівський посуд, датований другою половиною III ст. Правда, його не багато, загалом близько 4% від усієї знайденої там кераміки. Д. Козак висловлює припущення, що йдеться про змішування на території Луцького району вельбарської та черняхівської культур. Вельбарсько-черняхівська інтеграція простежується також в пізніші часи, на матеріалах могильника IV ст. в с. Баїв. Там поховання з тілопокладеннями мають чіткі черняхівські риси, а саме: підголовники в ямах, вуглинки в підсипці, скорчені кістяки, покладення рук на таз. В деяких ямних похованнях була кераміка черняхівської культури. Черняхівськими є також світильники, намистини тощо. Оскільки могильник у Баєві є найвиразніше змішаною черняхівсько-вельбарською пам'яткою, Д. Козак запропонував назвати вельбарсько-черняхівські пам'ятки Волині «баївською групою» [Козак, 1991, с. 102-103, 130].

Загалом пам'ятки черняхівської культури на території Луцького району датуються з кінця II до середини, можливо, до кінця IV ст.

Якщо про слов'ян рубежу і перших століть нашої ери, які в творах Плінія Старшого, Таціта і Птоломея названі венедями, відомості уривчасті й туманні, то в середині I тис. н. е. становище змінюється. Слов'яни після затяжної боротьби з причорноморськими готами з'являються на європейській арені як сформована політична сила. Візантійські автори VI ст. Йордан і Прокопій Кесарійський у своїх хроніках відводять чимало місця описові внутрішнього устрою та військової справи слов'ян. Важливим джерелом для вивчення слов'ян є археологічні матеріали VI-VII ст. Вони є необхідною ланкою, що об'єднує слов'янські пам'ятки VIII і пізніших століть з пам'ятками першої полови-

ни I тисячоліття нашої ери, які ми охарактеризували вище. Нижче ж ми охарактеризуємо аналогічні матеріали ранньосередньовічного періоду, які належать до корчацько-празької культури.

КОРЧАЦЬКО-ПРАЗЬКА КУЛЬТУРА. Свою назву вона дістала від с. Корчак на Житомирщині та м. Прага в Чехії. Ця культура займала територію від Правобережжя Дніпра і Прип'яті до верхів'їв Дунаю і Ельби. На терені Волині її пам'ятки відомі в понад тридцяти пунктах, але в Луцькому районі їх відомо лише декілька.

Горщик празько-корчацької культури з с. Боратин

Це неукріплені поселення площею 0,5–1 га, виявлені в басейні Стиру. Вони розташовані на південних схилах перших надзаплавних терас і оточені ярами, що робило їх важкодоступними для ворога. Такими були чотири поселення і один могильник в м. Луцьку [Кучера, 1971, с. 242–245; Колосок, 1976, с. 53–54; Кучинко,

1991, с. 16–17], поселення в с. Боратин, Лучиці, Маяки [Баран, 1972, с. 155–157, 201], Коршовець [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 134], Рованці (урочище Панський город) та Смолигів [Конопля, Івановський, 1997, с. 69].

Для прикладу охарактеризуємо останнє з названих поселень. Воно знаходиться на відстані 1 км на південний схід від села, неподалік від колишнього хутора Прогонів. Поселення займало острівне підвищення овальної форми серед болотистої заплави між річкою Сарною та її лівостороннім допливом – безіменним струмком. Сам острівець здіймається над долиною на висоту до 3 м, що забезпечує обороноздатність поселення. Розміри його типові для того часу – 100x80 м. На ньому зібрані фрагменти ліпних горщиків та сковорідок VI–VII ст.

На деяких поселеннях зафіксовані житлово-господарські споруди. Зокрема, два заглиблені житла виявлені в Боратині. Як і подібні до них споруди з інших районів Волині, це квадратні землянки площею від 12 до 18 кв. м завглибшки 1–1,5 м. Стіни були найімовірніше стовповою або ж зрубною конструкції, дах двосхилий, покритий соломою. Інтер'єр таких жител дуже простий. Долівка була земляною, інколи підмазаною. В протилежному від входу куті знаходилася глиняна піч, а вздовж стін – лави-лежанки, вирізані в материковому останці. Поблизу півземлянок знаходилися господарські ями-льохи круглої форми завглибшки 0,5–2 м, що використовувалися для зберігання сільськогосподарських продуктів. Варто зауважити, що археологічні дані співпадають з описом таких сховищ середньовічними авторами. Зокрема візантійський автор VI ст. Маврикій Стратег вказував, що слов'яни володіли «великою кількістю різної худоби і земних плодів, засипаних у купи, особливо проса і пшениці» [Мишулін, 1941, с. 253].

Кераміка, зібрана на поселеннях, представлена характерними для корчацько-празької культури ліпними горщиками з яйцеподібним тулубом та невисокою горловиною. Вони або взагалі без орнаменту, або лише інколи оздоблені косими насічками під вінцями. У ранньосередньовічних слов'ян, на відміну від попереднього часу, коли, крім горщиків, були відомі миски, кухлі, чарки, керамічний комплекс збіднюється. В VI–VII ст. столовий посуд майже виходить з ужитку. Залишаються лише горщики та сковорідки. Трапляються глиняні прясла для веретена біконічної та округлої форми, частина з яких оздоблена наколами. Досить мало на поселеннях виробів з металу.

Провідною галуззю господарства населення корчацько-празької культури на території Луцького району, було землеробство, засвідчене у ряді поселень обвугленими зернами пшениці, ячменю, проса, гороху, а також відбитками полови і соломи в обмазці стін споруд. Про наявність обов'язкових запасів зерна у слов'ян VI ст. повідомляють і візантійські писемні джерела, як про це говорилося вище. Тваринництво також відіграло важливу роль у господарстві тогочасного населення. Знахідки кісток свійських тварин свідчать, що на першому місці була велика рогата худоба, на другому – свині. Трапляються зрідка кістки коней, а також собак, які охороняли майно людей та допомагали їм на полюванні.

Серед ремесел найважливішим було металургійно-ковальське. На ряді поселень виявлені сліди плавки металів у вигляді шматків болотяної руди, шлаку, подекуди – криці, розвивалось і ювелірне ремесло. Можливо воно ремесло мало общинний характер. Ліплення посуду було, найімовірніше, домашнім промислом.

Очевидно, в цей час у місцевих племен розвивалися і торгово-грошові відносини і, як наслідок накопи-

чення багатства окремими особами. З цього погляду цікавим є великий монетний скарб, який випадково викапав на своєму городі в 1928 році житель села Веселе Ф. Лень. До складу скарбу входило близько 1000 срібних монет візантійського імператора Юстиніана (527– 565 рр.), які зберігалися в горщику [Гуртовий, 2003, с. 338].

Що ж до суспільного устрою тогочасного населення, то, вочевидь, воно знаходилась на перехідному етапі від первісної до сусідської общини.

Говорити докладно про розвиток духовної культури тогочасного населення Волині, в тому числі і Луцького району важко через брак відповідних матеріалів.

Корчацько-празька культура на Волині, як і в інших регіонах, датується VI-VII ст. В подальшому вона стає основою для східнослов'янських старожитностей переддержавного періоду історії краю.

РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА. Її епонімом є поселення на Житомирщині. Вона займала велику територію від Прип'яті на півночі, Західного Бугу на заході, Прикарпаття на півдні до Дніпра на сході. Пам'ятки цієї культури становлять ніби перехідну ланку від ранньослов'янських до чисто давньоруських. На Волині їх є близько 30. На території Луцького району вони відомі в селах Крупа, Лище, Сьомаки, Рованці, Коршів, Новостав, Гірка Полонка та в м. Луцьку. Поселення розташовувалось на берегах рік і мали розміри завдовжки до 200 і завширшки до 100 м, як це було наприклад в с. Новостав, яке знаходилось на мисі лівого берега Стиру [Русанова, 1973, с. 43].

Житла, як і в попередньому часі, були півземлянками підквадратної форми площею 12–16 кв. м, завглибшки 0,5–1,5 м з глиняними печами, вирізаними в материковому останці чи змуровані з вальків і каменю. Заглиблене житло виявлене в Луцьку під час гео-

логічних робіт, на пагорбі, розташованому на правому березі Стиру, за межами окольного міста. Тут, ще до початку формування міста існувало поселення з матеріалом VIII-IX ст. Завдяки болотистому ґрунту порівняно добре збереглися дерев'яні стіни житла каркасно-стовпової конструкції з глиняно-кам'яною піччю округлої форми, на куполі якої знаходилась прямокутна сковорідка, в якій сушили зерно. Вздовж стіни могли стояти дерев'яні лави-лежанки. Рештки таких жител виявлені також на вулиці Львівській, в кар'єрі цегельного заводу. Поруч з житлами і в самих будівлях були ями-льохи завглибшки 0,8–2 м для зберігання харчових продуктів. Господарську яму цієї культури виявлено на ділянці по просп. Волі 4-а у Луцьку. Вона була округлої форми діаметром 1,2 і глибиною близько 1 м. Стінки ями скошені донизу, дно лінзоподібне діаметром близько 0,3 м. В заповненні ями знайдено фрагменти ліпних горщиків з товстими стінами, оздобленими врізними хвилястими лініями. Судячи з характеру кераміки та орнаменту, яму можна датувати VIII-IX ст. [Шкоропад, Златогорський, Баяк, 2008, с. 375].

Напівземлянки розміром 2x2,7 м, в яких знаходилися великі печі розміром 1,2x1,4 м, вирізані в матерікових стінах споруди у вигляді ніш, виявлені також на Гнідавській Гірці. В одній напівземлянці було дві такі печі, а в іншій – навіть три [Кучера, 1971, с. 245]. Можливо, ці напівземлянки мали виробниче призначення. На поселенні в Гіркій Полонці, на правому березі р. Чорногузка було відкрито майстерню гончара з піччю для випалу посуду. Споруда складалася з двох частин. Перша, площею 4 кв. м, була заглиблена в ґрунт на 0,3 м від давньої поверхні. В ній, найімовірніше, виготовляли глиняні горщики. Друга частина представляла вогнище у вигляді ями овальної форми діаметром 1,7

м з дуже обпаленими стінами і дном. Крім вугілля та попелу, в ній виявлені деформовані уламки бракованих керамічних виробів. Немає сумніву, що це була майстерня яка продукувала посуд для місцевої общини [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 141–142].

Господарський уклад населення Райковецької культури пов'язаний передусім з землеробством і тваринництвом, про що свідчать знахідки знарядь праці та кістки великої рогатої худоби.

Серед археологічних предметів, знайдених на поселеннях – залізні лемеші, коси-горбуші, серпи, жорна, а також залізні сокири, ножі та долото. Предмети озброєння: залізний листоподібний наконечник списа, втульчасті двошипні вістря стріл аварського типу, шпори з гачкоподібними, загнутими до середини кінцями. Знайдені кам'яні точильні бруски та прясла, виточені на токарному верстаті, а також кістяні проколки, які поруч з глиняним посудом свідчать про розвиток різних галузей ремісничої діяльності тогочасного волинського суспільства.

Розвиток сільського господарства і ремесла привів до поширення торгівлі, засвідченої знахідками окремих арабських диргемів. Поруч із значними економічними зрушеннями продовжується процес складання і зміцнення територіальної общини, інтенсивне виникнення городищ, частина з яких стала з часом осередками міського типу. Таким племінним осередком був Луцьк.

Одночасно з матеріальною розвивалася і духовна культура волинян, яка мала багато спільних рис з культурою інших слов'ян. Язичницька релігія з розвиненими культурами і міфологією характеризує суспільство, яке вже вийшло за межі первісної ідеології. Язичництво було не лише віруванням, а й цілісною системою уявлень слов'ян про навколишній світ. Вони

поклонялись Сонцю – Даждьбогу або Хорсу, богу грому і блискавки Перуну, богу вогню і ковальства Сварогу та ін., про що свідчать амулети у вигляді солярного знаку чи мініатюрних сокирок у Луцьку. Пам'ятками духовної культури є могильники чи окремі поховання. Поховання кремаційні, в ямках. Для поховального обряду носіїв Райковецької культури характерним було тілоспалення. Рештки кремації ховали в неглибоких ямках. Над ними насипали кургани, інколи обведені канавкою, що символізувала священне коло, яке оберігало покійника від злих духів. Супровідний інвентар дозволяє датувати їх VI–IX ст. Отже, поховання були як курганні, так і ґрунтові, але незалежно від цього, поховальний інвентар представлений посудом, ножами та прикрасами, що засвідчує з одного боку віру людей в очищувальну силу священного вогню, а з іншого – віру в потойбічне життя [Кучинко, Охріменко, Савицький, 2008, с. 7–30].

Ця культура на теренах Волині, зокрема, в Луцькому районі, належала племінному союзу волинян, про яких арабський мандрівник і письменник Аль Масуді в першій половині X ст. писав, що «валіняна» на чолі з князем Маджаком було наймогутнішим племенем і всі інші народи йому підкорялися [Крип'якевич, 1999, с. 80]. Це вже був племінний союз – княжіння – предтеча державності. До складу племінного союзу волинян входило і плем'я лучан [Крип'якевич, 1999, с. 80–81].

РОЗДІЛ V. СТАРОЖИТНОСТІ КНЯЖОЇ ДОБИ

Тривалий процес історичного розвитку східних слов'ян завершився в X ст., коли всі землі, на яких вони жили, в тому числі і земля лучан, були об'єднані в єдиній державі – Київській Русі, яка стала епіцентром ранньофеодальних відносин, що зародилися ще в надрах давньослов'янського суспільства. Вдосконалюється економіка, форми правління та право. Виникають і розвиваються міста, що стають осередками економічного, політичного та культурного життя. Слід наголосити, що на всіх етапах свого існування Русь знаходилась у вирі загальноєвропейського процесу, займаючи гідне місце серед розвинутих феодальних держав.

Посуд X-XI ст. з Гнідавської Гірки.

Київська Русь проіснувала до 40-х років XIII ст., тобто до підкорення її татаро-монголами. В останнє століття свого існування вона переживала період феодальних усобиць та формування удільних князівств, які відокремилися від центру. Щоправда, загально-руські принципи влади відзначалися федералізмом, а правлячі династії на місцях, завдяки спільності походження, зберігали певну єдність. Так що князівства, які існували на окремих землях, в тому числі і Луць-

ке, продовжували не лише економічні, а й політичні традиції Київської Русі. А що ж до об'єднаного Волинсько-Галицького князівства (з 1253 р. – королівства), до складу якого ввійшло і Луцьке князівство, то воно, безперечно, було продовженням руської державності. Іншими словами, в історії Русі-України були два етапи державотворення: перший – київський і другий – волинсько-галицький. Київська Русь належить українському народові, адже основною територією її формування була Середня Наддніпрянщина. Цю тезу сформулював і обґрунтував ще наприкінці ХІХ ст. видатний український історик, академік М. Грушевський. В праці «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» він стверджував: «Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської; володимиро-московська – другої, великоруської... Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а в галицько-волинський – ХІІІ ст., потім литовсько-польський – ХІV–ХVІ вв. Володимирсько-Московська держава не була ані спадкоємницею, ані наступницею Київської, вона виросла на своїм корені...» [Грушевський, 1991, с. 4–5]. А тим часом від моменту коронації в 1253 р. Данила Романовича вся Європа визнавала Королівство Русі, як тоді називалась Волинсько-Галицька держава, єдиним правонаступником Києворуської держави.

Серед старожитностей Луцької землі Х–середини ХІV ст., варто звернути увагу на такі основні категорії археологічних пам'яток, як міста, городища, селища, поховальні пам'ятки, різні архітектурні і археологічні об'єкти, а також матеріали, виявлені на них.

Торкаючись передусім розгляду міст досліджуваної території, зауважимо, що середньовічне місто було складним соціальним організмом. В місті ремесло і

торгівля були основними заняттями населення, що все ж не поривало із сільським господарством. Городяни мали приміські ниви, городи, сади, держали худобу, займались мисливством і рибальством. Під час небезпеки місто ставало сховищем для городян і навколишнього сільського населення. В ньому розміщувалися двори наймогутніших земельних власників даної округи. Міста були адміністративними центрами земель або князівств. У містах і біля них засновувались культові осередки – храми і монастирі. Соціальний склад населення міст відзначався великою різноманітністю. Тут жили князь, бояри, дружинники, служителі культу, ремісники, торгівці, холопи.

В межах Луцького району на території Волинської землі княжого періоду функціонували три міста. Серед них стольний град Луцьк та осередки економіки Шеполь і Коршів. Зрозуміло, що найважливішим був Луцьк. В Руському літописі він згадується понад 30 разів, Шепель названий лише один раз, а Коршів – жодного разу.

Луцьк – друге після Володимира за розмірами і значенням місто давньої Волинської землі. Перша згадка про нього відноситься до 1085 р. у зв'язку з конфліктом між Київським і Волинським князями [Літопис Руський, 1989, с. 125]. На сторінках літопису він називався як «Лоуческ» або «Луческ». Лінгвісти виводять цей топонім з географічного терміну «лука», що означає крутий вигин ріки. Стародавнє ядро міста знаходилося на підвищеній частині мису, який утворений р. Стир та її правим допливом – Глушцем. Численні стариці перетворили мис на неприступний острів, котрий був оточений з усіх боків болотом і водою [Колосок, 1976, с. 51–52]. На ньому розміщені три пагорби. Два із них були використані під забудову середньовічного міста. На найвищому площею близько 1 га, де зараз знахо-

диться замок, був дитинець. Інше підвищення займало окольне місто площею 6 га. Загальна укріплена площа княжого Луцька становила близько 7 га.

Про час спорудження луцьких укріплень і їх характер, про архітектурні та житлово-господарські будівлі стало відомо завдяки розкопкам М. Кучери, М. Кучинка, М. Малевської, С. Терського. На основі результатів археологічних досліджень М. Кучинка, котрий виявив під Стировою вежею рештки кам'яної стіни завтовшки 3-3,5 м, змурованої характерною кладкою в романському стилі, а також рештки кам'яної стіни між В'їзною і Владичою вежами, на якій було змуровано цегляні стіни замку Любарта, на його думку, можна виділити три етапи в розвитку фортифікації княжого Луцька. На першому – вал був дерев'яно-земляним, заввишки понад 1 і завширшки в основі 3–4 м з дерев'яним частоколом зверху. Очевидно, він існував у племінному періоді і був зруйнований Київським князем Володимиром Святославичем під час його походу на західні землі в 981 р., про що свідчить товстий горілий шар з матеріалами X ст. Над ним знаходився інший земляний вал завширшки 8 м висотою 3 м. Останній був закладений, найімовірніше, в кінці X ст., три рази досипався і був завершений, в XI столітті. Вал оточував дитинець, площа якого відповідала природним обрисам пагорба. З південного заходу до нього примикало окольне місто, обмежене з боків рукавами Стиру і болотом, а від центру – валом. У XII ст. оборонні укріплення охоплювали територію Верхнього і Нижнього замків. На другому етапі, на нашу думку, наприкінці XII ст., були зведені кам'яні мури завтовшки 1,5-3 м, викладені в романському стилі (1040–1250 рр.), з місцевого каменю на вапняно-піщаному розчині. Нарешті, на третьому етапі – в кінці XIII– XIV ст. був споруджений цегляний замок з трьома вежами

в готичному стилі (1250–1300 рр.). Щоправда, з такою думкою деякі дослідники не погоджуються і датують кам'яні стіни XIV ст., вважаючи, що вони були побудовані водночас з цегляними стінами і вежами.

Розкопки у Луцькому замку

Вже в першій літописній згадці про Луцьк 1085 року повідомляється, що він був надійною фортецею, під захистом якої володимир-волинський князь Ярополк Ізяславич спокійно залишив свою матір і дружину, тікаючи до Польщі. В аналогічному контексті місто згадується кілька разів. Так, у 1149 р. впродовж шести тижнів безуспішно здійснював облогу міста суздальський князь Юрій Довгорукий. Невдало закінчилося намагання взяти Луцьк галицьким князем Володимиром Володаревичем у 1150 р. та його сином Ярославом Осмомислом у 1155 р. Невдалою також, за повідомленням літописця, була спроба хана Куремси оволодіти Луцьком у 1259 р. Отож, не випадково Луцьк опинився серед тих фортець, до яких монголо-татари ставилися з острахом. Саме тому у 1261 р. темник Бу-

рундай наказав Данилові Романовичу розібрати міські стіни, щоби довести цим свою лояльність Золотій Орді, що той і змушений був зробити, аби запобігти більших руйнувань.

Однак, вже десь наприкінці XIII ст., за князювання Мстислава Даниловича, розпочалося спорудження цегляного замку. Це була перша цегляна фортеця на землях не лише Волині, а й усієї Русі.

У другій половині XII ст., коли Луцьк став столицею удільного князівства, князем Ярославом Ізяславовичем на дитинці була збудована церква Івана Богослова, який вважався патроном луцького князя, християнське ім'я якого було Іван. Залишки церкви досліджувала М. Малевська, ленінградський археолог, у 1983–1987 рр. [Малевская, 2005, с. 134–165].

Храм був прямокутний, розміром 18х3,5м, чотирихстовпний, одноапсидний з прибудовами з північного боку, зробленими у XII ст. і каплицею з південно-східної сторони, першої половини XIV ст. Стіни, вимуровані з плінфи на вапняно-цем'янковому розчині, збереглися в окремих місцях на висоту до 2 м. Всередині вони були отиньковані і розписані канонічними фресками. Підлога була вимощена кольоровою плиткою. Хрещаті опорні стовпи, на яких трималося склепіння церкви та внутрішні лопатки стін мали заокруглені кути, а зовнішні лопатки – двоуступчасті, без заокруглень.

Оскільки верхня частина храму, зі зрозумілих причин, не збереглася, про неї можна судити лише за зображенням на іконі св. Ігнатія, яка зберігається у Волинському краєзнавчому музеї. З-за мурів замку Любарта стін церкви не видно, наявне лиш її багатоярусне завершення. Знизу воно нагадує зрізаний конус, верхній край якого обрамлений валиком. На нього спирається глухий барабан з цибуле подібним ку-

полом, над яким здіймається висока веретеноподібна маківка з хрестом. Впродовж століть це була соборна церква і водночас – княжа усипальниця.

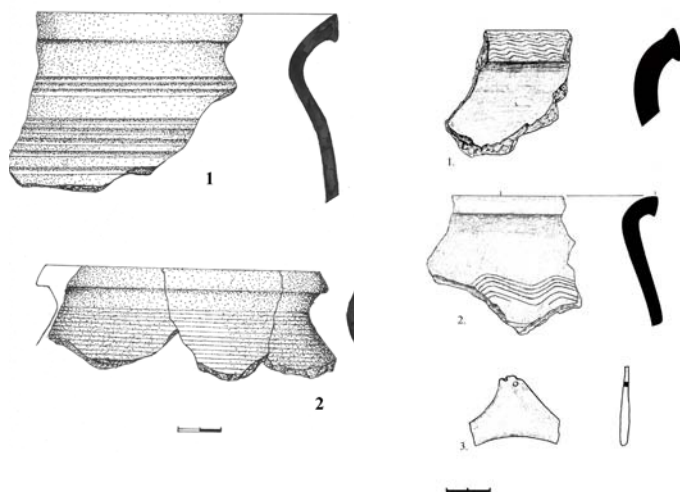
На території окольного міста (посаду) княжого Луцька стояла Дмитрівська церква, споруджена, як гадають дослідники, теж у XII столітті. Вона була простої конструкції. Прямокутна в плані, безстовпова, одноступенчата і одноапсидна, з коробовим склепінням, двохсхилим дахом і простим трикутним фронтоном. Зовні стіни були прикрашені лопатками, а апсида та кути стін церкви були зміцнені контрфорсами. Ця церква, ймовірно, обслуговувала духовні потреби рядового торгового ремісничого люду, який мешкав на посаді Луцька. Руїни церкви простояли до 1893 року [Колосок, Метельницький, 1990, с. 89].

З писемних джерел відомо, що на території Луцького замку з південної сторони Воротньої вежі знаходився княжий палац. Археологічні розкопки на цьому місці у 80-х роках XX ст. провела М. Малевська. На глибині 0,2–0,4 м від сучасного рівня були відкриті нижні частини стін і фундамент палацу, вимуровані з необробленого каменю на вапняному розчині. Товщина зовнішніх стін становила 1,8–2 м, а поперечних, що розділяли палац на окремі приміщення – 0,9 м. Важливо підкреслити, що поперечні кам'яні стіни не приложені до замкової стіни, а перев'язані з нею. Звідси висновок, що великокняжий палац був споруджений водночас із замком XIV ст. Це був палац Любарта. Він являв собою двоповерхову будівлю заввишки 20 м, яка складалась з двох корпусів, розташованих під кутом один до одного відповідно до конфігурації замкової стіни. На кожному з поверхів, нижній з яких був напівпідвальним, знаходилось по чотири приміщення великих розмірів. Приміщення напівпідвального поверху, висота якого всередині

ні була не менше 5 м, освітлювалась через вікна, які знаходились на висоті близько 2 м від поверхні XIV ст. Кожен корпус палацу мав свій вхід, до якого вели східці. Другий поверх палацу був, імовірно, накритий двосхилим дахом. Матеріалом для накриття послужила характерна для XIV ст. жолобчата черепиця з зеленою поливою, фрагменти якої знайдені в ході розкопок палацу. Архітектурно-археологічні дослідження напівпідвального поверху великокняжого палацу навели дослідницю на думку, що по-перше, палац і цегляний замок споруджувались одночасно і за єдиним задумом замовника і по-друге, кам'яний фундамент і кам'яні стіни як замку, так і палацу, були одночасними. Це, на думку М. Малевської, заперечує можливість існування кам'яного замка ще в XII-XIII ст., як вона вважала раніше, і як досі вважаємо ми. [Малевская, 2005, с. 147–153].

Крім монументальних пам'яток, на території дитинці і окольного міста археологами відкрито цілий ряд жител, господарських і виробничих споруд, виявлено знаряддя праці, предмети побуту, прикраси та монетні скарби.

На території Луцька відкрито низку жител давньоруського часу. Для прикладу охарактеризуємо житло відкрите співробітниками Охоронної археологічної служби України в 2007 р. на ділянці по проспекті Волі 4а. Воно мало прямокутну форму розміром 4,1x3,6 м і було заглиблене на 0,4-0,5 м від давньої поверхні. Житло орієнтоване за сторонами світу стінами. Підлога рівна, утрамбована. В східному куті житла, виявлено залишки підковоподібної печі розміром 0,8x0,7 м і висотою збережених стінок близько 0,5 м. Черинь був викладений фрагментами гончарних горщиків і обмазаний шаром глини. Біля челюстей печі були припічні ями. Вздовж стінок у долівці виявлені ями, що

*Ранньослов'янські і давньоруські матеріали
з Гнідавської Гірки*

свідчать про стовпово-каркасну конструкцію будівлі. В споруді знайдено керамічний посуд, залізний ніжик та кістяне шило. За матеріалом житло датується Х – початком XI ст. [Шкоропад, Златогорський, Баяк, 2008, с. 374–375].

В межах Верхнього замку поблизу Владичої вежі в 1986 р. М. Кучинком було відкрито господарську споруду та чотири господарські ями. Споруда представляла собою півземлянку прямокутної форми розміром 3,8x3,2 м і завглибшки 0,9 м від давньої поверхні. Стінки споруди прямі, долівка утрамбована. З східної сторони до неї був вхід, що засвідчено глиняною сходинкою довжиною 0,6 м, завширшки – 0,26 м і заввишки – 0,3 м від рівня долівки. Споруда орієнтована за сторонами світу стінками. Вздовж південно-західної стінки тягнеться прилавок шириною – 1,28 м і висотою 0,5 м від рівня долівки. В центрі споруди на глибині 0,8 м, тобто на рівні долівки, лежала згоріла дерев'яна плаха

довжиною 1,8 м, шириною 0,4 м і товщиною – 0,1 м. Зверху на ній лежав шар перепаленої глини, вугілля і попелу. Плаха лежала по лінії південний захід – північний схід. Біля неї знаходились два камені. Судячи з усього, це могла бути балка від перекриття споруди. В споруді було виявлено велику кількість вугілля і попелу, фрагменти товстостінних горщиків з високою шийкою, чітко виділеними високими плічками і горизонтально врізаними вінцями та фрагменти горщиків з невисокою дугоподібною шийкою, яка плавно переходить у похилі плічка. Знайдено також денця горщиків з клеймами у вигляді хреста з перекладиною. Слід відмітити знахідки залізного циліндричного замка, осьових ножиць, двошипного втульчастого та ромбічного вістрів стріл, шиферного прясла, кам'яних точильних брусків та рогу сарни зі слідами обробки. Судячи з матеріалу, споруда існувала в XII ст.

Що ж до господарських ям, то вони, очевидно, виконували роль льохів. Загалом ями схожі між собою, тому обмежимося характеристикою лише однієї з них. Вона вирізана з материка і має овальну в плані форму розмірами 1,8x1,4 м і глибиною 1,2 м від рівня виявлення. Стінки ями прямі, дно лінзоподібне. Заповнення її складав темний гумус з домішками вугілля, попелу і перепаленої глини. В ній виявлено незначну кількість кісток великої рогатої худоби і птиці, а також шиферне прясло, залізний ніж і фрагменти кераміки XI–XIII ст. Цікаво, що в одній з ям, на глибині 0,6 м від рівня виявлення у стінці знаходилася сходинка шириною 0,25 м, яка похило опускалася на дно ями. [Кучинко, 1986/16 -8 с.]

Цікавими щодо вивчення економіки Луцька княжої доби є виробничі споруди, зокрема, ювелірна майстерня, відкрита на дитинці. Від неї зберігся прямокутний котлован розміром 2,5x3м завглибшки 0,5м

від давньої поверхні. У північно-західному куті знаходилась нішеподібна виробнича піч трапецієподібної форми розміром 55х65 см, вирізана в ґрунті. Стінки та черінь печі викладені камінням на глиняному розчині. Покрівля будівлі спиралась на два стовпи, розташовані симетрично посередині протилежних стін. У заповненні котловану виявлено уламки горщиків, шматки бронзолivarного шлаку, половину кам'яної форми для відливання прикрас, керамічний тигель для плавки металу та ошлаковані, можливо, від вживання для цієї мети стінки гончарної посудини. Судячи з матеріалу, ювелірна майстерня функціонувала в другій половині X ст. [Терський, 1998, с. 12].

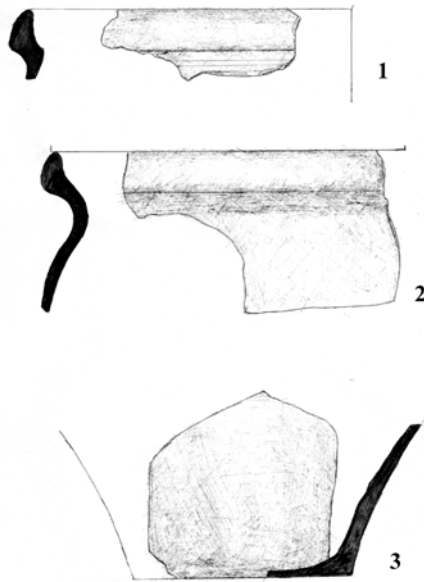
***М. Кучинко реставрує горщик,
знайдений на розкопках Луцького замку***

Знахідки у великій кількості фрагментів керамічних виробів свідчать про розвиток у княжому Луцьку гончарного ремесла. Підтвердженням цього є відкриття М. Кучинком майстерня з горном для випалювання посуду по вул. Львівській в районі цегельного заводу.

На жаль, розміри самої майстерні зафіксувати не вдалося, оскільки вона була поруйнована екскаватором під час забирання глини для виготовлення цегли. Зате добре зберігся горн, в якому з невідомих причин навіть залишився посуд – цілі горщики XIII ст. Горн був двоярусним і складався з двох камер, розділених глиняною перегородкою з круглими отворами-продухами. В нижній камері горів вогонь. Гаряче повітря через продухи поступало у верхню камеру, в якій стояв посуд, призначений для випалу. Це був досконалий горн, який в головних рисах зберігся донині [Охріменко, Кучинко, Кубицька, 2003, с. 180]

Звичайно ж, у Луцьку були і залізобудівні, косторізні, шевські та інші виробничі об'єкти, які забезпечували населення міста всім необхідним. В різний час, на його території знаходили знаряддя праці, інструменти, предмети озброєння, кістяні шахи і шашки, бронзові хрести-енколпіони тощо, які свідчать про високий статус княжого града. Серед них варто виділити дві залізні кольчуги та грошові скарби монет. Про кольчуги, на жаль, докладних відомостей не маємо, а про грошові скарби обмежимося таким повідомленням. Єдиний, поки що відомий, скарб монет XI ст., знайдений в Луцьку 1930 року. Він складався з германських денаріїв і вендок. Більш докладних відомостей про нього немає. За яких обставин був виявлений і якою була його подальша доля – невідомо. Крім цього кладу, на території міста, знайдено і окремі грошові гривні. Це гривня київського типу, підромбічної шестикутної форми, вагою 160 грамів, знайдена на Гнідавській Гірці, та гривня новгородського типу за формою паличкоподібна, вагою понад 200 грамів, знайдена на території Старого міста. Слід назвати також монетний скарб XIII–XIV ст., поміщений у глечик який був знайдений під час господарських робіт. До складу скарбу

входило 185 срібних монет і три грошові гривні та два перстні. До Археологічної комісії в Петербурзі потрапило 150 празьких грошів Вацлава II (1278–1305); Яна I (1310–1346) та дві давньоруські монетні гривні київського типу. На жаль, скарб був переплавлений на Монетному дворі і пропав для історичної науки [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 68, 71, 106]. Так загалом виглядає княжий Луцьк у світлі археології.

Посуд XII ст. із с. Великий Омеляник

Другим за розміром містом на території Луцького району був Коршів. Площа його сягала 4,5 га. Відомий археолог П. Раппопорт, який обстежив городище в 1960 р., зауважив, що навряд чи можуть виникнути сумніви в тому, що назва села Коршів відображає

давнє найменування міста [Раппопорт, 1967, с. 60]. І з цим слід погодитись. Про міський статус Коршева говорить і такий промовистий факт: городище складається з дитинця і окольного міста. Що ж до відсутності літописних згадок про нього, то це пояснюється просто: судячи із знахідок, у XII ст. він уже не існував, а в XI ст. руські літописці приділяли мало уваги подіям на території південно-західних районів Русі, в тому числі і Волині. Залишком міста є городище під назвою Замчисько, яке знаходиться на лівому березі р. Чорногузка на землях с. Городок Одерадівської сільради. Село Коршів, що дало назву пам'ятці, знаходиться на протилежному березі річки. Дослідження городища в 1936 р. проводив З. Леський, в 1960 – П. Раппопорт, в 1992 р. – С. Панишко. З'ясовано, що Коршівське городище за своєю структурою є двочленним і складається з дитинця розміром 50х65 м та окольного града розміром 100х200 м. Дитинець розташований на пагорбі і захищений з боку берега ровом. З північного боку до нього прилягає окольне місто, оточене валом, крім ділянки, зверненої до дитинця. З напільної, північної сторони знаходився в'їзд на городище, визначений за розривом у валу. Розрізи валу показали, що в XI ст. він мав висоту 4,6 м, а на вершині земляного насипу були дерев'яні стіни, можливо, частокіл [Панишко, 2003, с. 138–140].

На городищі виявлено кілька напівземлянкових жител з глиняними печами та господарські ями-льохи [Археологічна спадщина Фітцке, 2005, с. 112]. Знайдено чимало цікавих знахідок. Це – фрагменти гончарних горщиків XI ст., рокові орнаментовані псалії, що були складовими елементами кістяної зброї, залізні ножики, шиферні прясла. Однак особливої уваги заслуговують денця горщиків, на яких були клейма у формі кириличних літер А, Б, Д, Ж, які свідчать про

грамотність коршівців, а це є додатковою ознакою міського статусу Коршева [Ратич, 1957, с. 10].

На жаль, таке цікаве городище міського типу вичене поки що слабо, до того ж його територія на сьогоднішній день розпайована між жителями села Одереди для ведення сільськогосподарського виробництва. Отримані в ході археологічних досліджень результати дозволяють зробити ряд висновків. По-перше, розквіт Коршева припадає на XI ст. Тоді були побудовані оборонні укріплення по всьому його периметру. По-друге, двочленність пам'ятки, її значні розміри, сліди ремісничого виробництва, грамотність населення остаточно переконують, що маємо справу з містом. По-третє, Коршів був не лише містом, а й центром сільської округи в басейні Черногузки, що підтверджується наявністю кількох десятків селищ, які групувались навколо міста. І, насамкінець, отримані результати дозволяють відповісти на два важливих питання історії Коршева – його становлення і занепад. На рубежі X–XI ст. тут існувало поселення, що стало ядром майбутнього міста, навколо якого сформувалась сільськогосподарська округа. Це сприяло короткочасному розвитку Коршева. Основною ж причиною занепаду було те, що він був центром малосильної округи, всього 500 кв. км, а для нормального функціонування феодального міста, на думку фахівців, потрібна була округа в 1–1,5 тис. кв. км. Таким центром став розташований неподалік Луцьк, який і перебрав на себе першість. За цих умов Коршів не мав перспектив і перестав існувати як місто.

Третім містом княжої доби на землі Луцькій був Шеполь, площа якого була 2,2 га. Вперше і востаннє він названий в Руському літописі під 1097 роком, коли Володимир-Волинський князь Давид Ігорович запропонував його як компенсацію осліпленому ним

Теребовельському князю Василькові Ростиславовичу [Літопис Руський, 1989, с. 151]. Залишком літописного міста є городище Вал в с. Шепель. Воно розташоване на мисі, що підноситься на 8-9 м над заболоченою рівниною. Від берегового плато, городище відокремлене ровом завширшки 22 м і завглибшки 6 м. Не дивлячись на мисову схему організації оборони, городище має форму, яка була надана йому спеціально: поєднання кола і квадрата. Ця форма не є випадковим пристосуванням круглих городищ до умов рельєфу, а специфічним волинським типом укріплень. Саме цим і пояснюється те, що вал, який проходив по всьому периметру майданчика мав скрізь більше чи менше однакову висоту – близько 5-6 м, а не підносився різко до напільної сторони, як це зазвичай буває в мисових городищах. На жаль, зараз значна частина валу в західній частині зруйнована. Сам майданчик городища з двох боків – з південного заходу і північного сходу – має прямолінійні обриси, а з решти сторін – округлий контур. Розмір майданчика 140–160 м. В'їзд знаходився з північного сходу і нині являє собою розрив у валу. Перед ним є земляна перемичка впоперек рову. Контрольні шурфи і зачистка торців валу проведені П. Раппопортом, показали, що він був насипаний на материковому ґрунті орієнтовно на рубежі X»XI століть [Раппопорт, 1967, с. 54–55].

Широкі археологічні розкопки на городищі не велися, а розвідкові дослідження проводили О. Цинкаловський, П. Раппопорт та М. Кучинко. Було зібрано фрагменти гончарного посуду XI–XIII ст., кістяні проколки, залізні ножики та вістря стріл. Трапились також шиферні прясла, бронзовий хрестик, скляні браслети в фрагментах, срібні сережки і плетені з срібного дроту персні [Сункаловський, 1961, S. 162; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 138].

Поруч з містами, велику групу археологічних пам'яток Луцького району IX–XIV ст. становлять городища. Глибоких досліджень на більшості з них не проводилось, а розвідкові і топографічні роботи здійснив П. Раппопорт. Головною їх ознакою є вали і рови, що оточують замкнутий простір. Площа більшості городищ становить від 0,2 до 1 га. Найдавніші з них виникають у IX–X ст. в басейні Стиру. Інтенсивне будівництво укріплень велося в X–XI ст. та в XII–середині XIII ст.

Городища завжди знаходились поблизу води. Разом з тим для їх топографії характерним є максимальне використання захисних властивостей оточуючого рельєфу.

На досліджуваній території вони розміщені на високих мисах корінного берега рік, як, наприклад, в селах. Білосток, Крупа, Підгайці, Мстишин; на окремих горбах-останцях серед заболоченої заплави річок, як у с. Городище Друге, Гірка Полонка, Одеради, Торчин, Чаруків та на відносно рівній місцевості першої чи другої надзаплавної тераси, як поблизу сіл Горзвин, Городок, Зміїнець, Коршів, Несвіч, Усичі. [Раппопорт, 1967, с. 30–47].

Серед городищ досліджуваного регіону виділяються кілька окремих типів. До першого з них належать ті, укріплення яких підпорядковані особливостям рельєфу. Це мисові городища. Серед них є укріплення, оточені валом і ровом з напільного боку, як Крупа над р. Стир поблизу Луцька. Воно датується кінцем X–XI ст., розташоване на пагорбі заввишки 3–4 м серед болота. Проміжний рів розділяє майданчик на дві частини: західну мисову розміром 65x55 м і східну – 60x75 м, з валом з напільної сторони, в якому знаходився в'їзд.

Другий тип становлять городища X–першої половини XI ст., розташовані на рівнині і позбавлені при-

родного захисту, яким форма надавалась штучно. До таких можна зарахувати городище в с. Горзвин, розташоване на схилі, що опускається до заболоченої заплави правого берега Черногузки. Майданчик його круглий, діаметром 55 м. Вал заввишки 3 м і рів відділяють городище від сусіднього підвищення. Майже в центрі є кругле підвищення заввишки 1,2 м. Культурний шар відсутній, трапились лише окремі фрагменти кераміки XII–XIII ст.

До третього типу належать укріплення з частковим використанням захисних властивостей рельєфу, що мають спільні риси кола і квадрата, так звані городища волинського типу. Таким, зокрема, є городище XI ст. в с. Одереди, діаметром 40 м. По периметру воно оточене валом заввишки 2,5 м і ровом завглибшки 2 м. Через рів по земляних перемичках ведуть три в'їзди, а перед ровом є другий вал. Знахідок на городищі дуже мало. Трапилась лише незначна кількість кераміки XI ст.

Залюдненість городищ була неоднаковою. На деяких жителів взагалі не було, або їх було кілька, на інших вони стояли досить густо, на відстані 3–5 м одне від одного. Серед городищ виділяються сховища, сторожові фортеці та феодальні садиби-замки. Щодо городищ-сховищ, то виникнувши в общинному періоді, вони продовжували функціонувати і в X–XI ст. До таких можна зарахувати городище в с. Усичі, Одереди та ряді інших.

Другу групу городищ невеликих розмірів становили сторожові фортеці. Можливо, роль сторожового града відіграло й укріплене валом і ровом городище XI–XII ст., площею 0,05 га, в с. Крупа поблизу Луцька, яке знаходиться на береговому підвищенні р. Стир, та Горзвин, на якому була сторожова вежа.

Третю групу становлять феодальні садиби-замки, площею від 0,5 га і більше, з достатньо розвину-

тою господарською структурою, засвідченою значним культурним шаром. До таких належить городище кінця X–XI ст. в с. Городище Друге, площею 0,8 га, повністю досліджене М. Кучинком упродовж 1977–1989 рр. Оскільки це – єдине добре вивчене городище такого роду, воно є еталоном ранньофеодального помістя на зразок європейського рицарського замку [Кучинко, 1996]. На розкопаній площі – 5845 кв. м відкрито 34 житла, 2 залізобобні, 3 гончарні майстерні, млин, 3 пекарні, 15 господарських будівель, 40 ям господарського і побутового призначення з рештками зерна, кісток тварин і риб тощо. В центрі знаходився будинок феодала з дерев'яною підлогою і цокольним приміщенням – підкліттю, заглибленою в материк на 2,2 м, де розміщувалась кухня з піччю і двома підвальними ямами під дерев'яним настилом, в яких зберігалися харчові припаси. Від воріт у східній частині оборонного валу через усе городище тягнулася вулиця, завширшки близько 6 м, уздовж якої розміщувалися житлові і господарсько-побутові будівлі. Демографічні розрахунки показують, що тут могло мешкати від 50 до 80 осіб. Городище було феодальним помістям. Про це можуть знайдені речі, пов'язані із заняттям мешканців сільським господарством: наральник, окуття заступів, коса, серпи, жорна, кістки свійських тварин та ремеслом: тесло, ложкоріз, долото, пробійник, тигельок, а також гончарні та залізобобні майстерні, млин, пекарні. Судячи із жител та господарських споруд, сім'ї, що мешкали тут, у майновому відношенні були рівними: в усіх будівлях матеріал знаходився приблизно в однаковій кількості. Мешканцями поселення, за «Руською Правдою», могли бути закупи (статті 56–58), які виконували феодальні повинності.

Щоправда, знайдено тут і предмети озброєння та військового спорядження: три бойові сокири, рогова

булава, наконечник списа, шістнадцять вістрів стріл, а також дві шпори, фрагмент вудила та два псалії. Ці предмети, наймовірніше, належали феодалу – власнику замка-садиби.

Однією з найцікавіших знахідок на городищі був скарб срібних прикрас. Він цілком дійшов до нашого часу і складається з п'яти нашійних гривен, трьох наручних браслетів, шести цілих і фрагментів ще шести намистин, оздоблених зерню. Стосовно гривен, слід зауважити, що одна з них порожниста, плетена з двох скручених разом дротів, товстого і тонкого, складеного з двох тоненьких дротиків, тобто «скані». Наконечники – чотиригранні. Замок складається з двох гачків, закручених у спіраль на кінцях, якими гривна замикалася на шиї. Ще дві гривни сплетені з двох товстих скручених разом дротів. В одній з них через товсті дроти перепущений тонкий «сканий» дріт (з двох тонких). Ззовні гривна додатково обплетена таким же «сканим» дротом, що створює враження легкості й ажурності, не зважаючи на її масивність. Наконечники цих гривен сплющені, декоровані: кільцями по краях у поєднанні з хрестиками і крапками в колі, закручені на кінцях у трубочки. П'ята гривна сплетена з тонких, скручених попарно дротиків. Наконечники її плоскі, закручені на кінцях у трубочки. Слід зауважити, що, якщо перша з охарактеризованих гривен закріплювалась на шиї двома гачками, то чотири інших – мали пробиті на кінцях дірки, що засвідчує спосіб кріплення їх за допомогою шнурка.

Що ж до браслетів, то один з них порожнистий, плетений з товстого дроту з круглими конусоподібними наконечниками. Другий наруч – теж порожнистий, плетений з товстого дроту, але його наконечники інакші. Вони мигдалеподібної форми, з рубчиком по краю, з трьома напівкульками і мотивом вписаних одна в

одну краплеподібних фігур. Нарешті, третій браслет досить-таки схожий з попереднім, тобто плетений з товстого дроту, має мигдалеподібні наконечники з рубчиками по краю і трьома напівкульками із кружечками. Суттєвою різницею між ними є наявність в останньому гравірованого мотиву напівкрина, який ще називається пагінцем лози. Особливістю другого і третього браслетів є додаткове заповнення черню гравірованих заглиблень на наконечниках. Ці браслети є взагалі шедеврами ювелірного мистецтва давньоруського часу.

Торкаючись намистин, слід зауважити, що вони виготовлені за однією схемою: з двох тонких ледь видовжених сфер, покритих зерню – кожна від 240 до 400 напаяних кульок. Різняться вони способом підвішування: в одних нитка протягалась крізь намистину, а в інших – крізь трубочку, яка була припаяна до однієї з напівсфер. З протилежного боку, припаювалося штампована імітація виноградного грона з кульок.

Загальна вага Городищенського скарбу сягала 1 кілограм і майже 400 грамів. Склад речей, що входили до нього, окремі риси їхнього декору, форма замків гривен тощо свідчать, що він був захований на самому рубежі XI–XII століть.

Відповідаючи на питання, кому цей скарб належав і як він потрапив у криївку, можна сказати, що це визначається його складом: набором традиційних прикрас, типових для місцевої знаті, яка походила з «племінної» верхівки. На це вказує поступовий характер формування скарбу, з накопичення різночасових предметів, пов'язаних між собою «генеалогічно». Як приклад, варто вказати, що найдавнішими речами тут є гривна з замком з двох гачків і браслет з мигдалеподібного голівкою і краплеподібним мотивом. Метал браслета з сильною потертістю співпадає

з металом найархаїчнішого типу гривни. Інші ж речі належать до трохи пізнішого часу. Отже, скарб, найімовірніше, належав волинському боярину, нащадкові когось з племінної верхівки. Що ж до відповіді на друге питання, то археологічні дослідження свідчать, що життя на городищі активно продовжувалось близько 200 років і припинилося внаслідок раптового нападу ворога наприкінці XI чи на початку XII століття. Всі будівлі, що датуються означеним часом, згоріли. Як відомо, в цей час на Волині проходила феодальна міжусобиця, пов'язана з осліпленням Тербовельського князя Василька Ростиславовича з ініціативи Володимирського князя Давида Ігоровича. Можливо, перед нападом ворога скарб був захищений у підклітці терему, найімовірніше, його власником-боярином. А чому він не був узятий здогадатись не важко. Скоріше за все, власник скарбу загинув [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 78–87].

До княжого періоду на території Луцького району належать ще три городища – феодальні садиби. Перша, під назвою Гай, згадана в Руському літописі під 1288 роком, належала Луцькому князю Мстиславу Даниловичу. Літописець так характеризує цю садибу: «Місце ж те гарне було на вигляд і забудоване різними хоромами, і церква була в нім пречудова, що красою сіяла» [Літопис Руський, 1989, с. 441]. Розвідковими дослідженнями із закладанням шурфів, проведеними М. Кучинком у 1977 р. зафіксовано культурний шар XIII ст. на двох підвищеннях правого берега р. Стир, розділених річечкою Бутир в с. Підгайці. Археологічні обстеження урочищ Гора і Двір дали можливість зібрати фрагменти кераміки XII і XIV ст., а це дозволяє припустити, що на цих підвищеннях знаходилась княжа резиденція, згадана в літописі. Нині на одному з них знаходиться сільський цвинтар, а друге хоч за-

будоване сучасними спорудами, проте на ньому спостерігаються залишки оборонних валів. Тут під час розкопок крім кераміки знайдено залізні ножі, фрагмент залізного кресала і скляні прикраси давньоруського часу [Кучинко, Лук'янчук, Матиюк, Сташук, 1978, с. 347]. Варто зауважити, що один з пагорбів місцеві жителі називають Церквищем. Звичайно, невеликий обсяг робіт і незначна кількість археологічних матеріалів не дають змоги робити широке узагальнення, але, крім знахідок, варте уваги і припущення про виникнення назви села Підгайці. Очевидно, забудова його в ті далекі часи відбувалася під Гаєм, тобто поблизу княжої резиденції і була викликана потребами в житлі для людей, які обслуговували князя.

Інший пункт, який гіпотетично можна пов'язувати з феодальною садибою є археологічна пам'ятка в с. Маяки, яке до 1964 р. мало красномовну назву – Княгинінок. Топонім досить точно вказує на те, кому цей пункт належав. Залишком садиби є невелике городище трикутної форми, яке знаходиться на високому лівому березі р. Стир, в урочищі Вали. На жаль, воно було дуже пошкоджене під час прокладання дороги на Луцьк. На місці городища зібрано археологічний матеріал, який дозволяє датувати садибу XII–XIII ст.

Нарешті третя, цікава в цьому аспекті, пам'ятка відома в с. Мстишин, розташованому за 12 км на південь від Луцька. Назва села явно походить від слова Мстиша – зменшувальної форми імені Мстислав. Це може свідчити про його приналежність одному з луцьких князів – Мстиславу Німому (п. 1225 р.) або ж згаданому вище Мстиславу Даниловичу. Археологічно наявність тут феодальної садиби підтверджує городище овальної форми, площею близько 1 га, розташованому на лівому березі р. Стир при впадінні до неї безіменного потічка, з матеріалом XII–XIV ст. [Конопля, 1997, с.

204]. Аналогічні знахідки трапляються і на прилеглому селищі, поблизу сільського цвинтаря.

Перераховані вище городища з культурним шаром XII–XIV ст. з достатньою вірогідністю можна вважати залишками садиб луцьких князів.

Наймасовішими пам'ятками археології регіону є селища. На сьогодні в Луцькому районі їх відомо близько 200. Вони розміщувалися поодинокі і групами на берегах річок і струмків. Їх розташування залежало, з одного боку, від якості ґрунтів, а з іншого – від наявності міст і городищ, навколо яких вони групувались. Як би там не було, але давньоруські селища завжди розміщувалися поблизу рік, струмків, озер чи інших водойм. У цьому і є основна закономірність їх топографії.

Одним з важливих аспектів археологічного дослідження селищ є з'ясування їх планування і забудови. Щодо топографічних умов, то для селищ X–XI ст. регіону характерним був виключно прирічковий тип поселень. У XII–XIII ст. він ще переважав, однак уже спостерігається розселення і у басейнах річок, яке охоплює і вододіли. Топографія поселень визначала планиграфію і перспективу їх розбудови. Вигідне в оборонному аспекті розміщення селищ на мисах в той же час стримувало їх ріст у просторовому відношенні, що спричиняло значну щільність забудови й обмежувало господарські потреби села. Перспективними були ті селища, які розміщувались вздовж берегів річок. Причому тут, як і на інших землях Русі, типовою була рядова забудова. Подібна система, завдовжки 300 м і завширшки 40 м, засвідчена в селищі Боратин, розташованому вздовж лівого берега р. Стир. Аналогічною була ситуація і на багаточисельних поселеннях у селах Гірка Полонка, Городок і Рованці, дослідження яких проводила експедиція Волинського університету та

Інституту археології НАН України. Розміри їх різні: є і невеликі – 0,5–1 га, і великі – 3 і більше га. Протягом X–XIV ст. площа селищ зменшується.

Що ж до щільності їх забудови, то в Боратині на розкопаній площі 1730 кв. м виявлено 7 жител, у Городку на площі 2 тис. кв. м – 11 жител, 3 господарські споруди, 2 виробничі печі та ями, в Рованцях на площі 1000 кв. м – 3 житла та ряд ям-погребів. Оселі розташовуються гніздами по 3-4 на відстані 20–40 м.

Будівлі у селищах не відрізнялись від міських. Для X–XI ст. типовими були напівземлянки стовпової або зрубної конструкції площею від 9 до 30 кв. м з глиняними печами в протилежному від входу куті. Для прикладу охарактеризуємо житло, відкрите нами на поселенні в урочищі Гнідавська Гірка. Це – підквadratна напівземлянка, орієнтована за сторонами світу, розміром 3,8x4 м завглибшки близько 1 м від давньої поверхні. Стіни вертикальні, долівка рівна, біля східної стіни знаходився розвал глиняної печі діаметром 1 м. В житлі знайдено кераміку XII–XIII ст., залізні ножі, два овальні кресала, срібна прикраса – лунниця, та скляне намисто. Оскільки стовпових ям не виявлено, можна припустити, що стіни житла були зрубні [Кучинко, 1984, с. 100–105]. В тих же Рованцях, в урочищі Панський город, на лівому березі Стиру, одна з відкритих нами півземлянок мала прямокутну форму розміром 4x4,5 м і була заглиблена в ґрунт на 0,6 м. Піч знаходилась у північно-західному куті, і була повернута устям на південь, де знаходився вхід у будівлю. По кутах у долівці були ямки від стовпів, що вказує на каркасно-стовпову конструкцію стін житла, яке, найімовірніше, мало двосхилий дах, накритий очеретом або солом'яю [Кучинко, 1994, с. 453]. Пізніше – у XII– середині XIV ст. півземлянки поступово змінюються наземними, з глиняними печами в одно-

му з передніх від дверей кутів. Вздовж стін – глиняні або дерев'яні лави-лежанки.

Поблизу жител відкрито рештки господарських напівземлянкових та наземних будівель площею 7–12 кв. м, а також зернові ями діаметром 0,8–1,5 м при глибині 0,6–2 м.

На селищах трапляються знаряддя праці і предмети побуту, але найчастіше – кераміка. Кухонний посуд представлений горщиками і накривками до них. Для періоду X–XI ст. характерною була кераміка так званого курганного типу – горщики з манжетоподібним краєм вінця. В наступних XII–XIII ст. вінцям надають форму валика з рівчаком зсередини. Столовий посуд представлений глеками й мисками, а тарний – корчагами, рідше амфорами.

Звичайно, основним заняттям селян було землеробство і тваринництво, але на більшості селищ зафіксовано поєднання сільського господарства з ремеслом і промислами. На поселеннях трапляються леміші, чересла, серпи, коси, жорна, ножиці для стрижки овець, рогатини, рибальські гачки тощо. Взагалі землеробські знаряддя в селищах трапляються досить рідко, це пояснюється як недостатньою дослідженістю пам'яток, так і незначною кількістю таких знарядь через їх дорожнечу.

На сільських поселеннях розповсюдженими були різні види ремесла, зокрема, і залізобробне, яке вважалось заняттям сільських жителів. Гончарне виробництво стверджено на селищах у Рованцях (урочище Гнідавська Гірка), Гіркій Полонці, а косторізне і деревообробне – в Городку, Гіркій Полонці. Прикраси на селищах скромніші, ніж у містах. Лише зрідка трапляються скляні браслети, персні, скроневі кільця із бронзи і майже відсутні речі з дорогоцінних металів та бурштину. Рідкісними є предмети озброєння, спо-

рядження коня і вершника. Вони трапляються лише на приміських селищах, наприклад, у Красному. Найчастішими є знахідки горщиків, які не відрізняються від міських ні формою, ні технікою виготовлення.

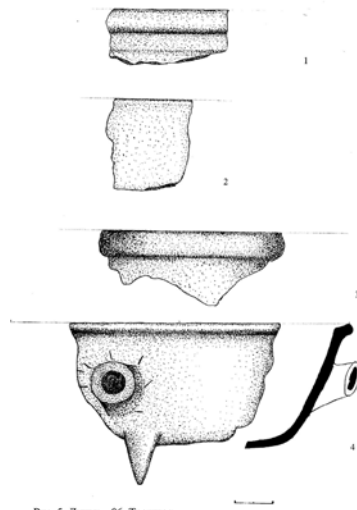
Серед наявних селищ в Надстир'ї простежуються два етапи розвитку – перший, X–XI ст. і другий, XII–XIII ст. Разом з тим, з огляду на специфіку, виділяються поселенські округи, розташовані в окремих басейнах рік: Стиру з центром у Луцьку, Черногузки з центром у Коршеві та Сарни, де центром був Шеполь. В X–XI ст. на берегах Черногузки існувало 57 селищ, Сарни – 23, а Стиру – 44. Ці округи формувались на родючих ґрунтах лісостепової зони.

У XII–XIII ст. кількість селищ у досліджуваному регіоні збільшилася: у басейні Черногузки з 57 до 78, в басейні Сарни – з 23 до 39, а в басейні власне Стиру – з 44 до 53 селищ. Багато з них функціонувало до XIV–XV ст., про що мова йтиме далі.

Важливою категорією археологічних пам'яток Луцького району X–середини XIV ст. є могильники з курганными та плоскими похованнями. Нині курганні некрополі зафіксовані поблизу сіл Городище, Гірка Полонка, Григоровичі, Лище, Піддубці, Крупа, Усичі, Шепель та в м. Луцьк (Теремне). Їх досліджували К. Мельник [Мельник, 1901, с. 481–576], Я. Фітцке [Fitcke, 1939–48, S. 363–369], В. Конопля [1997, с. 30], М. Кучинко [1978, с. 350]. За масштабністю розкопок слід виділити Піддубці, де було досліджено 270 поховань, та Лище (разом з с. Ставок, що відійшли до нього) – 242 захоронення. На решті – від 1 до 30 могил.

Під більшістю курганів були тілопокладення, серед яких дещо більше було на рівні або вище давнього горизонту і трохи менше – в ямах. Поховані лежали на спині зі складеними на грудях або витягнутими вздовж тіла руками і були орієнтовані головами переважно на

захід. Зрідка траплялися поховання з орієнтацією на схід чи на південь. Трапляються скорчені поховання на боці із зігнутими в ліктях руками, наприклад, в с. Піддубці. Як правило, під курганом знаходився один кістяк, проте в Піддубцях трапились кургани, де їх було два і навіть три. Кістяки лежали на землі, але під деякими була підсипка з вапна або попелу з вугіллям. Більшість похованих зафіксовано просто в ямах, проте траплялись і залишки дерев'яних зрубів чи трун. В ряді випадків під курганами решток спалення тіла чи кістяка не виявлено. Це були псевдопоховання, так звані кенотафи, споруджені на честь загиблих на чужині або пропалих безвісти.

Посуд XIV-XVI ст. з Луцького замку

Що ж до супровідного інвентарю, то в кремаційних похованнях зрідка траплялися побиті горщики, глиняні прясла чи прикраси, знищені вогнем. Деяко більше знахідок було в інгумаційних захороненнях, де трапляються горщики, відра, глиняні або шиферні

прясла, ножі та ін. Досить частими є залізні кресала і кремені до них. Бойові сокири, стремена, шпори виявлені в Усичах, а залишки плетеного з шерсті і бронзового дроту пояса знайдено в Лищі.

Крім курганних, на території Луцького району є і ґрунтові могильники з похованнями в ямах. Тут є також саркофаги чи гробниці, викладені з кам'яних плит або плінфи, які були виявлені в Луцькому замку під час господарських робіт та в ході розкопок.

В ґрунтових похованнях домінує положення кістяка у випростаному стані, на спині зі схрещеними на грудях руками і з орієнтацією на захід. Здебільшого в похованнях виявлено по одному кістяку. Трапляються елементи вбрання та прираси: пряжки, гудзики, застіжки-фібули, сережки із зерненими намистинами, персні.

Торкаючись еволюції поховального обряду, варто наголосити на причинах зміни його традицій. Як свідчать дослідження, був кремаційний ритуал, який існував упродовж століть ще з слов'янського періоду. Cremaційний ритуал вимагав активної участі всієї общини, бо був пов'язаний із затратами, непосильними для малої сім'ї. Із змінами ж у суспільних відносинах з часом він змінився на менш трудомісткий і значно економніший, інгумаційний обряд. Процес заміни кремації інгумацією ішов шляхом від часткового тілоспалення до тілопокладення на рівні давнього горизонту, а як данина архаїчному обряду зрідка застосовувалась підсипка під поховання з попелу і вугликів. За цих умов роль общини обмежувалась лише участю в дійстві, а основний тягар по влаштуванню похорону перекладався на родину померлої особи. Як свідчать археологічні розкопки, в IX–X ст. побутував ритуал кремації покійника, проте, на відміну від більшості земель Русі, на терені Луцького району, уже в X ст. домі-

нує тілопокладний обряд на горизонті і навіть у ямі. В X–XI ст. кількість тілопокладень в ямах різко зростає, що пов’язується з раннім розвитком тут феодальних відносин, які необхідно було закріпити новою ідеологією – християнством. Воно проникло на Західну Волинь, найімовірніше, з Моравії. Не випадково «Чеська хроніка», описуючи під 1086 р. кордони Празької єпископії, доводить їх на сході «по Буг і Стир» [Козьма Празский, 1962, с. 151].

Такими були основні риси історико-культурного розвитку населення Луцького району в княжі часи.

РОЗДІЛ VI. АРХЕОЛОГІЯ РАЙОНУ В ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ПЕРІОДІ

Важливим аспектом археології середньовічного періоду на території Луцького району є дослідження тогочасних міст та замків, які були їх складовою частиною. Останні були як державними, що належали литовській, а згодом польській адміністрації, так і приватними, тобто перебували у володінні великих феодалів. Попри таку двоїсту соціально-політичну природу, замки-фортеці XIV–XVII ст. виконували важливі функції оборони краю від ворогів.

Пізньюсередньовічні замки часто споруджувалися на місцях городищ і міст попереднього часу. Традиції будівельної техніки давньоруських дерево-земляних фортець з елементами кам'яної архітектури, знайшли своє продовження у замках-фортецях XIV–XVII ст. Це підтверджено в ході архітектурно-археологічних досліджень у Луцьку і Торчині, які мали статус міст у цей період. Трансформація старих і розбудова нових міст відбувалася на засадах взаємодії та спілкування в рамках життєво зумовленої пари «замок-місто». Це особливо яскраво помітно на прикладі Луцька. Об'єднання оборонних можливостей замку і міста в єдину систему давали змогу в разі зовнішньої небезпеки підсилювати обороноздатність кожного з них. Розташування замків у містечках відчутно впливало на просторову забудову останніх. В умовах тогочасного життя, коли частими були татарські вторгнення та міжусобні магнатсько-шляхетські війни, значення замку для життя міста важко переоцінити. Саме тому і магнати, і міщани дбали про побудову фортець. Замки зводилися на підвищеннях над берегами рік. А форми їх були різні: трикутні, чотирикутні, п'ятикутні. Будувалися вони як з дерева, так і з каменю чи цегли.

Потужним укріпленням був Луцький замок. Він складався з двох частин – Верхнього та Нижнього. Верхній замок розташовувався на невеликому мисі між ріками Стир і Малий Глушець. З напільної сторони мис захищав глибокий рів. Вважається, що Верхній замок побудований в XIV ст. згідно з розпорядженням князя Любарта Гедиміновича на місці давньоруського дитинця.

Однак існує й інша думка, якої дотримуємося і ми. Очевидно, цегляний замок почали споруджувати в кінці XIII– початку XIV ст. в часи правління Мстислава Даниловича. На користь такого датування говорить архітектура замкових стін і башт. Так, цегляні стіни замку, які увінчувались спочатку зубцями-мерлонами з щілиноподібними бійницями призначеними для стрільби з лука і арбалета, напівциркульні форми перемичок-бійниць, явно доготичні форми Владичої вежі і навіть ранньоготичні форми нижніх ярусів Воротньої і Стирової веж дозволяють віднести спорудження цегляного замку до часу, коли вогнепальна зброя ще не застосовувалась. Про час закладки Луцького цегляного замку може опосередковано свідчити і те, що матеріал замкових стін дуже подібний до матеріалу стін вежі в м. Кам'янці на Берестейщині, датованої 1271–1289 рр.

Стіни і вежі Луцького замку змуровані з жолобчастої цегли розміром (27–29)х(12–13)х(7–8,5) сантиметрів. Цегла різнокольорова, що обумовлено застосуванням для її виготовлення різних сортів глини і різною температурою випалу. В такий спосіб отримана світложовта, червоновохриста, глазурована сірувато-зелена і перепалена червоно-чорна цегла. Кладка з такої цегли надзвичайно декоративна. Розчин кладки вапняно-піщаний, світлий, сіро-кремовий. Товщина горизонтальних швів 2,5–3 сантиметри. Зубчасті сті-

ни замку утворюють неправильний багатокутник. У їх верхній частині були амбразури. Загальна довжина стін сягає понад 240 метрів, товщина – більше метра, висота – 12 метрів. Фундамент викладений з дикого необробленого каменю. В плані укріплений майданчик має форму неправильного трикутника, оточеного стінами і трьома вежами.

Привертає увагу своєю архітектурою і масивністю В'їзна (Воротня) башта заввишки 28 метрів. У нижній частині її викладена проїзна стрільчаста арка з двома масивними контрфорсами. Над нею намічені дві декоративні напівкруглі арки, між якими пробиті вікна. Вище аркатури знаходились вікна. З північної сторони на замкових мурах розташована Владича башта, заввишки 13,5 м, названа так тому, що поруч з нею стояв палац владики – єпископа. У південно-східному куті замку стоїть башта Свидригайла або Стирова, яку для прикладу ми і охарактеризуємо. Це цегляна п'ятиярусна прямокутна в плані споруда заввишки 27 м. Зовнішні розміри її 10х9,5 м. Товщина стін у першому ярусі близько 3 м, а в другому і третьому – 2,3-2,5 м, в четвертому, надбудованому – 1,1 м, в п'ятому аттиковому – 75 см, а на рівні зубців аттика – 43 см.

За типом побудови Луцький замок належить до романських фортець з елементами готики. Башти були посилені контрфорсами, верх їх увінчували зубці-мерлони. Всі три башти в плані чотирикутні. В середині XVI ст. у Верхньому замку були проведені значні будівельні роботи, в результаті чого на баштах з'явилися ренесансні аттики обрамлення вікон, хоча ворота і портал зберегли свій готичний стиль. Вздовж замкових стін в декілька рядів розташовувались бійниці. На території Верхнього замку в цей період функціонувала (ще за княжої доби) церква Івана Богослова, а також зведені пізніше цегляний палац та владичий дім.

Дослідження окольного граду княжого Луцька

Нижній замок за розмірами був більшим, ніж Верхній. В ньому нараховувалося 4 кам'яні і 4 дерев'яні башти. Оборонні стіни склалися з 69 городень і відрізнялися мішаним типом забудови. Більшість їх ділянок були кам'яними, решта – дерев'яними. При цьому кам'яні стіни укріплювалися зверху дерев'яними городнями. Таких городень нараховувалося 37.

Важливими пам'ятками оборонної архітектури Луцького району є храми-твердині, які поруч із сакральними, виконували і оборонні функції. Храми-твердині, як стверджує Є. Ковальчук, або самостійно виконували свої функції, або входили до систем міських укріплень чи монастирських комплексів. Є підстави вважати, що з XV до середини XVII ст. майже всі храми мали оборонний характер. На прикладі Луцька видно, що в системі міських укріплень культові споруди входили до другої і третьої лінії оборони міста. Перша і друга лінія укріплень підходила до місця, де стоїть Луцька синагога кінця XIV–XV ст., що свідчить про існування тут оборонної споруди часів князя Ві-

товта початку XV століття. Первісно синагога була однією з оборонних ланок кільця Окольного замку. Це прямокутна цегляна будівля з великими віконними пройомами, перекритими лучковими арками. З південного заходу до приміщення примикає квадратна в плані п'ятиярусна вежа з бійницями.

Будівництво другої лінії оборони Луцька тісно пов'язане з об'єктами, які споруджувалися наприкінці XIV– початку XV ст. Це комплекс Домініканського монастиря (заснований 1390 р.) та Покровська церква XV ст. За межами другої лінії укріплень у 1427 р. будується Вірменська церква. Це говорить про можливе існування вже на початку XV ст. третьої зовнішньої лінії укріплень міста Луцька, яка проходила вздовж берега Стиру. Як свідчать архітектурно-археологічні дослідження, до половини XVII ст. майже всі храми Луцька були пристосовані до оборони. Це – костел Святої Трійці, костел Єзуїтів, Братська церква, церква Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього. Ансамбль споруд Луцького Хрестовоздвиженського братства складається з Хрестовоздвиженської церкви і приміщень Братського монастиря. Хрестовоздвиженська церква (1619–1622 рр.) головний храм Луцького братства мала яскраво виражений оборонний характер. Це один з ранніх зразків трансформації дерев'яного зодчества в кам'яне, зокрема, традиційного типу дерев'яного тризрубного, трьохкупольного храму. Притвор мав вигляд оборонної башти зі сходами, які вели до зводу [Kowalczyk, 2004, S. 83]. Серед оборонних будівель культового призначення в окрему групу виділяються церкви-фортеці з вежами. Таким, зокрема, був Луцький костел Святої Трійці, на кутах якого розміщувались чотири башти.

Як уже зауважувалось, трансформація старих і розбудова нових міст відбувалося на засадах взаємо-

дії та спілкування в рамках життєво зумовленої пари «замок-місто». На прикладі середньовічного Луцька видно, що в другій половині XIV-XVII ст. місто зросло за рахунок збільшення житлової і господарської та виробничої забудови. Набули розвитку ремесла, цехи, внутрішня та зовнішня торгівля, про що свідчать археологічні пам'ятки – житла, комори, майстерні, грошові скарби тощо. В 1497 р. Луцьк одержав право самоврядування – Магдебурзьке право.

Окремої уваги вимагає висвітлення археологічних пам'яток житлово-господарського та суспільного характеру регіону цього періоду. За результатами розкопок можна зробити висновки тільки на прикладі середмістя пізньосередньовічного Луцька. Судячи з архітектурно-археологічних досліджень, забудова міста у XV–XVII ст. була досить-таки щільною. У Верхньому замку, площа якого, як вже зауважувалось, була всього 1 га, існувала церква Івана Богослова, княжий палац, владичий будинок та, безперечно, різноманітні підсобні будівлі. Що ж до Окольного замку, то структурна сутність його впродовж середньовіччя мало змінилась з княжих часів. Залишки укріплень XIV ст., зокрема, земляного валу, виявлені в 1991 р. в його північній частині, а кам'яної стіни – в південній. В ньому мешкали, головним чином, багаті сім'ї, які утримували своїм коштом у належному порядку укріплення як Верхнього, так і Нижнього замків.

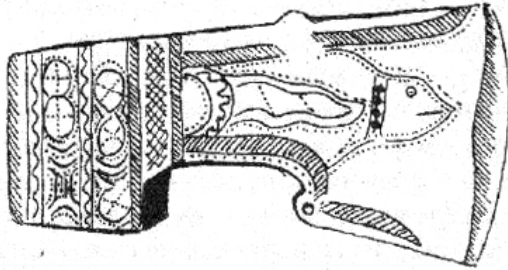
Середмістя ж розташовувалось за межами Нижнього замку, на пагорбі, площею близько 1 га. Він утворився з поступових нашарувань внаслідок формування тут ремісничих кварталів і ринкового майдану. Археологічними дослідженнями в 90-их років XX ст. тут знайдено фрагменти золотоординського полив'яного посуду, шматки шкіряного взуття, залізні предмети тощо. З культурними шарами XIV-XV ст. пов'язані

численні рештки дерев'яних будівель шевського кварталу. Серед них – двокамерне житло каркасно-стовпової конструкції з дерев'яною підлогою, всередині якого знайдені шматки тиглів для плавки кольорових металів, а також мідний та свинцевий шлаки. Цікавим є зрубне житло та пивниця, що становили садибу шевця, відкриті в 1992 р. на вул. Драгоманова. Зруб поставлений з чотиригранних брусів, з'єднаних на кутах у так званий «замок». Судячи із знахідок, дах був дерев'яний, гонтовий. Оригінальна конструкція стін продовжена в пивниці. Тут кутові дубові стовпи з'єднувалися поперечними балками, що притискали до ґрунтових стін обшивку з клиноподібних у перерізі дубових дощок, які заходили одна на одну по типу риб'ячої луски [Терський, 1998, с. 18].

Значний інтерес викликають археологічні пам'ятки, відкриті М. Кучинком на розі вулиць Данила Галицького і Кафедральної. Тут на глибині 1,8–2,5 м від сучасного рівня виявлено рештки забудови XIV–XVII ст. Викликає зацікавлення відкриття старої міської вулиці, що тягнулися з північного сходу на південний захід. Вдалося дослідити більше ніж десятиметровий її відрізок. Ширина вулиці сягала 4,5–5 м. Вона була впорядкована, мала настил, що складався з колотих дубових і соснових дощок завширшки 20–25 см і завтошки 10–15 см, укладених впоперек щільно одна до одної на покладених уздовж вулиці дерев'яних колодах. На рівні дороги знайдено різноманітні дрібні речі і фрагменти сіролощеного і чорнолощеного посуду XVI–XVII ст. Очевидно, цим часом можна датувати й саму вулицю.

З лівого боку вулиці відкрито рештки наземного зрубного житла розміром 3,4x4 м з дерев'яною підлогою, що збереглася у вигляді перетлілих дощок. В правому, передньому від входу, куті знаходилася глиняна

піч, про що свідчать рештки стінок і череня. В житлі знайдено залізне свердло, кресало овальної форми для добування вогню, кістяний двосторонній гребінь, фрагменти пізньосередньовічної кераміки, а також східних чашок-піал, оздоблених ззовні і зсередини зеленим рослинним орнаментом.

Парадна сокира XV ст. з Луцька

З південного боку до описаного житла прилягав господарських погріб прямокутної форми розміром 2,8x3,6 м і завглибшки 1,6 м. З західного боку в погріб вели дерев'яні сходи завширшки 1 м у вигляді двох похило поставлених колод з видовбленими пазами, в які були вставлені шість обгорілих дощок-східців, закріплених дерев'яними чопами. Основу погребу чи льоху становили чотири колоди-лаги, на кутах і посередині яких у спеціально видовбані отвори були вставлені стовпи, які підтримували з середини дощату обшивку стін погребу і його перекриття. І дошки, і стовпи обгоріли внаслідок пожежі. Біля північної стіни на рівні долівки стояла дерев'яна бочка діаметром 0,7 і висотою 0,5 м, стягнута дерев'яним обручем, з добре збереженим дном із суцільної дошки. В бочці знаходилися шматки щільників з бджолиним медом. Серед речових знахідок були фрагменти сіроглиняних горщиків, залізні ковані цвяхи, частини кінської збруї, а

в південному куті знайдено недогорілі рештки вуликів-колод з бджолиними сотами. Добра збереженість заглиблених стін сходів і нижньої обв'язки є суттєвим матеріалом до вивчення конструктивних особливостей будівлі XV ст.

На північний захід від зрубного житла було виявлено ще одну господарську будівлю. Судячи із залишків струхлявілої дерев'яної підлоги, розміри її були 3х4,2 м. В трьох кутах споруди збереглися рештки дерев'яних стовпів діаметром 0,3 м з пазами, в які вставлялися торцями дошки, що становили стіни. Водночас стовпи мали підтримувати дах. В південній стіні, між двома стовпами виявлено дерев'яний поріг від входу. Будівля була поділена на дві частини. В меншій, східній виявлено перетлілу просяну соломку і полови, а в більшій – рештки органіки. До речі, за західною стіною виявлено значний спресований шар перегною, що говорить про функціональне призначення споруди – хлів. Поблизу будівлі розкопками відкрито яму, заповнену кістками рогатої худоби, свиней, курей та фрагментами середньовічної кераміки. Поблизу знайдено залізну шпору з коліщатком. Можливо, будинок, погріб і господарська будівля становили цілісний комплекс – садибу луцького міщанина XV ст. [Кучинко, Воскобойник, 1996, с. 9].

Цікавою є прямокутна споруда, випадково виявлена М. Кучинком в котловані під сучасний будинок по вул. Караїмській. Від неї залишився зруб розміром 7,7х8,3 м, орієнтований відносно сторін світу. Це була досить велика будівля. Поруч знайдено різнокольорові пічні кахлі, частина скляного келиха, іграшка у вигляді пташки та фрагменти горщиків і полив'яних глеків XV–XVI ст. На жаль, під час земельних робіт, споруда була дуже знищена. Гадаємо, що вона належала дуже заможній людині [Кучинко, 1976, с. 108].

Надзвичайний інтерес викликає об'єкт, пов'язаний з духовною культурою лучан, відкритий у 1992–1993 роках по вул. Драгоманова, 13. Тут на глибині 4–4,5 м луцькими археологами розкопано дерев'яну основу тризрубної церкви та дзвінниці. Поруч знаходився цвинтар, на якому було досліджено 19 поховань, здійснених за християнським обрядом. Дослідження показали, що храм мав загальну довжику 7 м і був збудований з тесаних прямокутних у перетині брусів, з'єднаних «в замок» з випуском кінців. До центрального зрубу, що мав розміри 4,3х4,2 із заходу і сходу по центральній осі нефу прилягали два менших зруби розмірами 1,5х1,5, вівтар і бабінець. Дзвінниця каркасно-стовпової конструкції, прямокутна в плані розміром 3х3 м має аналоги в пізніших храмах Волині. Виявлений тризрубний храм є одним з найдавніших. Цінність цих споруд у тому, що вони поєднують добре вивчене археологічно будівництво XII–XIII та XVI–XVII ст. [Сайчук, 1993, с. 146–147].

Фіксація храмової ділянки у східному куті площі Ринок увінчує реконструкція будівельної композиції цієї частини Старого міста. Ринок, що утворився на перетині основних магістралей пагорба – Великої та Троїцької вулиць, був обставлений, переважно по кутах, значнішими церквами: Св. Покрови та церквою, яка пізніше, використовувалась як костел Св. Якова – з заходу, Св. Духа – з півночі, Св. Миколи – з півдня. Цим наприкінці XIV ст. згідно археологічних даних було завершено формування ремісничо-торгового осередку середньовічного міста Луцька [Терський, 1998, с. 19].

Археологічні пам'ятки, відкриті на території Луцька, проливають світло на господарську діяльність його мешканців у той час. Лучани були пов'язані з сільським господарством. На це вказують знайдені під час

розкопок в різних місцях відповідні знаряддя праці: частини дерев'яного плуга – залізний леміш і різак-чересло, серпи, залізні окуття дерев'яних заступів та кам'яні жорна. В будівлі XIV–XV ст. в середмісті виявлено зерно проса, ячменю, пшениці та бобові. Про роль тваринництва в господарстві лучан свідчать, як згадані вище хліви, так і остеологічні рештки великої та дрібної рогатої худоби, свиней, овець. Про заняття вівчарством свідчить і знахідка ножиць для стрижки вовни. Займалися лучани і бджільництвом, про що говорять знахідки обгорілих вугликів та щільників з медом, а також рибальством, засвідченим залізними гачками.

Попри аграрний характер Луцька (як і багатьох середньовічних міст), основним заняттям його мешканців були різні ремесла і торгівля. Розвинутим було ковальське ремесло, про що свідчать залізні знаряддя праці, інструменти, побутові вироби та озброєння. Останнє, репрезентоване залізними мечами, сокирами, вістрями списів і стріл, шпорами, кінськими вудилами тощо, які побутували в XIV–XVII ст. Розвинутим було деревообробне ремесло, представлене інструментом – залізними сокирами, долотами, а також згадуваними вище дерев'яними будівлями, рештками настилу вулиці, бочками, цебрами та ін. Розвивалось і гончарство, представлене численними сіролощеними горщиками, мисками, кухлями, сковорідками, а також складом посуду гончара XV ст. на лівому березі Стиру, навпроти парку ім. Лесі Українки. До XIV–XVII ст. належать пічні кахлі з замку та міста. Про наявність ювелірного ремесла свідчать уламки тиглів XV ст., мідний та свинцевий шлак, фрагменти ливарної форми, виявлені в середмісті. Про обробку шкіри і пошиття взуття говорить його велика колекція, виявлена в середмісті, де існував у XIV–XVI ст. шевський квартал.

Як і в кожному місті, велику роль у житті пізньосередньовічного населення Луцька ще з княжих часів відігравала торгівля. Вже в 1379 р. в грамоті князя Любарта Гедиміновича підтверджено було складське право в Луцьку, суть якого полягала в тому, що всі торгові валки, які проходили по Луччині, зобов'язані були заїжджати в місто для торгівлі. В той час неподалік замку на Стиру, в районі Плитниці, функціонувала торгова пристань. Ще з XIV ст. розвивалась торгівля зі Сходом. Свідченням цього є залізне кресало з бронзовою ручкою у вигляді двох міфічних звірів, які кусають свої хвости. Про це ж свідчить і знахідка мідної візантійської монети Іоана IV Кантакузіна (1341–1355). Про торгівлю з Золотою Ордою говорять численні знахідки розписної східної кераміки в замку та середмісті. Активними також були торгові відносини Луцька із Заходом.

З розвитком торгівлі лучан в період пізнього середньовіччя пов'язуються дуже цікаві археологічні та нумізматичні знахідки. Унікальною знахідкою є човен-моноксила, випадково виявлений в 1972 р. в р. Стир біля так званого «Тещиноного язика» на сучасній вулиці Глушець, навпроти приміщення податкової інспекції Луцького району. Човен був досліджений археологами-любителями під керівництвом М. Кучинка. Він залягав в намулі похило, поблизу правого берега річки. Його ніс знаходився на глибині близько 3 м від рівня плеса, а корма виглядала з води, що й дозволило помітити її. Після розчистки від намулу човен вдалося обміряти і зафотографувати. Він був видовбаний з цілого стовбура дуба і мав коритоподібну форму. Довжина збереженої частини сягала 13 м, а максимальна ширина – 2,5 м. Всередині човен був скріплений десятьма поперечними шпангоутами з дубових, квадратних у розрізі брусків. Останні прикріплювалися до бортів

*Дослідження човна XV-XVI ст. у Луцьку.
На задньому плані - М. Кучинко*

і днища за допомогою дерев'яних чопів. Ніс зберігся погано, а корма була поколота. І все ж завдяки перебуванню в намулі, без доступу повітря, вигляд човна можна вважати більш ніж задовільним. За типом це так званий «козацький дуб», який можна датувати XVI–XVII ст. Про його дату можуть свідчити і знахідки в ньому пальчастої цегли-литовки та розбитого керамічного горщика, аналоги якому знаємо з пізньосередньовічних шарів міста. Можливо, що човен був вантажно-торговим судном, яке з невідомих причин затонуло в Стиру [Кучинко, 1976, с. 107].

Про високий рівень розвитку торгівлі в місті того часу свідчать і монетно-речові скарби, до складу яких входили чеські, польські, литовські та монети деяких інших європейських держав. Гадаємо, що читачам ці-

каво буде ближче познайомитись з монетними скарбами з Луцька, тому вважаємо за потрібне нижче подати їх бодай загальну характеристику.

Три цікаві скарби цього часу були виявлені в різних частинах міста. На один з них було натраплено 1894 року. Він був колись загорнутий у тканину і складався з празьких і литовських монет, первісна кількість яких залишилась нез'ясованою. Відомо тільки, що з усього скарбу в 1901 році до Київського церковно-археологічного музею було передано 2 празькі гроші Вацлава IV, 14 литовських денаріїв з гербом типу «колюмна» – хрест зі списом. До другого скарбу, знайдено в 1898 році, входило 8 празьких грошей Вацлава IV, 14 литовських денаріїв з гербом типу «колюмна», 3 польські напівгроші Владислава II Ягайла (1386–1434), а також мідна підвіска до сережки. Скарб було передано до Київського церковно-археологічного музею. Нарешті, про третій відомо, що на нього було випадково натраплено 1898 року в садибі міщанина Слюсаревського. Скарб знаходився в глиняному горщику і містив 2 срібні підвіски до сережок та кілька фунтів литовських денаріїв названого вище типу «колюмни». Враховуючи, що вага кожної з цих монет сягала близько 0,3 грама, їх мало бути в горщику кілька тисяч. Подальша доля цього величезного скарбу, на жаль, невідома [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 109].

Що стосується литовських монет, то гадаємо, що для волинських краєзнавців цікаво буде дізнатися, що на думку деяких вчених, литовські денарії з гербом типу «колюмни» – спис з хрестом, карбувалися князем Вітовтом Гедиміновичем у 1384–1388 роках у Луцьку.

Ще один скарб було знайдено 1898 року в садибі, що межує з замком Любарта. Він містився в невеликому горщику, і нараховував кілька сотень польських і литовських напівгрошей, карбованих Олександром

Ягеллончиком у 1492–1506 рр. та кілька екземплярів, випущених в часи правління Яна Ольбрахта (1492–1501). Монети були передані на зберігання до Варшавського університету [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 113]. І насамкінець, щоб завершити розгляд цієї категорії знахідок, скажемо, що аж шість скарбів у різні роки були випадково знайдено на території Старого міста. Всі склалися виключно з мідних солідів (шелягів) Яна Казимира (1649–1669), так званих «боратинок», карбованих впродовж 1661–1666 років. Перший з них нараховував 202 одиниці, другий – 430, третій – 596, четвертий – 917, п'ятий – 948 і шостий – 1823 екземпляри [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 128]. Викликає подив факт накопичення й зберігання окремими власниками такої великої кількості монет дуже низької вартості.

Ще одним пізньосередньовічним містом на Луцькій землі був Торчин. Існував він як поселення в давньоруському часі, про що свідчить городище в центрі сучасного селища. Пізньосередньовічний замок з'явився на місці давньоруського городища. Він був споруджений луцьким єпископом після 1480 року і мав слугувати для захисту міста. Замок мав чотирикутну форму, загалом типу для пізнього середньовіччя. Як показали наші дослідження, на ньому по кутах могли стояти дерев'яні вежі для обстрілу противника. Залишки оборонних укріплень і нині простежуються у вигляді дубових стовпів і колод на території острівної частини міста – Застрижжя. Велику роль відігравали і зовнішні укріплення міста – високі вали і глибокі рови. Сліди останніх помітні ще й досі. На стінах стояли гармати, одна з яких випадково знайдена [Гуртовий, 2003, с. 38]. В 1500 році кримчаки пограбували й спалили місто. Проте незадовго воно знову відбудувалося. В ньому розвивалися різні ремесла і торгівля, адже воно знаходилось на торговому шляху, що йшов на захід. Мабуть,

зважаючи на значення Торчина, в 1540 році польський король Сигізмунд II Август надав місту магдебурзьке право, тобто незалежне від феодала право самоврядування. Згідно археологічних даних в цей час Торчин мав міцну цитадель, укріплену високим валом і глибоким ровом, заповненим водою. На території замчища і міста трапляються сіролощені горщики XV-XVII століть, окремі металеві предмети та кістки тварин. Тут був знайдений залізний двосічний меч. На лівому березі р. Сарни в 1966 р. випадково був виявлений скарб, що складався з 915 срібних литовських монет XV-XVI ст., які містилися в пізньосередньовічному горщику [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 137]. До речі, грошовий скарб є ще одним свідченням значимості міста в той період. В 1570 році в Торчині було 316 будинків [Гуртовий, 2003, с. 35].

Цікавим оборонним пунктом на території Луцького району є пізньосередньовічне замчище XV-XVII ст., яке знаходиться на південно-західній околиці села Крупа. Воно розміщене на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Стир на висоті близько 16 м над рівнем заплави. В плані воно близьке до квадрату зі сторонами завдовжки 80 м. Замчище має частково збережений цегляний вал заввишки до 2 м. Він добре зберігся з східної сторони, але значно гірше – з південної сторони укріплення. В обох кінцях східної сторони замчища на валу збереглися два бастіони у формі зрізаного конусу із заглибленим кратероподібним верхом. З східної сторони добре зберігся рів завглибшки 3-4 м. З інших сторін він непомітний. Внутрішня територія замчища інтенсивно ореться. На поверхні ґрунту у великій кількості трапляються уламки цегли, шматки битого скла давнього походження та фрагменти пізньосередньовічного посуду [Конопля, Івановський, 1997, с. 41].

Серед пізньосередньовічних пам'яток регіону найчисельнішу групу становлять села, що цілком зрозуміло, адже переважна більшість населення мешкала в сільській місцевості. Однак про села маємо дуже мало писемних згадок з того часу. Лише десять сіл нинішнього Луцького району згадуються в різних документах XV-XVI ст. Зокрема, в 1450 р. назване с. Сирники, 1494 р. – с. Чаруків. Під 1526 р. згадане с. Підгайці, в 1545 р. є згадки відомої литовської урядової комісії про митниці Волинської землі у селах Баїв, Боратин, Забороль, Лище і Маяки (Княгинінок). Насамкінець, в 1570 р. назване с. Романів, а в 1577 р. – с. Ратнів [Історія міст і сіл, 1970, с. 414-455]. Разом з тим, доводиться з прикрістю констатувати, що на тлі доволі добре досліджених інших категорій пам'яток сільські поселення XV-XVII ст. вивчені значно гірше. Матеріали цього часу нерідко трапляються на давньоруських селищах, які передували пізньосередньовічним і були підосною останніх. Словом, пізньосередньовічні села продовжували існування селищ княжої доби. На території Луцького району сліди таких сіл виявлені в с. Баківці, Білосток, Буяни, Вигуричі, Воротнів, Заболотці, Коршів, Несвіч, Промінь та інших пунктах [Конопля, Івановський, 1997, с. 7-18, 31-32, 57-60]. Однак, за рідкими винятками, на пізній матеріал, який знаходився у верхніх шарах ґрунту, археологи чомусь звертали мало уваги. І все ж завдяки розкопкам можна говорити, що як і в давньоруському часі, майже всі села розташовувалися на берегах рік, струмків, озер та інших водойм. Вони займали площу 1-2 га, як в селах Забороль, Буяни, Білосток та ін. або й більшу, 3-4 га, наприклад, селища в приміських селах Гнідава, в селах Рованці, Баїв, Промінь, Несвіч та інші. На цих поселеннях археологами виявлено рештки житлових і господарських будівель, які загалом майже не відріз-

няються від рядових споруд цього типу в Луцьку.

В цей час в селах, як, до речі, і в містах, переважають наземні житла традиційно прямокутної форми з глиняною піччю в передньому від входу куті, стіни яких були дерев'яними зрубної або каркасно-стовпової конструкції. Як свідчать етнографічні паралелі, основні конструктивні елементи жител продовжували побутувати в селах Луцького району ще зовсім недавно, а подекуди, навіть сьогодні. Традиції зберігалися і в інтер'єрі: для українського народного житла характерним було розташування печі в одному з передніх від входу кутів, причому челюстями піч, як правило, повернута до дверей. Так само, як і в пізньому середньовіччі, в недавньому минулому використовувалися для снання дерев'яні лави-лежанки. Ще в XIX ст. в більшості випадків житла опалювалися «по-чорному», коли дим виходив через стріху. Словом, пережитки середньовіччя були живучі.

Археологічні матеріали з поселень, на яких проводились дослідження, дозволяють нам бодай у загальних рисах охарактеризувати економічний та суспільний розвиток сільського населення регіону в XIV-XVII ст. Звичайно, основним заняттям мешканців сіл було землеробство і скотарство, які в зоні лісостепу мали найсприятливіші умови. Про це свідчать як знахідки залізних лемешів і чересел до дерев'яного плуга, сильно вигнуті серпи, уламки кам'яних жорен для помолу зерна, а також знахідки кісток великої рогатої худоби, коней та інших свійських тварин і птахів. Звичайно, ж певну, хоч і другорядну, роль відігравали такі промисли як рибальство, полювання, збирання ягід, грибів, ліщинових горіхів тощо. Розвивалися різні ремесла, які передусім, забезпечували потреби мешканців сіл. Це – ковальське ремесло, засвідчене знахідками залізних сільськогосподарських знарядь праці, пред-

метів побуту тощо. Розвивалося гончарне ремесло, підтвержене численними знахідками сіролощених або чорних задимлених горщиків, мисок, сковорідок, глечиків, кухлів на всіх поселеннях XV–XVII ст. на території Луцького району. Безумовно, розвивалось деревообробне, шевське, кушнірське та інші ремесла, археологічно не засвідчені, бо в силу природних причин до нашого часу матеріально не збереглися.

Хоча і меншою мірою як міста, села теж були залучені в таку важливу сферу економіки як торгівля. Це засвідчують як писемні, так і нумізматичні джерела. Для вивчення торгових шляхів, які проходили територією Луцького району можна використати документ, датований 1545 роком під назвою «Вирок урядових ревізорів у справі за скаргою луцьких міщан на шляхту Луцького і Володимирського повітів про незаконне стягнення мита з купецтва в шляхетських маєтках з переліком новостворених і усталених здавна митниць». З документа довідуємось, що на захід від Луцька мита збирались у Шеполі, на південний захід – митні пункти були в Гіркій Полонці та Несвічі. Тут же слід зауважити, що Луцьк мав складське право, тобто жоден купець, який слідував цим шляхом, не смів без ризику для себе обминути з товаром це місто.

Про розвиток товарно-грошових відносин в селах Луцької землі свідчать і монетно-речові скарби XIV–XVII ст. Одним з найраніших, який відноситься до XIV ст. був скарб срібних празьких грошей, знайдений в селі Яровиця (нині район вулиці Івана Франка міста Луцька). В контексті сказаного інтерес викликає великий монетний скарб, який був знайдений 1897 року на території села Пілганів (нині с. Промінь). Він знаходився в глиняному горщику і містив 400 празьких грошів Вацлава IV (1378–1419), 800 литовських денаріїв з гербом типу «колюмни» – хрест із списом і 1 галицько-

руський напівгрош Владислава II Ягайла (1386–1434). Цей скарб особливо цікавий з уваги на підтвердження паралельного функціонування на досліджуваній території двох найпопулярніших у XIV–XV століттях валют: празьких грошей і литовських денаріїв [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 109].

Траплялись також скарби монет, що ходили у XVI столітті. Попри змішаний характер монетних скарбів у XVI ст., варто зауважити, що навіть у другій його половині переважали литовські монети, як видно на прикладі скарбу, знайденому у 1887 році у селі Баківці. Він був викопаний на селянському городі і знаходився в посудині ємкістю у півкварті, з кількома сотнями польських і литовських напівгрошів і денаріїв. Давніші монети скарбу – Казимира IV Ягеллончика (1446–1492), а пізніші – Сигізмунда II Августа (1548–1572). Основну ж частину напівгрошів складала литовські, а серед денаріїв переважали монети Олександра Ягеллончика (1492–1506) [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 115].

Досить великий монетний скарб був знайдений в селищі Гнідава 1934 року С. Лютим. Він знаходився в глиняному горщику і складався з 25 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика, 266 напівгрошів Сигізмунда I Старого (1506–1548) та 380 напівгрошів і 10 литовських грошів Сигізмунда Августа (1548–1572). Там же був виявлений ще один подібний скарб. Він знаходився в стрункому глиняному глечику з вушком заввишки 15 сантиметрів з вузьким горлом, орнаментованому заглибленими горизонтальними лініями. В ньому було 168 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика та 520 таких же монет Сигізмунда I Старого [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 113].

Про розмаїтість монет грошового обігу Луччини в XVII ст. говорить скарб, знайдений у селі Сьомаки, частина якого в кількості 30 срібних монет була пере-

дана мешканцем села В. Угриновичем у Волинський краєзнавчий музей. Це – саксонський таляр 1588 р., данцігські орти 1611-1619 рр., флорин міста Девентера 1618 р., ріглястальяри Данії 1612-1619 рр. і левковий таляр Нідерландів 1619 р. [Кучинко, Кучинко, 2007, с. 119].

Цінність знахідок монетно-речових скарбів не лише в ствердженні торгівлі, тобто в економічному аспекті, а й у висвітленні соціальних відносин. Монетні скарби свідчать, що в селах були й заможні люди, яким, найімовірніше, належали ці скарби. Це були або власники названих сіл, або купці, які, судячи з грошової вартості скарбів, проводили значні торгові операції.

Ряд об'єктів археології пізньосередньовічного часу на території Луцького району пов'язані з українським козацтвом. Саме тут на початку осені 1648 р. з повстанців сформувалися полки під проводом Федора Липки. З іменем козацьких ватажків пов'язується чимало пам'яток. Зокрема, поблизу с. Несвіч є дві високи могили, які народна традиція називає козацькими. Говорять, що тут у 1596 р. козаки С. Наливайка зустрілися в запеклому бою з польсько-шляхетським військом. Після бою полеглих козаків і їхнього сотника було поховано на Несвіцькій землі. Над полеглими живі наспали високі могили. А ось у сусідньому селі Білосток козацька доба закріплена в назві урочищ. Тут досі існують джерела, які звуть Козацькими криницями. Є тут і урочища Козацькі жолоби та Козацький шлях. На території села на високій горі стоїть пам'ятка архітектури – Свято-Миколаївський храм, споруджений у 1636 році [Гуртовий, 2000, с. 232–234]. Все це співіснує із знахідками у вигляді різних артефактів, які трапляються як на території сіл, так і на їх околицях.

Отже, більшість сіл регіону в пізньосередньовічному часі були землеробсько-скотарськими, а в окремих

випадках – ще й ремісничими та торговими осередками. Що ж стосується їх юридичного статусу, то одна частина, очевидно, підлягала державній владі, а інша – місцевим феодалам. Роль села в структурі тогочасного суспільства не обмежувалася лише сферою економіки, а охоплювала й таку важливу галузь, як культура. Саме в селі зароджувалися і зберігалися стародавні звичаї, повір'я, казки, пісні, легенди, які стали надбанням української народної культури.

РОЗДІЛ VII. ВІДОМОСТІ ПРО ПАМ'ЯТКИ АРХЕОЛОГІЇ ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ

В попередніх розділах монографії на базі доступних джерел автори розглянули археологічні пам'ятки досліджуваного регіону за величезний проміжок часу – від стародавнього кам'яного віку аж до пізнього середньовіччя. Користуючись наявними матеріалами, ми намагались якомога повніше охарактеризувати основні елементи матеріальної культури давнього та середньовічного населення регіону, висвітлити його соціально-економічний розвиток та етноплемінну належність. Однак, для повноти картини, на нашу думку, в окремому розділі доцільно подати реєстр, тобто огляд пам'яток, які стали базою для написання книжки. Водночас такий реєстр є самостійним довідником з археології Луцького району для зацікавлених осіб. А таких є чимало.

*Олексій Златогорський.
Гнідавська Гірка. 2006 р.*

Гадаємо, що і краєзнавцям, і пам'яткоохоронним працівникам, і представникам будівельних організа-

цій і окремим забудовникам не зайвим буде довідатися про місцезнаходження всіх відомих на сьогоднішній день археологічних пам'яток району. Це потрібно для їх охорони від руйнування при виконанні різних землеупорядничих робіт.

Нині на території Луцького району відомо близько 500 археологічних пам'яток, представлених стоянками, поселеннями, селищами, городищами, замчищами, могильниками і окремими курганами, ґрунтовими похованнями та грошово-речовими скарбами. Значна частина пам'яток відкрита, починаючи з кінця ХІХ ст. і по наш час, археологами В. Антоновичем, К. Мельник, О. Цинкаловським, Я. Фітцке, П. Раппопортом, М. Кучерою, М. Малевською, Д. Козаком, В. Коноплею, М. Пелецишиним, С. Панишком, В. Терським, М. Кучинком, Г. Охріменком, О. Златогорським та іншими. У дослідженнях були задіяні археологічні експедиції Волинського національного університету імені Лесі Українки, Луцького державного історико-культурного заповідника, «Охоронної археологічної служби України» Інституту археології НАН України, Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, Львівського національного університету імені Івана Франка, Інституту археології НАН України, Ленінградського відділення Інституту археології СРСР. Як названими експедиціями так і окремими дослідниками відкрито і вивчено десятки різночасових пам'яток археології на досліджуваній території. По суті, завершення суцільного обстеження території району належить Розвідковій археологічній експедиції Волинського краєзнавчого музею, яку очолювали В. Конопля та В. Івановський. Ними виявлено 285 нових пам'яток археології, тобто більше половини всіх відомих на сьогодні. Матеріали, здобуті названими експедиціями, лягли в основу нашої монографії.

Пам'ятки, як це зазвичай буває, досліджені не в однаковій мірі. Ті з них, що знаходилися, зокрема, в Луцьку, Боратині, Рованцях, Гіркій Полонці, Городку, Голишеві, Баєві, Піддубцях, Городищі Другому та деякі інші – дослідженні широко, багаторічними розкопками. На інших, як у Торчині, Шепелі, Веселому, Григоровичах, Коршеві та ін. проводилися менші за обсягом роботи. Що ж до переважної більшості населених пунктів, на території яких існували старожитності, то на них проводилися лише розвідки, подекуди із застосуванням шурфування. Зрозуміло, що в залежності від стану досліджень тих чи інших археологічних пам'яток їх наукова інформативність теж різна. На одних відкриті десятки жител та господарських споруд і численні матеріали, а на інших лише одиниці таких об'єктів і менше знахідок. І все ж, добуті польовими дослідженнями матеріали є важливим джерелом для вивчення історії та культури населення, що мешкало на території Луцького району впродовж тисячоліть.

Нижче подається короткий опис пам'яток археології, виявлених на конкретних населених пунктах. В деяких випадках на одному пункті можуть бути стоянка пізнього палеоліту, одне або кілька поселень епохи міді-бронзи, ранньослов'янського та давньоруського чи навіть пізньосередньовічного періоду, як, наприклад у селах Крупа чи Лище. Подекуди – городище, селище або й скарб.

Слід зауважити, що, як правило, на переважній більшості пунктів відкриті двошарові чи багатошарові пам'ятки різних історичних періодів і археологічних культур. Однак в окремих населених пунктах є лише одна пам'ятка якогось одного періоду, як наприклад, в с. Веселе, Цеперів. Щоправда, такі випадки є радше винятком із правила. Для зручності читачів при пошу-

ку інформації про певні пам'ятки археології, в книжці, і конкретно в цьому розділі, вони подаються нами в алфавітному порядку і чітко пов'язуються з назвою місцевості чи урочища.

м. Луцьк. Географічні координати: 50°44'52" пн. ш. 25°19'28" сх. д.

Розкопки в Луцьку

В урочищі Вулька (центральна частина міста) на березі колишньої р. Глушець – двошарове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки і періоду енеоліту. Тут знаходився курганний могильник IX–XII ст., який був знищений земляними роботами [Кучинко, 1991, с. 16]. В урочищі Красне – багатшарове поселення культур лінійно-стрічкової кераміки, культур лежницької групи ранньозалізного віку, вельбарської, ранньослов'янського і давньоруського періодів [Кучинко, 1991, с. 16]. В урочище Старе Місто на невеликому підвищенні серед заплави лівого берега р. Стир – поселення волино-люблінської культури. В урочищі Фельдшерівка – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки та лежницької групи ранньозалізного часу [Колосок, 1976, с. 54; Кучинко, 1991, с. 16; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 111]. В урочищі Яровиця – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки [Кучинко, 1991, с. 16–17]. На мисовому підвищенні між річками

Стир і Глушець – залишки дитинця давньоруського Луцька, вперше згаданого в Іпатіївському літописі під 1085 р. З південної сторони до нього прилягає окольне місто. Досліджувався в 1978 і 1986 рр. – М. Кучинком, в 1984–1986 рр. – М. Малевською, в 1990–1991 рр. – С. Терським, в 2006 р. – В. Шкоропадом. На розкопаній площі понад 100 кв. м М. Кучинко відкрив заглиблені господарські споруди XII–XIII і XV–XVII ст. та залишки кам'яних стін замку [Кучинко, 2007, с. 29–32].

Рештки кам'яної стіни давньоруського дитинця та княжого палацу середини XIV–XVI ст. у 1983 р. виявила М. Малевська [Малевская, 2005, с. 134–165], а С. Терський у 1990–1991 рр. дослідив два житла, господарське приміщення, ювелірну майстернюхст. та зрубну споруду, що датується згідно дендрохронологічного аналізу 1332 ± 10 рр. [Терський, 1991, с. 20]. В урочищі Замок – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, городище ранньослов'янського і давньоруського часу, могильник IX–X ст. [Кучинко, 1991, с. 16]. В семистах метрах на схід від замку Любарта, на підвищенні серед заплави р. Стир – ремісниче селище-посад. Досліджувалось у 1989 р. С. Терським. На площі біля 400 кв. м виявлено напівземлянкове житлохст., сліди наземних житлових споруд XIII–XIV ст. та заглиблену частину житла рубежу XIV–XV ст., де знаходився склад продукції гончара. На підвищенні біля міської інфекційної лікарні, де раніше була Чернецька церква і цвинтар навколо неї, знаходилось городище XII ст. [Кучинко, 1991, с. 17]. На березі Стиру між Домініканським монастирем (нині тут духовна семінарія УПЦ МП) і єврейською синагогою (нині – спорткомплекс «Динамо») – поселення і ґрунтовний могильник давньоруського періоду [Кучинко, 1991, с. 16]. На подвір'ї управління кінофікації – ґрунтовий могильник ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991,

с. 16]. На території колишнього Луцького музучилища, на високому правому березі Стиру – ґрунтовий могильник ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991, с. 16]. В районі мосту «Чорток» – ґрунтовий могильник ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991, с. 16]. В центрі міста – поселення тшинецько-комарівської культури. Розкопками у 1937 р. на його площі виявлено землянку і знайдено цілу посудину [Sunkałowski, 1961, S. 90]. На північній околиці міста – поселення ранньослов'янського часу IX–X ст. У 1898 р., під час дослідження в урочищі Свята Гора кургану Романівка, К. Мельник відкрила тут залишки прямокутної напівземлянки [Терський, 1991, с. 20]. На правому березі р. Стир, навпроти будівлі Податкової інспекції Луцького району, по вул. Глушець – в 1972 р. М. Кучинко виявив човен-моноксилу XV–XVI ст., що затонув у річці [Кучинко, 1976, с. 108]. На території колишнього с. Теремне (зараз увійшло до складу міста) знаходився курганний могильник давньоруського часу, який досліджувався в 1898 р. К. Мельник [Мельник, 1901, с. 563–565]. На проспекті Волі, на подвір'ї будинку 4а, ближче до вулиці Паркової – поселення культури Луки-Райковецької та давньоруського періодів [Златогорський, Баюк, 2008, с. 375]. На проспекті Волі, між будинками №№11–19 – поселення давньоруського періоду. Земляними роботами тут виявлено залишки напівземлянок [Кучинко, 1991, с. 17]. Там же, в нинішньому сквері, навпроти гімназії №4 – існували ранньослов'янський і давньоруський могильники [Кучинко, 1991, с. 17]. На вул. Володимирській, навпроти церкви і цвинтарю – ґрунтовий могильник ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991, с. 16]. На вулиці Гаврилюка, в ур. Свята Гора – курган XII ст. [Кучинко, 1991, с. 17]. На вул. Гулака-Артемовського – стоянка пізнього палеоліту, яка була випадково виявлена під час земляних робіт

[Кучинко, 1991, с. 16]. На вулиці Кафедральній, біля костелу Св. Петра і Павла – ґрунтовий могильник ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991, с. 16–17]. На цій же вулиці, на місці колишньої Миколаївської церкви, де зараз розташоване аптекоуправління – могильник ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991, с. 16–17], давньоруські і пізньосередньовічні матеріали [Златогорський, Баюк, 2008, с. 89–97].

На вулиці Короленка – поселення XI ст. У 1980 р. Г. Охріменко в котловані під забудову службового корпусу «Будинок дитини» виявив залишки напівземлянки [Терський, 1991, с. 21]. На вулиці Лесі Українки, перед будинком побуту – давньоруський могильник [Кучинко, 1991, с. 17].

На вул. Гнідавській, на правому березі р. Стир – поселення XII–XIII ст. Рятівними розкопками М. Кучинка тут виявлені рештки глиняної печі, діаметром череню 1, 7 м. Поруч з нею знайдені фрагменти горщиків ранньослов'янського часу [Кучинко, 1991, с. 17]. На цій же вулиці, в районі СШ №14 – ґрунтовий могильник вельбарської культури [Кучинко, 1991, с. 17]. На вул. Потєбні – селище давньоруського часу [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 17]. На вул. Прогресу, в урочищі Над Сапалаївкою – поселення і ґрунтовий могильник давньоруського періоду [Кучинко, 1991, с. 17]. На вул. Івана Франка, в районі пивзаводу – багаточислове поселення тшинецько-комарівської, Луки-Райковецької культур та давньоруського періоду [Златогорський, Баюк, 2008, с. 90]. На вул. І. Франка, де тепер залишки кладовища – ґрунтовий могильник давньоруського періоду [Колосок, 1976, с. 54; Кучинко, 1991, с. 17]. На початку вул. Т. Шевченка, на подвір'ї дитячого садочка – поселення і ґрунтовий могильник давньоруського періоду [Кучинко, 1991, с. 17]. На цій же вулиці, на лівому березі Стиру, біля пристані – давньоруське по-

селення. З його площі зібрані уламки гончарного посуду з клеймами, бойові сокири, серп, замки і ключі, прикраси: бронзові браслети, срібні і олов'яні персні-печатки, свинцеві пломби, уламок гривні тощо [Кучинко, 1991, с. 17]. Такий, далеко не повний, перелік археологічних пам'яток міста Луцька.

с. Антонівка. Географічні координати: 50°43'59" пн. ш. 25°8'55" сх. д.

На східній околиці села – двошарове поселення культури волинської неолітичної і волино-люблінської. Відкрите у 1935 р. О. Цинкаловським [Cynkałowski, 1961, S. 128].

За 0,5 км на схід від села, на лагідному схилі правого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив річки Стир) – поселення XII–XIII ст. площею близько 1 га. Виявлено і обстежене В. Коноплею. З території орного поля зібрані уламки гончарного посуду, окремі екземпляри якого декоровані нарізними прямими борозенками [Конопля, Івановський, 1997, с. 6].

с. Баїв. Географічні координати: 50°41'48" пн. ш. 25°12'49" сх. д.

Північно-західна околиця села Баїв

На території села у 1939 р. випадково відкрито скорчене поховання культури лінійно-стрічкової кераміки. Біля кістяка знаходилась глиняна амфора і кам'яна сокира [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 130].

На околиці села – випадкова знахідка у 1966 р. глиняної амфори волино-люблінської культури [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 130].

На північній околиці села, на верхній частині високого схилу тераси, на якій знаходиться сільський цвинтар – ґрунтовий могильник вельбарської культури. Він у значній мірі пошкоджений земляними роботами. Пам'ятка випадково виявлена вчителем місцевої школи. У 1985 р. тут провів дослідження Д. Козак. На площі 420 кв. м виявлені частково зруйновані поховання з тілоспаленнями в урнах і одне тілопокладення. Перші три супроводжувались поховальним інвентарем, серед якого знайдено золоту підвіску у вигляді латинської літери S з філігранними кінцями. Біля тілопокладення виявлено кераміку і залізну фібулу так званої під'язної конструкції. Поховання датуються II–III ст. н. е. [Козак, 1991, с. 167–168].

На східній околиці села – могильник вельбарської культури IV ст. н. е. Досліджувався у 1964–1965 рр. В. Петровим і А. Каліщук. Виявлено 13 тілопокладних і 19 кремаційних захоронень. У складі поховального інвентаря наявні фібули, пряжки, посуд, підвіска з монети імператора Адріана, що датується III ст. н. е. [Кухаренко, 1975, с. 51–61].

За 1 км на схід від села, на лівому березі р. Черногузки, у місці де проходить меліоративний канал, – багатощарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур та давньоруського періоду [Конопля, Івановський, 1997, с. 6, 7].

За 2 км на південь від села, в урочищі Панське, на правому березі р. Черногузка – багатощарове поселен-

ня доби неоліту, бронзи, ранньозалізного віку і давньоруського часу XII–XIII ст. Відкрите Г. Охріменком. Досліджувалося під його керівництвом у 2008 р.

На східній околиці села, на південь від дороги Луцьк–Цеперів, на схилі лівого берега р. Черногузки – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури епохи бронзи і давньоруського часу XII–XIII ст. .

За 1,5 км на схід від села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Черногузки, за 1 км на південь від дороги, яка веде у с. Цеперів – двошарове поселення вельбарської культури і давньоруського часу XII–XIII ст.

с. Баківці. Географічні координати: 50°35'32" пн. ш. 25°16'1" сх. д.

Західна околиця с. Баківці

В північній частині села, на схід від дороги Луцьк–Боремель, на лівому березі р. Сороки (лівий доплив р. Стир), за 150 м на північний схід від шосейного мосту – селище XII–XIII ст. площею 1 га.

В північно-східній частині села, на північ від ставу, за 0,4 км від сільського клубу, на схилі лівого берега р. Сорока – селище XII–XIII ст. площею 1 га.

На північно-східній околиці села, в урочищі Застав'я, на мисі лівого берега р. Сороки – багатоша-

рове поселення доби пізнього палеоліту, стжижовської, тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею близько 2 га.

В південно-східній частині села, за 0,7 км на схід від клубу, на правому березі р. Сорока – поселення XII–XIII ст. площею близько 1 га.

В північно-західній частині села, на південь і південний захід від цегельного заводу, на захід від дороги Луцьк–Боремель, на лівому березі р. Сороки – давньоруське селище XII–XIII ст. [Конопля, Івановський, 1997, с. 7–9].

с. Білосток. Географічні координати: 50°41'3" пн. ш. 24°58'15" сх. д.

На високому мисі лівого берега р. Черногузки, на території церкви – частково зруйноване городище давньоруського періоду [Сункаловський, 1961, S. 138-139].

За 2 км на схід від села, в урочищі Дюхтяниця, на мисі лівого берега Черногузки висотою 10-12 м над рівнем заплави – багат шарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 2 га [Пастернак, 1937, с. 250; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131].

За 0,5 км на схід від села, на високому мисі, що врізається в заплаву р. Черногузки, в урочищі Запалена Гора – багат шарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і XII–XIII ст. площею до 2 га. Речові матеріали зустрічаються у дещо нижчій південній частині першої надзаплавної тераси, яка підноситься на 10 м над рівнем заплави [Пастернак, 1937; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131].

За 2,5 км на південний схід від села, в урочищі За Греблею, на території колишнього хутора – поселення тшинецько-комарівської культури, яке розміщене на лагідному схилі лівого берега потічка Верболіз (правосторонній доплив Черногузки) на висоті 2–3 м над

рівнем заплави. Пам'ятка займає площу близько 3 га.

За 3 км на схід від села, в урочищі Гнійно – багатшарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XI–XIII ст. площею до 3 га. Воно знаходиться на напівовальному в плані мисі лівого берега р. Черногузки висотою 10–12 м над рівнем заплави у місці впадіння в неї безіменного потічка.

В південно-східній частині села, на території, зайнятій під городи – багатшарова пам'ятка тшинецько-комарівської, вельбарської культур, давньоруського періоду XI–XIII ст. і козацької доби XVI–XVII ст.

Вона знаходиться за 0, 5 км на схід від церкви та за 100 м на південь від водонапірної башти тваринницької ферми і займає мис лівого берега р. Черногузки висотою 12–14 м над рівнем заплави.

В південній частині села, в районі вулиці Шкільної – давньоруське селище XI–XIII ст. площею біля 1 га. Воно розміщене на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузки висотою 8–10 м над рівнем заплави. Уламки гончарного посуду зібрані з території присадибних ділянок.

В південній частині села, на захід від церкви – багатшарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Його сліди зафіксовані на схилі лівого берега Черногузки висотою 10–12 м над рівнем заплави. Речові матеріали знайдені на північ від дороги, яка веде до с. Горзвин.

В південно-західній частині села, за 200 м на південь від тваринницької ферми – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га. Воно розміщене на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 8–10 м над рівнем заплави. Сліди пам'ятки відмічені на території присадибних ділянок вздовж дороги, яка веде до с. Садів.

В південно-західній частині села, на схід від автобусної зупинки, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою до 8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 1,5 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 9–10].

с. Боголюби. Географічні координати: 50°46'6" пн. ш. 25°14'0" сх. д.

Східна околиця с. Боголюби

На північно-східній околиці села, на межі населених пунктів Боголюби та Тарасове Боголюбської сільської Ради, на північно-східному високому березі ставу, утвореного з р. Іжівка (лівосторонній доплив р. Стир), на ділянці громадянина Євтушика Д. П. та на земельних паях місцевих жителів – селище давньоруського часу XII–XIII ст. Дослідження на ньому проводилися у 2008 році під керівництвом Златогорського О. Є. У траншеї розміром 60 кв. м. зібрано фрагменти кераміки XII–XIII ст.

с. Боратин. Географічні координати: 50°4'12" пн. ш. 25°22'9" сх. д.

За 0,5 км на південь від села, в урочищі Могилки, на лівому високому березі р. Стир – багатошарове посе-

Урочище Моглики на південній околиці с.Боратин

лення волино-подільської культурної групи, празько-корчацької культури, культури типу Лука-Райковецька та давньоруського періоду. Відкрите у 1978 р. М. Кучинком, у 1981–1982 рр. досліджувалось Д. Козаком. Розкопано 1880 кв. м площі і виявлено 13 жител, 4 господарські споруди, 22 ями, що відносяться до другої половини I–III ст. н. е. У їх заповненні та культурному шарі знайдено уламки гончарного і ліпного посуду, залізні ножі, шила, голки, рибальські гачки, фібулу, поясну пряжку, кістяні проколки, глиняні прясла до веретена та тягарці до вертикальних ткацьких верстатів. До слов'яно-руського часу зараховуються 7 напівземлянкових жител квадратної форми з глинобитними печами в одному із кутів на рівні долівки. Матеріали цього культурного горизонту представлені гончарною і ліпною керамікою [Козак, 1991, с. 141–146; 154–161; Козак, 2008, с. 301–308; Оприск, 1989, с. 170–171]. У 2009 році на території урочища було проведено рятивні розкопки під керівництвом Златогорського О., виявлено і досліджено три житла Лука-Райковецької культури та одну споруду празько-корчацької культури.

Поблизу села, в урочищі Гребельки розкопками Яна Фітцке у 1937 р. досліджено підкурғанне поховання стжижовської культури. Під насипом кургану висотою 1, 3 м та діаметром 13, 5 м, нижче рівня горизонту виявлено чотири скорчені кістяки, що лежали попарно обернені один до одного ногами. Небіжчики орієнтовані головами на схід і захід. Кістки ніг однієї пари порушені похованнями покійників іншої. Поховальний інвентар складався з мідних прикрас: підвісок, діадемі з мідної стрічки та трубчастих пронизок. В насипі кургану знайдені уламки кераміки і тваринні кістки [Сवेशніков, 1974, с. 127].

За 0,5 км від села в урочищі Хутір – слов'янське поселення корчацько-празької культури VI–VII ст. Відкрите розвідкою М. Пелещишина та І. Сवेशнікова у 1958 р. В зрізі стінки берега простежені сліди двох напівземлянок [Баран, 1972, с. 157].

В південно-західній околиці села на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Стиру, заввишки 12-14 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131].

За 0,3 км на захід від села, в урочищі Городи, на схилах невисоких пагорбів першої надзаплавної тераси лівого берега Стиру – двошарове поселення вельбарської культури і давньоруського часу XII–XIII ст. Відкрите розвідкою В. Оприска і Д. Павліва у 1989 р.

с. Буків. Географічні координати: 50°49'20" пн. ш. 25°11'53" сх. д.

За 1, 5 км на північний схід від села, на схилі правого берега безіменного потічка (лівосторонній доплив р. Сарни) – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га. Сліди пам'ятки виявлені за 300 м на північ від ґрунтової дороги.

Північно-західна околиця с. Боратин

За 1 км на схід від села, на напівовальному в плані мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарна висотою 6–8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. Речові матеріали зібрані вздовж південного і південно-західного схилів мису з площі біля 2 га.

В північно-східній околиці села, в урочищі Казенці, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни заввишки 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 0,7 км на південний схід від села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сарна висотою 6–8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1,5 га.

У південно-східній околиці села, в урочищі Кучуки, на двох мисах правого берега р. Сарни висотою 4–8 м над рівнем заплави двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 2 га. Речові матеріали зібрані з території, котра прилягає до церкви, цвинтаря і присадибних ділянок селян.

У північно-східній околиці села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. За 0,4 км на південь від пам'ятки знаходиться церква, а з півночі на відстані близько 200 м проходить ґрунтова дорога.

В північній частині села, на місці першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни заввишки 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

В північно-західній частині села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою 6–8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Воно простежене за 300 м на захід від ґрунтової дороги місцевого значення.

За 0,4 км на північний захід від села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою 4–6 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га.

На південно-західній околиці села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сарни, висотою 2–4 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га. Уламки гончарного посуду зібрані з території присадибних ділянок селян [Конопля, 1997, с. 181–182].

с. Буяни. Географічні координати: 50°45'43" пн. ш. 25°2'34" сх. д.

В урочищі За Гребелькою – поселення тшинецько-комарівської культури.

В урочищі Хабаловщина, на правому березі р. Сарни – селище давньоруського періоду [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131].

За 0,4 км на північний захід від села, на лагідному схилі правого берега р. Сарни, висотою 4–5 м над рів-

нем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

На північно-західній околиці села, на північ від шосейної дороги Луцьк–Володимир–Волинський, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сарни висотою 3–4 м над рівнем заплави – селище XII–XIV ст. площею близько 1 га. Уламки гончарного посуду зібрані з території присадибних ділянок.

На північно-східній околиці села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Сарни, висотою 2–3 м над рівнем заплави, за 0,2 км на північ від шосейної дороги – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею 1 га. Фрагменти гончарного посуду зібрані з території людських городів.

За 0,3 км на північ від села, на лагідному схилі лівого берега р. Сарни, висотою 4–5 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

За 0,5 км на північний схід від села, за 0,5 км на південь від лісу, за 0,5 км на південний захід від цвинтаря та за 0,3 км на захід від греблі ставка, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою 4–5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду X–XII ст. площею до 3 га.

За 1 км на північний схід від села, в урочищі Загребельне – курган невизначеного часу. Він знаходиться на території садиби І. Паходи. Насип розміщений на видовжено-овальному мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни. Курган має висоту до 1,5 м і діаметр близько 10 м.

За 1 км на північний схід від села в урочищі Загребельне, поруч із садибою І. Паходи, на схід від цвинтаря – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. пло-

щею 1 га. Воно розміщене на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни, висотою 6-8 м над рівнем запливи.

За 1,5 км на північний схід від села та 0, 3 км на схід від садиби І. Паходи, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою біля 6 м над рівнем запливи – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 2 км на північний схід від села, за 0, 5 км на південь від корпусів Торчинської сортодільниці, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою до 6 м над рівнем запливи – багатшарове поселення трипільської, тшинецько-комарівської культур та давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 3 га. Від попереднього пункту із заходу поселення відділяє заплава річки завширшки близько 150 м.

За 2,5 км на північний схід від села, в східній частині колишнього хутора Рудня (зараз вулиця Загребельна), на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Сарни висотою до 6–8 м над рівнем запливи – багатшарова пам'ятка доби пізнього палеоліту, стжижовської, тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду XII–XIV ст. площею близько 2,5 га. Речові матеріали зібрані з території присадибних ділянок селян.

На східній околиці села, на південь від шосейної дороги, на схилі правого берега р. Сарни висотою 3–4 м над рівнем запливи – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

На південно-західній околиці села, на північний захід від тваринницької ферми, на схилі правого берега р. Сарни висотою 3–4 м над рівнем запливи – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIV ст. площею біля 1 га.

За 0,4 км на південний захід від села, на схилі правого берега р. Сарни висотою 3–4 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 11–13].

с. Великий Омеляник. Географічні координати: 50°44'19" пн. ш. 25°16'4" сх. д.

У 0,3 км на північний схід від села і за 0,2 км на південь від траси Луцьк–Володимир–Волинський, на схилі лівого берега р. Омеляник (правосторонній доплив р. Стир) висотою 6–8 м над рівнем заплави – багат шарове поселення стжижовської, тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду площею 1,5 га.

В східній частині села, на захід від території Міжколгоспбуду і пересувної механізованої колони, на схилі правого берега р. Омеляник висотою 6–8 м над рівнем заплави, на північ від сільської дороги – поселення періоду XII–XIV ст. площею близько 1 га.

На південно-західній околиці села, на схилі правого берега р. Омеляник на висоті 6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури доби бронзи та давньоруського періоду XII–XIII ст. площею 1 га.

За 0,3 км на північний захід від села і 0,2 км від шосейної дороги сполученням Луцьк–Володимир–Волинський, на схилі лівого берега р. Омеляник висотою 4–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури та періоду XII–XIII ст. площею 1,5 га. З південного і східного боків його оконтурює лінія електропередач. Названі поселення густо насичені археологічним матеріалом [Івановський, Конопля, 1997, с. 13–15].

У південно-західній частині села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Омеляник, на присадибній ділянці Б. Моторного та поруч із

ним – двошарове поселення XI–XIII ст. та пізньосередньовічного часу. У 2006 році на ньому були проведені стаціонарні археологічні розкопки під керівництвом Шкоропада В. В. В розкопі розмірами 16x8 м об'єктів виявлено не було, зібрано матеріали давньоруського періоду (серед них – цілий горщик XIII ст.) та пізнього середньовіччя [Шкоропад, Златогорський, 1996].

с. Вербаїв. Географічні координати: 50°39'20" пн. ш. 25°21'28" сх. д.

Поблизу села, на лівому березі р. Стиру – стоянка мезолітичного часу. Відкрито у 1979 р. розвідкою І. Кордунова та В. Кравчука.

В східній околиці села – давньоруське селище. Відкрито розвідкою М. Кучинка та Г. Охріменка.

За 0,5 км на північний схід від села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стир висотою до 15 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 13].

с. Веселе. Географічні координати: 50°48'11" пн. ш. 25°2'55" сх. д.

На території села в урочищі Дуб'є, на присадібній ділянці С. Сільчука у 1968 р. під час земельних робіт було виявлено поховання стжижовської культури, що знаходилось на глибині близько 1 м від денної поверхні. Поховальний інвентар представлений двома наконечниками списів з кременю [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 32].

с. Вигуричі. Географічні координати: 50°35'12" пн. ш. 25°6'48" сх. д.

В урочище Корчунок, два кургани невизначеного часу, один з яких має висоту 3,5 і діаметр 22,3, а інший дуже пошкоджений оранкою.

На території села, поблизу клубу – давньоруське поселення [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

За 1,5 км на північний захід від села, на підково-подібному мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонка (правосторонній доплив р. Черногузки) висотою 6 м над рівнем заплави, на північ від шосейної дороги спорученням Луцьк–Львів – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Речові матеріали зібрані по обидві сторони від лінії електропередач.

За 1,5 км на північ від села, на північ від саду і на північний схід від городньої бригади, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонка висотою 6–8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею до 3 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 11–13].

За 0,5 км на захід від села – поселення давньоруського часу XII–XIII ст.

с. Вікторяни. Географічні координати: 50°40′58″ пн. ш. 25°9′6″ сх. д.

За 1 км на північний захід від села, на рівній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки висотою 2–3 м над рівнем заплави – двошарове поселення пізньопалеолітичного часу і волино-люблінської культури площею близько 2 га.

За 0,5 км на північний захід від села, на невисокому правому березі р. Черногузки – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 3 га.

На північній околиці села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки, висотою 4–5 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Керамічні матеріали зібрані на території людських городів.

За 0,3 км на північний схід від села та за 0,2 км у цьому ж напрямку від цвинтаря, на видовженому мезандроподібному закруті правого берега р. Черногузки висотою 2–3 м над рівнем заплави – багатошарове поселення лінійно-стрічкової кераміки, городоцько-здобицької, тшинецько-комарівської, лежницької групи ранньозалізного віку, вельбарської і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 3 га.

За 0,8 км на схід від села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки висотою 6–8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XII ст. площею біля 1, 5 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 15–18].

с. Воротнів. Географічні координати: 50°41'56" пн. ш. 25°32'2" сх. д.

За 5 км на південь від села, в урочищі Під Горбами – неолітичне поселення. На полі випадково знайдено золоту римську монету [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

За 1,5 км на захід від села, на мисі правого берега річки Зеленка, правосторонньому допливу р. Стир, на висоті 3–4 м над рівнем заплави, за 0,3 км на південь від сільського цвинтаря – багатошарове поселення тшинецько-комарівської культури доби бронзи, давньоруського періоду XI–XIV ст. і пізньосередньовічного часу XV ст. площею близько 3 га. З півночі воно обмежене лінією електропередач, з півдня – ставом, а заходу – греблею [Конопля, Івановський, 1997, с. 18].

с. Воютин. Географічні координати: 50°39'6" пн. ш. 25°0'22" сх. д.

За 1 км на північний схід від села, на північ від тракторної бригади, на видовженому мисі першої надзаплавної тераси правого берега струмка Верболіз висотою 3–4 м над рівнем заплави – багатошарове

поселення доби пізнього палеоліту, тшинецько-комарівської культури доби бронзи, лежницької групи ранньоскіфського часу, вельбарської культури та давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 2 га.

В північно-східній околиці села, на мисі правого берега потоку Верболіз, на висоті близько 16 м над рівнем заплави – стоянка доби пізнього палеоліту.

У 0,5 км на північ від села, на схилі лівого берега струмка Верболіз висотою 3–4 м над рівнем заплави – селище давньоруського часу XII–XIII ст. площею до 1 га.

На північно-західній околиці села, на лівому березі названого струмка, на висоті 5–6 м над рівнем заплави – селище XII–XIII ст. Площею близько 1 га.

За 0,5 км на південний захід від села, на правому березі безіменного потічка – допливу Верболозу, заплава якого зараз затоплена ставом – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га.

За 1 км на південний захід від села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега потічка Верболіз висотою 5–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1, 5 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 18–20].

с. Гать. Географічні координати: 50°40'37" пн. ш. 25°3'3" сх. д.

В північно-західній частині села, в урочищі Цвинтар, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки заввишки 8–10 м над рівнем заплави – багатшарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур та періоду XII–XV ст. площею близько 1 га. Сліди пам'ятки відмічені на північ від ґрунтової дороги, що веде до тваринницької ферми. Речові матеріали зібрані з території присадибних ділянок селян.

В північно-західній частині села, в урочищі Млин, поблизу зруйнованого цвинтаря XVII–XIX ст., на місі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки заввишки близько 12 м над рівнем заплави – багатощарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га.

За 0,2 км на північний захід від села, на прилеглий до тваринницької ферми території, на півовальному в плані місі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки висотою до 8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 2 га.

За 1,5 км на захід від села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки висотою 2–3 м над рівнем заплави, в місці впадіння в річку допливу Верболіз – селище періоду XII–XV ст. площею до 3 га.

У 2 км на південний захід від села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега потоку Верболіз висотою 3–4 м над рівнем заплави – селище періоду XII–XV ст. площею до 2 га.

В північній частині села, за 150 м на північ від цвинтаря, на місі прямокутної форми розмірами 200x400 м першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки заввишки 8–10 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

За 0,5 км на північ від села, на півовальному в плані місі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення пізньопалеолітичного часу і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

В північно-східній частині села, за 0,3 км на південний захід від шосейного мосту, на схилі першої надза-

плавної тераси берега Черногузки висотою 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 20–21].

с. Гірка Полонка. Географічні координати: 50°41'18" пн. ш. 25°15'47" сх. д.

На схід від села знаходився курганний могильник давньоруського часу. У його складі нараховувалося 24 насипи, 9 з яких у 1898 р. розкопала К. Мельник. Поховальний інвентар характеризують срібні персні, сережки, намиста тощо [Мельник, 1901, с. 552–555].

Поблизу села в 1932 р. випадково виявлене тілопокладне поховання вельбарської культури. Його супроводжували ліпний кубок лійчастої форми, дві бронзові арбалетні фібули з підв'язаним приймачем і кістяний гребінь з трипластинчастою дугастою спинкою. Поховання датується другою половиною III ст. н. е. [Брайчевський, 1964, с. 173–176].

За 1 км на схід від села, в урочищі Низ, на правому березі Черногузки – багатошарове поселення доби пізнього палеоліту, культур лінійно-стрічкової кераміки, кулястих амфор та городоцько-здовбицької площею 0,5 га [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

За 0,5 км на схід від села, на видовженому мисі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 5–6 м над рівнем заплави – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Воно має розмір 150x250 м. Пам'ятку відкрив у 1978 р. Г. Охріменко, а в 1983–1984 рр. провів на ній рятивні розкопки. Досліджено дві напівземлянки, одна з яких була двокамерною. До складу останньої входили дві заглиблені частини підтрикутної і овальної форм розміром, відповідно, 3,7 та 4,1 м і з глибиною 0,9 м від давнього рівня. В заповненні жител виявлено фрагменти ліпного посуду, серед яких майже половина декорована нотним

орнаментом, кістяні проколки, підвіска з ікла дикого кабана та різноманітні крем'яні вироби [П'ясецький, Охріменко, 1990, с. 80–81].

На схід від села, в урочищі Глінки, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 6–8 м над рівнем заплави – багатошарове поселення культур городоцько-здовбицької, тшинецько-комарівської бронзового віку, лежницької групи ранньозалізного часу, волино-подільської групи, ранньослов'янського і давньоруського періодів.

Ліворуч мосту шосейної дороги, на правому березі Черногузки – поселення тшинецько-комарівської культури, відкрите розвідкою М. Пелешишина та І. Свешнікова в 1959 р.

На захід від села, в урочищі Берез, на південному і південно-західному схилах правого берега Черногузки висотою 6–10 м над рівнем заплави – багатошарове поселення волино-люблінської, поморсько-кльошової культур, волино-подільської культурної групи і давньоруського періоду площею до 3 га. У 1983 р. досліджувалось Д. Козаком і пізніше М. Кучинком. Розкопано 2100 кв. м. площі пам'ятки і виявлено господарські ями діаметром 1,2–1,8 м, завглибшки 1,2–2,1 м енеолітичного часу; напівземлянки кінця I тис. до н. е.; напівземлянки і три господарські споруди перших століть н. е. та напівземлянки і яму XII–XIII ст. [Козак, 1991, с. 141–142; Оприск, 1989, с. 171].

На підвищеній частині заплави правого берега р. Черногузки, навпроти с. Городище Перше – підтрикутне у плані городище давньоруського часу. Поруч з городищем давньоруське селище [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

У північно-східній частині села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузки – двошарове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки

та волино-люблінської культури. Під час проведення наукової археологічної експертизи на ділянці у 2005 р. С. Панишком було зібрано фрагменти енеолітичної кераміки, а у шурфі – виявлено керамічну голову фігурки барана, яка прикрашала горщик неолітичного часу. В ній чітко передані роги, очі, орнаменти з ліній та «ноток» [Охріменко, Панишко, Маркус, Зек, 2008, с. 126].

с. Голишів. Географічні координати: 50°41'12" пн. ш. 25°20'21" сх. д.

За 0,5 км на захід від села, в урочищі Замчисько, на видовженому мисі лівого берега Черногузки – двошарова пам'ятка волино-люблінської і трипільської культур. Розкопками М. Пелещишина у 1972–1973 рр. досліджено майже всю її площу (близько 2000 кв. м.). Відкрито 14 наземних жител, 2 напівземлянки і 35 господарських ям пізнього етапу трипільської культури. Зібрано значну кількість знарядь праці з кременю, каменю, рогу і кістки, уламків глиняного посуду, тягарців до ткацького верстату і пряслиць, а також знайдено декілька зооморфних фігурок. На поселенні виявлено 5 скорчених поховань волино-люблінської культури, які датуються 3200–3100 рр. до н. е., та три овальні котловани від землянок розмірами 3–4х2,2–2,5 м, велике вогнище діаметром близько 2 м від наземного житла і декілька господарських ям. Скорчені тілопокладення орієнтовані головами на південь. Вони супроводжувалися двома-трьома ліпними посудинами з характерним реберчастим профілем, конічними мисками, чашами, кістяними проколками і уламками зернотерок [Пелещишин, 1990, с. 31–32; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

За 1 км на захід від села, на лагідному схилі лівого берега р. Черногузки – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки.

За 2,5 км на захід від села, на місі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузки – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Розкопками Г. Охріменка досліджено територію площею 1044 кв. м і виявлено залишки шести житлових об'єктів. Вони представлені наземними і незначно заглибленими в ґрунт спорудами. Перші з них мали наближно-трапецієподібну форму розмірами 4x5, 5 та 5x10 м. По центру долівки простежено залишки вогнищ, а попід стінками, як з внутрішньої, так і зовнішньої сторін, зафіксовані стовпові ями діаметром 20–30 см. Конструкцію двох напівземлянок характеризують котловани від них округлої форми діаметром 1–1,2 м, завглибшки до 1–1,8 м. В одному із жител відкрито чотири ями, а в другому – дві. В межах житлових споруд зібрано значну кількість виробів з каменю, кременю і кістки, остеологічних решток, а також уламків ліпного посуду, орнаментованого лінійно-нотним і пластинчастим декором. Час існування пам'ятки припадає на 4300–4200 рр. до н. е. [Охріменко, 2001, с. 25-32; Стольна, Охріменко, 1991, с. 7–8].

За 3 км на захід від села, по обидві сторони від залізничного полотна, на лівому березі р. Черногузки – багатощарове поселення культур лінійно-стрічкової кераміки, волино-люблінської і кулястих амфор площею до 2 га [Конопля, 1997, с. 188–189].

с. Горзвин. Географічні координати: 50°40'29" пн. ш. 24°57'42" сх. д.

В східній частині села, в урочищі Гориська, на місі правого берега р. Черногузки, висотою до 10 м над рівнем заплави – давньоруське городище округлої форми діаметром 55 м. З напільної сторони воно укріплене валом і ровом. Обстежувалось у 1960 р. П. Раппопортом [Раппопорт, 1967, с. 48].

На схід від городища, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки – поселення давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

В північній частині села, на прилеглій до тваринницької ферми території, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1,5 га.

В південній частині села, на схід від ґрунтової дороги і греблі, що з'єднує нову і стару територію села, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки заввишки 6–8 м над рівнем заплави – давньоруське селище XI–XIV ст. площею до 2 га.

В північно-західній частині села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки на висоті 6–7 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею до 1 га. Керамічні матеріали зібрані з території присадибних ділянок селян.

За 0,5 км на південний захід від села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Черногузки, заввишки 5–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 21–22].

с. Городище Перше. Географічні координати: 50°42'26" пн. ш. 25°15'36" сх. д.

За 0,5 км на північ від села, на гребені першої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузка знаходилось 16 давньоруських курганів, шість з яких у 1898 р. розкопала К. Мельник [Мельник, 1901, с. 554–555].

На північно-західній околиці села, на північ від шосейної дороги сполученням Луцьк–Цеперів, за 300

м на південний захід від тваринницької ферми, на схилі лівого берега р. Черногузки, висотою 16–18 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу XII–XIII ст. площею до 1 га. Речові матеріали зібрані з території орного поля. Комплекс знахідок середнього періоду доби бронзи репрезентують фрагменти стінок ліпних посудин, відщеп та уламок кременю. У складі матеріалів раннього середньовіччя уламки вінець, донець і бочків гончарних горщиків. Окремі екземпляри декоровані прямими нарізними борозенками.

За 0,3 км на північний захід від села, за 0,15 км на північ від шосейної дороги, на схилі лівого берега р. Черногузки, висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського часу площею 2 га. Речові матеріали зібрані з території орного поля.

За 1,6 км на захід від села, в урочищі Чвораки (невеликий хутір), за 2 км на південь від тваринницької ферми, на лівому березі безіменного струмка (лівосторонній доплив р. Черногузки), висотою до 2 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. Уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків зібрані з території садиб Кривича і Панасюка.

За 1,7 км на захід від села, в урочищі Фільварок, на мисоподібному виступі лівого берега р. Черногузки висотою 4–5 м над рівнем заплави – двошарове поселення вельбарської культури і періоду XII–XIV ст. площею 2 га. Речові матеріали зібрані з території орного поля.

За 2 км на захід від села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Черногузки, висотою 4–5 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XV ст. площею 2 га. Із західної сторони його оконтурює меліоративний рів. З території орного поля зібрано уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків.

За 2 км на південний захід від села, за 0,2 км на захід від споруд транспортного підприємства, на мисоподібному виступі лівого берега р. Черногузки, у місці впадіння в неї невеликого безіменного струмка, заплава якого зараз зайнята ставом, на захід від водонапірної башти, за 1 км північніше мосту шосейної дороги Луцьк–Львів, в урочищі Старе городище – двошарове поселення вельбарської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 2 га.

За 2,5 км на південний захід від села, навпроти тваринницької ферми, через заплаву р. Черногузки, на півовальному в плані виступі її лівого берега, висотою до 8 м – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського часу XII–XIII ст. площею до 3 га.

За 2,7 км на південний захід від села, в урочищі Старе село, за 0,5 км на схід від хутора, на лівому березі р. Черногузки, висотою 4–5 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XV ст. площею до 1 га. Уламки вінець і фрагментів стінок гончарних горщиків зібрані з території людських городів.

За 3 км на південний захід від села, в урочищі Старе село, на правому березі безіменного струмка (ліво-сторонній доплив р. Черногузки), висотою 3–4 м над рівнем заплави, на території невеликого хутора – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Уламки гончарного посуду зібрано з людських городів [Конопля, Івановський, 1997, с. 22–24].

с. Городище Друге. Географічні координати: 50°34'54" пн. ш. 25°4'54" сх. д.

За 0,5 км на північ від села, в урочищі Вал – складномисове городище кінця X–початку XII ст. площею 0,8 га. Воно розміщене на останці правого берега р. Полонки, висотою до 3–4 м над рівнем заплави. Зі сходу, від напільної сторони, пам'ятка відмежована валом

*Дослідження напівземлянкового
житла XI ст. в с. Городище Друге*

і ровом, через які проходив в'їзд. Городище обстежене у 1960 р. П. Раппопортом. У 1977–1989 рр. його досліджував М. Кучинко. За десятирічний період польових робіт ним вивчено практично всю площу пам'ятки. Відкрито 34 напівземлянки, 3 гончарні і 2 залізоробні майстерні, 1 млин і 3 пекарні, 15 господарських споруд, 40 ям господарського призначення і 6 печей від літніх кухонь. Надзвичайно багатий і різноманітний речовий комплекс знахідок із городища представлений гончарною керамікою, виробами із заліза, бронзи, кістки, рогу, скла та каменю. У 1983 році в одній із господарських споруд знайдено скарб срібних прикрас, що складався з 5 витих шийних гривень, 3 браслетів, 6 цілих і 6 фрагментованих намистин із напаяною зерню [Раппопорт, 1967, с. 57–58; Кучинко, 1996].

В північно-західній частині села, за 0,2 км від шосейної дороги Луцьк–Львів, поруч із городищем, на правому березі р. Полонки – давньоруське селище XI–XV ст. [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 132].

За 0,3 км на північний схід від села в урочище Ваканець, на схилі правого берега р. Полонки висотою близько 4–5 м над рівнем заплави, за 0,1 км від шосейної дороги сполученням Луцьк–Львів – багатшарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 3 га. В південній частині пам'ятки відмічене місце обробки кременю. На орному полі виявлено крем'яні знахідки у вигляді фрагментів серпів, відщепів тощо.

За 0,5 км на північ від села, на північ від церкви, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки, висотою до 10 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га.

На північно-східній околиці села, за 50 м на південь від шосейної дороги, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки висотою 4–5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 3 га. Його сліди зафіксовані в місці впадіння в річку безіменного правостороннього потічка.

В північно-західній частині села, за 0,2 км на південь від шосейної дороги, на захід від приміщення сільської Ради – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га. Воно розміщене на схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного потічка (правосторонній доплив р. Полонки) висотою 8–10 м над рівнем заплави. Уламки гончарного посуду зібрані з території селянських городів.

В західній частині села, на північний захід від місцевої школи, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка висотою 12–14 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 24–26].

с. Городок. Географічні координати: 50°41'55" пн. ш. 25°7'18" сх. д.

В південно-східній частині села, на островному підвищенні серед заплави лівого берега р. Черногузки знаходилось поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, яке в 30-х рр. XX ст. досліджував Я. Фітцке. Пам'ятка зруйнована земляними роботами при спорудженні котлованів ставів [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 133].

В урочищі Лисоха, на невеликому підвищенні серед заплави лівого берега р. Черногузки – двошарове поселення городоцько-здовбицької культури і давньоруського періоду. Досліджувалося розкопками Я. Фітцке у 1936 р. та розвідками І. Сवेशнікова і М. Пелещишина у 1959 р. Під час розкопок виявлено три напівземлянки овальної форми діаметром 1,9–3,2 м і глибиною 0,32–1,4 м, де знайдені шматки печини, уламки ліпного посуду, кістки тварин і поодинокі виробы з кременю доби бронзи, а також уламки гончарних горщиків XI–XIII ст. [Fitzke, 1936–1937, S. 333–340; Сवेशніков, 1974, с. 82].

За 2 км на південний схід від села, в урочищі Острів, на овальному в плані останці лівого берега р. Черногузки розмірами 80x400 м і висотою до 3 м – багатшарове поселення стжижовської культури доби бронзи, лужицької культури, лежницької групи ранньозалізного віку, волино-подільської групи та вельбарської культури, а також могильник ульвівського типу. Пам'ятки досліджувалися Д. Козаком – керівником

спільної експедиції Інституту археології НАН України та Волинського державного університету у 1990–1992 роках. Досліджено площу 3900 кв. м [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 7–70]. На західному краї мису, в урочищі Пасовище, було багатошарове поселення давньофракійської, поморсько-кльошової, волино-подільської, вельбарської культур, могильник висоцької культури, а також селище давньоруського періоду XI–XIII ст. [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71–125].

На захід від села, на гряді другої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузки висотою близько 50 м над рівнем заплави, знаходився курган давньоруського часу, в якому знаходилось тілопокладання в труні із супроводжуючим інвентарем – срібними скроневим кільцем і перстнями [Ратич, 1957, с. 9].

За 1,5 км на південний захід від села, на захід від Окольного граду давньоруського Коршівського городища, на овальному у плані підвищенні серед заплави лівого берега р. Черногузки розмірами 150–180х300 м і висотою 3–4 м – селище X–XI ст. З території орного поля зібрані уламки гончарного посуду, серед якого за кількістю переважають екземпляри з білої глини.

За 0,5 км на південний захід від села, на островному підвищенні серед заплави лівого берега р. Черногузки розмірами 200х500 м і висотою 3–4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення волино-люблінської, тшинецько-комарівської культур і давньоруського періоду X–XIII ст. площею біля 3 га. Останець орієнтований із заходу на схід. Найбільша концентрація матеріалу зафіксована в західній (дещо вищій) і центральній його частинах.

За 0,5 км на південь від села, в урочищі Пенцаківська хата або Циганська кузня – двошарове поселення тшинецько-комарівської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст. Воно розміщене в східній частині

останця лівого берега р. Черногузки висотою 4–5 м над рівнем заплави. Речові матеріали зібрані з території людських городів на площі до 2 га.

За 1 км на південний захід від села, в урочищі Кемпа, на згаданому вище останці – селище давньоруського періоду X–XIII ст. площею до 2 га.

В південно-східній частині села, в районі вулиці Набережна – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Воно розміщене на лагідному південному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузки, висотою 3–4 м над рівнем заплави. Уламки гончарного посуду зібрані з території присадибних ділянок.

За 0,5 км на схід від села, на південному і південно-східному схилах мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Черногузки, висотою до 14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської і вельбарської культур площею до 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 26–29].

За 1,5 км на схід від села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Черногузка, за 0,3 км на північ від урочища Острівки – багатошарове поселення стжижовської, тшинецько-комарівської, вельбарської культури і давньоруського часу.

За 1 км на південний захід від села, на видовженому мисоподібному виступі лівого берега р. Черногузка – поселення вельбарської культури.

За 1,5 км на південний захід від села, в урочищі За-мчисько, на мисі лівого берега р. Черногузка – багатошарове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, стжижовської, тшинецько-комарівської, лежницької групи ранньозалізного віку, раннослов'янського і давньоруського часу.

За 1 км на південний схід від села, на території колишнього маєтку польського письменника Юліуша

Крашевського – стоянка пізнього палеоліту. Перебудовуючи маєток, Крашевський натрапляв на знахідки кісток людей і мамонтів. У листі до батька 1844 р. з Городка він писав: «Маю вже тих великих передпотопних кісток значну кількість. Є зламаний бивень на лікоть..., а сьогодні добули величезну щелепу. Де копнеш землю, то або мамонт, або людина... Копали склеп на 2 ½ ліктя, добули мамонта, а трохи далі лежав якийсь небіжчик» [Златогорський, 2002, с. 10].

с. Григоровичі. Географічні координати: 50°35'18" пн. ш. 25°5'27" сх. д.

На північно-західній околиці села, на південь від шосейної дороги сполученням Луцьк–Львів, в урочищі Копанка, на схилі правого берега р. Полонки висотою 4–5 м над рівнем заплави, у місці впадіння в неї безіменного струмка – багатошарове поселення тишинецько-комарівської, черняхівської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1,5 га. Сліди пам'ятки зафіксовані на південь від шосейної дороги. Із заходу поселення обмежує став.

В західній частині села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка висотою 5–6 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду площею до 2 га.

В південній частині села, на території сільського цвинтаря, на гребені першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка, висотою до 30 м над рівнем заплави – курганний могильник XI–XIII ст. Курганна група тягнеться з півночі на південь на відтинку до 35 м. Виявлено сім курганів, з яких лише два збереглися у доброму стані. Округлої форми насипи мають діаметр 5–7 м і висоту 0,3–0,5 м. Розкопками В. Коноплі досліджено один із курганів. Він був насипаний на давній горизонт. На глибині 1,5 м у прямокутній дерев'яній домовині розмірами 0,65х2,4 м знаходилося витягну-

те поховання дорослого чоловіка без гомілкових кісток. Під час розкопок в насипі кургану знайдено два крем'яні ретушовані відщепи, точильний брусок з пісковику та бочок кружальної кераміки XII–XIII ст. Один крем'яний відщеп виявлено в нижній частині тазової кістки скелета [Конопля, Івановський, 1997, с. 29-30].

с. Заболотці. Географічні координати: 50°47'58" пн. ш. 25°6'20" сх. д.

За 2 км на південь від села, на лагідному схилі першої надзапlavної тераси лівого берега р. Сарни висотою до 8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га.

В південній частині села, на прилеглий до тваринницької ферми території, на рівній ділянці першої надзапlavної тераси лівого берега р. Сарни висотою до 8–10 м над рівнем заплави – селище періоду XI–XIV ст. площею до 1 га.

В північно-західній частині села, на місі першої надзапlavної тераси лівого берега р. Сарни висотою 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

В північно-східній частині села, на місі першої надзапlavної тераси правого берега р. Сарни висотою до 10 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XV ст.

За 1 км на північний схід від села, на рівній ділянці першої надзапlavної тераси правого берега р. Сарни, висотою 6–8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 31].

с. Забороль. Географічні координати: 50°44'38" пн. ш. 25°13'42" сх. д.

Біля села – курган доби бронзи [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 133].

В північній частині села, на південь від торгового центру і шосейної дороги сполученням Луцьк–Володимир-Волинський – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 1 га. Воно розміщене на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Стиру) висотою 4–5 м над рівнем заплави.

На західній околиці села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка висотою 10–12 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га. В даний час пам'ятка руйнується кар'єром місцевого цегельного заводу.

За 0,5 км на північний захід від села, де розташовані корпуси цегельного заводу, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного струмка висотою 6–8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI – XIV ст. площею до 2 га. Пам'ятка частково зруйнована будівельними роботами.

На східній околиці села, за 0,1 км на південь від шосейної дороги сполученням Луцьк–Володимир-Волинський, поблизу греблі ставу, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка висотою 3–4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Керамічні матеріали доби бронзи репрезентують дрібні уламки стінок ліпних посудин, а раннього середньовіччя – фрагменти гончарних горщиків. Знахідки зібрані з території орного поля [Конопля, Івановський, 1997, с. 31–32].

За 0,5 км на схід від села, за 200 м на південь від дороги Луцьк-Володимир-Волинський, на схилі лівого берега безіменного струмка – поселення давньоруського часу.

с. Зміїнець. Географічні координати: 50°45'52" пн.
ш. 25°17'10" сх. д.

Східна околиця с. Зміїнець

За селом – давньоруське городище, обстежене в 30-х рр. ХХ ст. О. Цинкаловським [Сункаловський, 1961, S. 199].

В східній частині села, на лівому березі Стиру – багатопоселення тшинецько-комарівської культури, ранньослов'янського і давньоруського періодів площею до 1 га. Пам'ятка обстежена у 1998 р. Г. Охрименком.

На північній околиці села, на мисі лівого берега р. Стир – поселення поморсько-кльошової культури, виявлене під час археологічної експертизи працівниками Волинської ОАСУ під керівництвом В. Шкоробада.

с. Коршів. Географічні координати: 50°39'44" пн.
ш. 25°7'40" сх. д.

На лівому березі р. Черногузка знаходиться давньоруське городище. Воно розташоване на землях села Городок на відстані 1,5 км на південний захід від нього. Село Коршів, яке дало назву городищу, знаходиться на протилежному, правому березі річки. Пам'ятка знаходиться в урочищі Замчисько на мисі

надзаплавної тераси лівого берега річки заввишки 8 м над рівнем заплави і займає площу близько 5 га. Городище складається з дитинця і околиного града, укріплене валом і ровом. Досліджувалось у 30-х рр. ХХ ст. З. Леським, в 1960 р. П. Раппопортом, а у 1992 р. С. Панишком. Внаслідок досліджень виявлено численні матеріали, що свідчать про міський статус Коршева в час його існування в ХІ ст. [Leski, 1939, S. 107–110; Раппопорт, 1967, с. 60; Панишко, 2003, с. 138–140].

За 0,5 км на північний захід від села, в урочищі Старе село, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 2-3 м над рівнем заплави – багатошарове поселення лежницької групи ранньозалізного часу, вельбарської культури і давньоруського періоду ХІІ–ХІІІ ст. площею близько 3 га. Через пам'ятку проходить ґрунтова дорога. З північної сторони до неї прилягає став.

За 1 км на північний захід від села, за 0,5 км у цьому ж напрямку від птахоферми, на видовжено-овальному мисі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 6–7 м над рівнем заплави на місці впадіння в неї р. Полонки – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду ХІІ–ХV ст. площею до 3 га.

За 1,5 км на північний захід від села, на підковоподібному у плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою до 12 м над рівнем заплави – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду ХІІ–ІV ст. площею до 3 га.

На північній околиці села, на захід від тваринницької ферми, в урочищі Цвинтар – селище давньоруського періоду ХІІ–ХІІІ ст. площею до 2 га. Воно розміщене на мисі першої надзаплавної тераси пра-

вого берега Черногузки висотою близько 20 м над рівнем заплави. На північ від пам'ятки знаходиться став.

На північній околиці села, на північ від тваринницької ферми, на схилі мису першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою до 20 м над рівнем заплави – стоянка доби пізнього палеоліту, поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га.

За 0,7 км на північ від села та за 0,3 км на північний захід від церкви, на території пасіки, на овалному в плані підвищенні розміром 120x180 м і висотою 4–5 м над рівнем заплави правого берега р. Черногузки – двошарове поселення волино-люблінської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст.

В північно-східній частині села, в урочищі Панський сад, за 0,5 км на північний схід від церкви, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

На північно-східній частині села, в урочищі Коло Млина, на лагідному схилі правого берега Черногузки висотою до 10 м над рівнем заплави – поселення X–XI ст. площею близько 1 га.

За 2 км на північний схід від села, в урочищі Бурино, на острівному підвищенні до 3-4 м над заплавою правого берега Черногузки – селище X–XII ст. площею близько 3 га.

За 2,5 км на північний схід від села в цьому ж урочищі – двошарове поселення волино-люблінської культури і періоду XII–XIII ст. площею 1,5 га.

За 0,5 км на південний захід від села та за 0,5 км на південний захід від мосту дороги на с. Гать, на мисі лівого берега р. Полонки висотою 12–14 м над рівнем

заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIV ст. площею до 2 га.

За 0,8 км на північний захід від села, поблизу гаю, на видовженому мисоподібному виступі лівого берега р. Полонки висотою 8–10 м над рівнем заплави – багатшарове поселення пізнього палеоліту, лежницької групи, ранньоскіфського часу і періоду X–XIII ст. [Колупа, Івановський, 1997, с. 32-37].

В східній частині села, на правому березі Черногузки – багатшарове поселення мезолітичного часу, культур лінійно-стрічкової кераміки періоду неоліту і тшинецько-комарівської доби бронзи, відкрите розвідкою Г. Охріменка у 1978 р.

За 2 км на схід від села, на правому березі р. Черногузки – поселення лінійно-стрічкової кераміки.

За 2,5 на схід від села – давньоруське поселення, відкрите розвідкою М. Кучинка і Г. Охріменка у 1978 р.

Біля села – поселення ранніх слов'ян [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 134].

За 0,7 км на захід від села, за 60 м на північ від дороги, яка веде у с. Гать, за 100 м на північний схід від знака охорони кабельної лінії, на схилі правого берега р. Черногузка – могильник культури кулястих амфор.

с. Коршовець. Географічні координати: 50°41'58" пн. ш. 24°52'48" сх. д.

Західна частина с. Коршовець

Поблизу села – поселення ранньослов'янського часу.

У східній частині села, на правому березі р. Черногузка – багат шарове поселення доби пізнього палеоліту, культури лінійно-стрічкової кераміки і тшинецько-комарівської культури.

За 1,6 км на схід від села, на правому березі р. Черногузка – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки.

За 2 км на схід від села, на правому березі р. Черногузка – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки.

За 2,5 км на схід від села – селище давньоруського часу XII–XIII ст.

с. Кошів. Географічні координати: 50°41'58" пн. ш. 24°52'48" сх. д.

В урочищі Вапнярка – давньоруське поселення, відкрите М. Кучинком в 1976 р. [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 34].

За 0,5 км на південний схід від села, на захід від шосейної дороги, на схилі правого берега лівостороннього допливу Черногузки висотою до 10 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу XII–XIII ст. площею до 2 га. З території орного поля зібрані уламки ліпної кераміки, три відщепи середнього періоду доби бронзи, два з яких ретушовані, а також уламки вінець і фрагменти стінок горщиків раннього середньовіччя.

В західній частині села, на схилі правого берега лівостороннього допливу Черногузки висотою 6–8 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га. З територій присадибних ділянок зібрані фрагменти гончарних горщиків, частина яких декорована різними прямими борозенками.

В південно-східній частині села, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Черногузки) висотою до 8 м над рівнем заплави – поселення періоду XI – XIII ст. площею до 1 га. З території людських городів зібрані уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків, частина яких орнаментована прямими нарізними борозенками.

На північно-західній околиці села, в урочищі Вапнярка, на мисоподібному виступі лівого берега лівостороннього допливу р. Черногузки висотою до 14 м над рівнем заплави – городище періоду X–XII ст. Відкрите розвідкою С. Терського у 1991 р. Пам'ятка частково зруйнована кар'єром по добуванню вапняку. Городище має овальну у плані форму, обведене невисоким валом і додатково захищене ровом. Культурний шар бідний на знахідки. Зібрані керамічні матеріали, орнаментовані нарізними хвилястими і прямими борозенками.

В східній частині села, на мисоподібному виступі лівого берега лівостороннього допливу р. Черногузки висотою до 14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу X–XIII ст. площею до 2 га. З території людських городів зібрані уламки ліпної кераміки середнього періоду доби бронзи і фрагменти гончарного посуду раннього середньовіччя. Окремі стінки горщиків орнаментовані нарізними хвилястими і прямими борозенками.

с. Крупа. Географічні координати: 50°41'16" пн. ш. 25°24'20" сх. д

В південній частині села – овальне городище давньоруського часу, яке обведене валом. Обстежувалось у 1955–1956 рр. Ю. Захаруком і Є. Тимофєєвим [Ратич, 1957, с. 10].

В південно-східній околиці села знаходився курганний могильник давньоруського періоду, що скла-

дався з 19 насипів. Три з них розкопала К. Мельник. Біля кістяків знайдені прикраси, зброя, предмети побуту [Мельник, 1901, с. 562–563].

В південно-західній частині села – селище давньоруського періоду. Його обстеження провели у 1955–1956 рр. Ю. Захарук і Є. Тимофеев [Ратич, 1957, с. 10].

За 0,2 км на північ села, в урочищі Бірки, на мисі правого берега Стиру, в місці впадіння в нього його правостороннього допливу – струмка Зеленка – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею до 1 га. Пам'ятку зафіксовано за 200 м на південь від мосту шорсейної дороги Дубно-Луцьк.

В північній частині села, в урочищі Висланка, на мисі правого берега першої надзаплавної тераси Стиру висотою біля 18 м над рівнем заплави – багатощарова пам'ятка: городище давньоруського періоду XII – XIII ст. і поселення культур кулястих амфор, стжиковської, тшинецько-комарівської. Городище має приблизно прямокутну форму із заокругленими кутами розмірами 80x100 м. Територія його була оточена ровом з північної, східної і південної сторін. Ширина його доходила місцями до 20 м. В'їзд на городище знаходився з напільної східної сторони тераси. Західний схил пам'ятки ескарпований.

На північно-західній околиці села, в урочищі Заступна, поруч із недіючим кар'єром по добуванню глини – багатощарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею близько 2 га. Пам'ятка знаходиться на мисі першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 12–14 м над рівнем заплави, а неподалік від неї розміщена трансформаторна підстанція водоводу.

За 0,4 км на північний захід від села, в урочищі Топілля, навпроти цвинтару, на мисі першої надзаплав-

ної тераси правого берега Стиру висотою до 18 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га.

На західній околиці села, в урочищі Городище – городище давньоруського періоду X–XIII ст. Воно займає мис правого берега Стиру висотою до 20 м над рівнем заплави. Пам'ятка складається з двох різних за величиною частин. Менша з них дещо вища, в плані близька до кола з діаметром до 40 м. Вона обнесена глибоким ровом, дно якого виходить на рівень заплави. Західна сторона цієї частини городища прямовисна, а інші схили дуже круті. Вона до того ж з'єднана перемичкою зі сторони півдня з іншою, дещо більшою за площею, частиною городища. Остання за формою близька до овала розмірами 50x100 м. Вона нижча за висотою і, на відміну від попередньої, ореться. Зараз на ній знаходяться людські городи. Крім того, нижча частина городища відокремлена від напільної сторони тераси глибоким ровом. Гадаємо, що саме це мисове городище обстежив П. Раппопорт у 1960 р. Однак, на відміну від В. Коноплі та В. Івановського, він зауважував, що майданчик городища неправильної форми, яка відповідає природній конфігурації підвищення і порізаний балками. Розмір майданчика 35x14 м.

В західній частині села, в районі вул. Сонячної – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

На південно-західній околиці села, на території тваринницької ферми, – пізньофеодальне замчище XV–XVII ст. Воно розміщене на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою до 16 м над рівнем заплави. В плані воно приблизно квадратної форми зі сторонами довжиною

близько 80 м. Замчище має частково збережений вал заввишки 2 м, рів завширшки 3–4 м, який уцілів зі сходу та два bastiони по обох кінцях східного валу. Щодо останніх, то вони мають вигляд зрізаного конусу із дещо заглибленим кратеропідбним верхом. Внутрішня територія замчища в даний час інтенсивно ореться. На поверхні ґрунту у великій кількості трапляються уламки цегли, бите скло давнього походження і фрагменти гончарного посуду.

На південно-західній околиці села – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Воно розміщене на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою близько 20 м над рівнем заплави.

За 0,5 км на південний захід від села, на рівній ділянці першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею до 1 га. Уламки ліпної кераміки зібрані з площі орного поля по обидві сторони лінії електропередач. На захід від пам'ятки знаходиться трансформаторна підстанція водоводу.

За 1 км на південний захід від села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 6–8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Його сліди зафіксовані в місці впадіння в Стир нині пересохлого потічка. На захід від пам'ятки, на відстані, приблизно 100 і 200 м знаходиться дві трансформаторні підстанції водоводу.

За 1,8 км на південний захід від села, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 18–20 м над рівнем заплави – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур,

лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 3 га. В західній частині пам'ятка зруйнована кар'єром по добуванню піску. В зрізах стінок останнього зафіксовано плями від заглиблених частин житлових і господарських споруд давньоруського часу, які особливо чітко простежуються на південній стінці котловану.

За 2,5 км на південний схід від села, на рівній ділянці підковоподібного у плані мису першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою біля 20 м над рівнем заплави – багатопшарове поселення волино-люблінської, тшинецько-комарівської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 5 га.

За 0,5 км на північний схід від села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка (правосторонній доплив Стиру) висотою біля 8 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею до 2 га.

За 1,5 км на захід від села, на останці правого берега Стиру висотою до 1–2 м над рівнем заплави і розмірами 60–80х250 м – селище давньоруського періоду X–XII ст. Уламки гончарного посуду зібрані у вищій, південно-східній частині пам'ятки [Конопля, Івановський, 1997, с. 38–43].

с. Лаврів. Географічні координати: 50°37'5" пн. ш. 25°13'2" сх. д.

В центральній частині села, в урочищі Остапівка, на північ і південний схід від клубу, на схід від греблі ставу, за 0,15 км на південь від шосейної дороги, яка веде до с. Несвіч, на правому березі р. Злодійки (лівосторонній доплив Стиру) висотою 6–8 м над рівнем заплави – поселення періоду XII – XIV ст. площею біля 1 га.

В центральній частині села, за 0,2 км на південь від шосейної дороги, яка веде до с. Несвіч, на схилі правого берега р. Злодійки висотою 6–8 м над рівнем

заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

В центральній частині села, в урочищі Стожитинщина, за 0,1 км на захід від шосейної дороги Луцьк–Боремель, на мисоподібному виступі правого берега р. Злодійки висотою 10–12 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 2 га.

В південно-східній частині села, в урочищі Перепілки Верхні, на схід від шосейної дороги Луцьк–Боремель, на північ від цвинтару і церкви, на мисоподібному виступі правого берега р. Злодійки висотою до 10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст.

В східній частині села, в урочищі Перепілки Нижні, за 0,5 км на північний схід від церкви, на мисоподібному виступі правого берега р. Злодійки висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

В східній частині села, за 1 км на схід від шосейної дороги Луцьк–Боремель, на схилі правого берега р. Злодійки висотою 6–8 м над рівнем заплави – двохарове поселення лежницької культурної групи ранньоскіфського часу і періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

На східній околиці села, в урочищі Широке, на мисоподібному виступі правого берега р. Злодійки висотою 14–16 м над рівнем заплави, поблизу садиб П. Заремби і С. Онофрука – багатохарове поселення стжижовської, тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею до 2 га.

За 0,5 км на схід від села, в урочищі Гора, на мисоподібному виступі правого берега р. Злодійки висотою до 20 м над рівнем заплави – багатохарове поселення доби пізньої палеоліту, тшинецько-комарівської культур і періоду XII–XIII ст. площею до 3 га. [Конопля, Івановський, 1997, с. 43-45].

с. Липини. Географічні координати: 50°45'49" пн. ш. 25°24'43" сх. д.

За 3,5 км на схід від села, в урочищі Верполе, на лагідному схилі правого берега р. Сапалаївки висотою до 3 м над рівнем заплави, за 0,5 км на північ від шосейної дороги сполученням Луцьк–Рівне – двошарове поселення лежницької групи культури ранньоскіфського часу і періоду X – XI ст. Із сходу, півдня і заходу пам'ятку оконтурює заплава річки. Речові матеріали зібрані з території орного поля на площі біля 5 га.

За 3 км на схід від села, за 0,5 км на схід від дороги, що проходить через греблю ставу, за 0,8 км на північ від шосейної дороги сполучення Луцьк–Рівне, на мисоподібному виступі правого берега р. Сапалаївки висотою 3–4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

За 2,5 км на схід від села, на схід від ґрунтової дороги через греблю ставу, на північ від трансформаторної будки, на схилі правого берега р. Сапалаївки висотою 4–5 м над рівнем заплави – багатошарове поселення тшинецько-комарівської культури, вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею близько 1,5 га. Речові матеріали зібрані з території орного поля вздовж лінії електропередач.

За 1,5 км на схід від села, за 0,3 км на захід від ґрунтової дороги через греблю ставу, в урочищі Хутір, на північ від меліоративного рову, на лагідному схилі правого берега р. Сапалаївки – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. З території орного поля зібрані фрагменти глиняної сковорідки, уламки вінець і бочків гончарних горщиків.

За 1 км на схід від села, за 0,7 км на захід від ставу, на мисоподібному виступі правого берега р. Сапала-

ївки висотою 4–5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII – XIV ст. площею до 2 га.

За 1 км на південний схід від села, на схід від лінії електропередач, на лагідному схилі правого берега р. Сапалаївка висотою до 3 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

За 0,5 км на південь від села, на мисоподібному виступі правого берега р. Сапалаївки висотою до 3 м над рівнем заплави – двошарове поселення городоцько-здовбицької культури і періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га.

За 0,3 км на південний захід від села, на мисоподібному виступі правого берега р. Сапалаївки висотою 3–4 м над рівнем заплави – багатошарове поселення стжижовської, тшинецько-комарівської і вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею близько 4 га. Воно знаходиться за 0,2 км на південний схід від цвинтару. Із заходу пам'ятку оконтурює меліоративний рів, поруч з яким проходить лінія електропередач, за 0,15 км на північ від неї розміщений хмільник.

На південно-західній околиці села, поруч із шосейною дорогою сполученням Луцьк–Ковель, на рівній ділянці правого берега р. Сапалаївки висотою до 2 м над рівнем заплави – поселення періоду XI–XIII ст. площею близько 1 га.

За 0,6 км на південний захід від села, на рівній ділянці лівого берега р. Сапалаївки – поселення періоду XI–XIII ст. площею до 1 га. [Конопля, Івановський, 1997, с. 46–49].

За 2 км на схід від села, на захід від ґрунтової дороги, що йде через греблю ставу, на лагідному схилі правого берега р. Сапалаївка – багатошарове поселен-

ня тшинецько-комарівської культури вельбарського і давньоруського часу.

За 0,3 км на південний захід від села, на схід від дороги Луцьк–Ковель, за 0,2 км на південний схід від цвинтаря, на мисоподібному виступі правого берега р. Сапалаївка – багатошарове поселення стжижовської, тшинецько-комарівської, вельбарської культури і давньоруського часу XII–XIII ст.

На західній околиці села, за 0,3 км на захід від дороги Луцьк–Ковель, на схилі правого берега р. Сапалаївка – селище давньоруського часу XII–XIII ст.

За 0,8 км на південь від села, в урочищі Сіножать, на схилі лвого берега р. Сапалаївка – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу XII–XIII ст.

За 1 км на південний захід від села, за 100 м на захід від автодороги Липини–Луцьк, за 150 м на схід від житлового масиву м. Луцька по вулиці Мисливській, на видовженому мисі лівого берега р. Сапалаївка та другого Теремнівського ставу – багатошарове поселення лужицької культури, фракійського гальштату, давньоруського часу, виявлене обстеженням О. Златогорського у 2005 р.

с. Лище. Географічні координати: 50°43'22" пн. ш. 25°27'49" сх. д.

За 1,5 км на південний схід від села – давньоруське городище овальної форми діаметром 40x56 м, яке обнесене валом і ровом [Ратич, 1957, с. 10; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 134].

На південний схід від села на початку XX ст. знаходилось три групи курганів давньоруського часу, до складу яких входило 202 насипи. У 1898 р. К. Мельник у двох групах розкопала, відповідно, 17 і 12 курганів. В могильних ямах виявлені тілопокладення, а в окремих випадках – тілоспалення. Біля витягнутих кістя-

ків знайдені срібні і бронзові скроневі підвіски, срібні плетені персні, срібні і скляні намистини, гончарні горщики тощо [Мельник, 1901, с. 557–562].

В південно-західній частині села, на північ від колишнього с. Ставок, що нині є в складі с. Лище, на лагідному схилі правого берега безіменного потоку (правосторонній доплив Стиру) знаходився давньоруський курганный могильник, що складався з 40 насипів. Дев'ять з них розкопала у 1898 році К. Мельник. Біля кістяків виявлені залізні цвяхи, ножі срібні персні, скроневі кільця [Ратич, 1957, с. 13].

За 2,5 км на південний захід від села, в урочищі Вигаданка, на високому правому березі Стиру знаходилось багат шарове поселення доби пізнього палеоліту, культур маліцької, стжижовської, тшинецько-комарівської та давньоруського часу. Пам'ятка повністю зруйнована земляними роботами глиняного кар'єру. У 1955 р. вона досліджувалась Ю. Захаруком, а в 1971 р. – І. Свешніковим. Всього розкопано 278 кв. м площі поселення. Пізньопалеолітичні знахідки представлені патинованими виробами з кременю: відщепами, пластинами, різцями, кінцевими скребками і скобелями. Розкопками відкрито дві землянки з вогнищами і господарську яму маліцької культури; напівземлянку, яму і два скорчених поховання стжижовської культури; вогнище і велику глинобитну піч на місці наземних жител тшинецько-комарівської культури. У першому похованні, яке досліджене в 1955 р., кістяк дорослого чоловіка лежав на правому боці і був орієнтований головою на схід. У засипі могильної ями знайдено уламки ліпного посуду, крем'яні ніж і фрагмент сколу. У розкопаному в 1971 похованні чоловіка, що лежав на спині із підігнутими ногами, орієнтований головою на захід, виявлено кістяну проколку, ніж наконечник списа і вістря стріли з кременю, а також ула-

мок амфори [Свешніков, 1974, с. 127; Конопля, 1997, с. 200; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 134].

За 1,5 км на південний захід від села, на рівній ділянці мису першої надзапlavної тераси лівого берега струмка Зеленка, правого допливу Стиру, висотою до 14–15 м над рівнем заплави – двошарове поселення волино-люблінської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 1,2 км на південний захід від села, навпроти греблі і шлюзу ставу, на рівній ділянці мису першої надзапlavної тераси струмка Зеленка висотою близько 20 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

За 0,8 км на південний захід від села, на схилі мису першої надзапlavної тераси лівого берега струмка Зеленка висотою до 14–16 м над рівнем заплави, за 50 м на захід від лінії електропередач – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею 1,5 га. За 250 м на захід від пам'ятки проходить шлюз греблі.

За 0,6 км на південний захід від села, на території колишнього хутора Вигаданка, на витягнутому зі сходу на захід мисі першої надзапlavної тераси лівого берега Зеленики висотою до 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення волино-люблінської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 3 га.

За 0,5 км на південь від села, за 0,5 км на захід від тваринницької ферми – багатошарове поселення тшинецько-комарівської культури, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Воно розміщене на рівній ділянці першої надзапlavної тераси лівого берега струмка висотою до 8–10 м над рівнем заплави. Західна периферія пам'ятки частково знищена гли-

няним кар'єром. На північ від неї знаходиться став.

На південній околиці села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега струмка Зеленка висотою до 12–14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Воно знаходиться навпроти греблі через ставок. В зрізі прямовисокої стінки берега простежені темні прямі плями від заглиблених споруд давньоруського часу.

За 0,4 км на південний схід від села на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси лівого берега струмка висотою до 10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Пам'ятка зі сходу і заходу обмежена улоговинами заплави струмка, а з півночі – ставом.

За 0,5 км на південний схід від села, на захід від колишнього с. Клечани, що зараз увійшло до с. Лище – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею 1 га. Воно розміщене на аварійній ділянці мису першої надзаплавної тераси лівого берега струмка висотою 5–6 м над рівнем заплави.

В східній частині села (північна околиця колишнього с. Клечани), на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега струмка висотою 5–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення стжижовської культури і давньоруського періоду XI–XII ст.

В північно-східній частині села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Зеленики висотою близько 5 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га. З півночі до пам'ятки прилягає став, за 0,4 км на південь від неї проходить шосейна дорога, а із заходу її обмежує ґрунтова дорога, яка пролягає через греблю із шлюзом.

В північно-східній частині села, від згаданого вище пункту за 0,5 км на схід – двошарове поселення тши-

нецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XII ст. площею до 2 га. Воно розміщене на місі першої надзаплавної гераси лівого берега струмка Зеленка висотою біля 8 м над рівнем заплави.

За 0,7 км на північний схід від села та за 0,5 км від цвинтару, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега згадуваного вище струмка висотою 4–5 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIV ст. площею до 1 га.

В північно-східній частині села, на території тваринницької ферми – селище давньоруського періоду XI–XII ст. Воно розміщене на напівовальному місі першої надзаплавної тераси правого берега струмка висотою 10–12 м над рівнем заплави.

За 0,4 км на північ від села – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIV ст. площею до 2 га. Воно розміщене на місі першої надзаплавної тераси правого берега потоку Зеленка висотою близько 8 м над рівнем заплави. Із заходу повз нього проходить ґрунтова дорога.

За 1 км на північний схід від села, на місі другої надзаплавної тераси лівого берега струмка висотою до 50 м над рівнем заплави – стоянка пізньопалеолітичного часу. Навпроти через потік знаходиться цвинтар, а за 2,5 км на схід – церква с. Воротнів. Патиновані крем'яні артефакти зібрані на західному схилі тераси з території орного поля на площі біля 1 га.

На південній околиці села, на видовженому місі першої надзаплавної тераси правого берега Зеленки висотою близько 6 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Навпроти пам'ятки знаходиться кар'єр. З півдня її оточує став, а з півночі і заходу – заплава, вздовж якої проходить лінія електропередач.

В південно-західній частині села, за 0,5 км на захід від попередньо обумовленого місцезнаходження – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га. Воно розміщене на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега струмка висотою до 5 м над рівнем заплави. За 0,4 км на південь від неї знаходиться глиняний кар'єр.

За 1,2 км на південний захід від села, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега струмка Зеленка висотою 4–5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1,5 га.

За 2 км на південний захід від села, на південь від колишнього с. Ставок – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1,5 га. Воно розміщене на мисі першої надзаплавної тераси правого берега струмка висотою 12–14 м над рівнем заплави. З півдня пам'ятку обмежує шосейна дорога Дубно–Луцьк [Конопля, Івановський, 1997, с. 49–55].

У південно-східній частині села, в урочищі Біля млина, на схилі лівого берега струмка Зеленка – селище давньоруського часу XII–XIII ст.

с. Лучиці. Географічні координати: 50°37'6" пн. ш. 25°23'1" сх. д.

На лівому березі Стиру – поселення ранньослов'янського часу VI–VII ст., відкрите в 1966 р. [Баран, 1972, с. 201].

За 1 км на південний схід від села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Стиру висотою біля 11 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської та черняхівської культури площею до 1,5 га. Речові матеріали зібрані вздовж ґрунтової дороги, яка веде на с. Топілля.

На південно-східній околиці села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Стиру висотою близько 8 м над рівнем заплави – багат шарове поселення тшинецько-комарівської, черняхівської культур і давньоруського періоду XII-XIII ст. площею до 1 га. Пам'ятки відкриті в 1977 р. В. Коноплею та Г. Охріменком [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 134].

с. Маяки. Географічні координати: 50°47'49" пн. ш. 25°16'4" сх. д.

Вперше село згадується в літописі під назвою Княгинінок у XII ст.

На лівому березі р. Стир – поселення корчацько-празької культури VI-VII ст., відкрите розвідкою І. Русанової в 1966 р. [Русанова, 1973, с. 43; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 135].

На північний схід від села, поруч з колишнім с. Кам'янка, на лівому березі р. Стир, за 0,5 км на південь від мосту – багат шарове поселення волино-люблінської, тшинецько-комарівської культур, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду площею близько 3 га. Відкрите розвідкою Г. Охріменка і О. Середюка в 1987 р. [Конопля, 1997, с. 204].

с. Милуші. Географічні координати: 50°46'46" пн. ш. 25°16'33" сх. д.

В північній частині села, на високому лівому березі Стиру – двошарове поселення поморсько-кльошової культури і давньоруського періоду, відкрите розвідкою І. Майданець і Г. Охріменка в 1987 р. В зрізі стінки берега простежено контури заглибленої до відмітки 1,2 м від рівня денної поверхні споруди.

На східній околиці села, в урочищі Круглик – двошарове поселення лужицької та пшеворської культур. Розкопками Д. Козака відкрите одне пшеворське житло [Козак, 1991, с. 144].

На східній околиці села, на лівому березі Стиру –

багатошарове поселення стжижовської, черняхівської культур і давньоруського періоду XI–XII ст. площею до 1 га. Відкрите розвідкою Г. Охріменка і В. Шкоропада у 1985 р. Сліди пам'ятки зафіксовані на території, що прилягає до церкви [Конопля, 1997, с. 204].

с. Мстишин. Географічні координати: 50°37'36" пн. ш. 25°21'5" сх. д.

На південно-східній околиці села, на високому лівому березі Стиру – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, черняхівської культур давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1,5 га відкрите В. Коноплею і Г. Охріменком у 1979 р.

На східній околиці села, на лівому березі р. Стир – двошарове поселення тшинецько-комарівської, черняхівської культур і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га [Конопля, 1997, с. 204].

На північній околиці села, на високому лівому березі Стиру – частково збережене давньоруське городище XI–XIV ст. площею до 1 га, відкрите розвідкою С. Терського в 1990 р.

Поруч з городищем, на місці впадіння в Стир безіменного струмка – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. [Терський, Терський, 1991, с. 23].

На південно-східній околиці села – поселення тшинецько-комарівської культури.

На східній околиці села, на лівому березі р. Стир: двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу XII–XIII ст.

На східній околиці села, на двох невеликих мисах першої надзаплавної тераси лівого берега р. Стир – поселення тшинецько-комарівської культури.

На північно-східній околиці села, на лівому березі р. Стир – багатошарове поселення тшинецько-комарівської культури, черняхівської культури і давньоруського часу XII–XIII ст.

с. Несвіч. Географічні координати: 50°37'56" пн. ш. 25°3'35" сх. д.

На південно-східній околиці села, на схід від цвинтаря, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Полонки висотою 5–6 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1,5 га.

В східній частині села, на схід від тракторної бригади, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Полонки висотою 3–4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

На східній околиці села, навпроти церкви, на прилеглій до будинку сільської ради території – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Воно знаходиться на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Полонки висотою 3–4 м над рівнем заплави.

На північно-східній околиці села, на рівній ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега р. Полонки висотою 4–5 м над рівнем заплави – селище XIII–XIV ст. площею 2 га.

За 1 км на схід від села, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки висотою близько 10 м над рівнем заплави, поблизу дороги, яка сполучає Несвіч з автотрасою Луцьк–Львів, – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIV ст. площею близько 1 га.

За 1,8 км на північний схід від села, на схилі мису першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки висотою 7–8 м над рівнем заплави – двошарове поселення вельбарської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею 2 га.

За 0,4 км на південний схід від села, за 0,3 км на схід

від цвинтару, серед заплави лівого берега р. Полонки – городище острівного типу давньоруського часу XI–XIII ст. округлої форми діаметром близько 80 м і висотою до 2 м над рівнем заплави. Пам'ятка відкрита О. Цинкаловським у 30-х роках ХХ ст. Однак її опис і місцезнаходження були відсутні.

На західній околиці села, при виїзді з нього, знаходився курганний могильник періоду XI–XIII ст. Його зруйновано на початку 80-х років під час прокладання дороги. За свідченням місцевих жителів він складався з трьох насипів заввишки до 2 м і діаметром 10–12 м. В центральному кургані випадково було виявлене випростане тілопокладення з витягнутими вздовж кістяка руками, що лежало в дерев'яній домовині. Відомості про інвентар відсутні.

За 0,2 км на північний захід від села, на останці овальної форми, діаметром 70 м, висотою до 3 м, серед заплави лівого берега безіменного струмка, лівостороннього допливу Полонки, – поселення волино-люблінської культури. Культурний шар пам'ятки залягає до глибини 0,35 м від денної поверхні. В її різних місцях були закладені 6 шурфів розміром 1х1 м, якими встановлені особливості стратиграфії поселення і зібрані кількісно незначні речові матеріали у вигляді фрагментів ліпних горщиків, крем'яних пластин, різців та відщепів. У теперішній час територія цього підвищення задернована.

За 3 км на північний захід від села, в урочищі Підберезина, на території колишнього хутора Береззя, на схилі лівого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Полонки) висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 2 га. З території орного поля зібрані уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків.

За 3,5 км на північний захід від села, на мисопо-

дібному виступі лівого берега р. Полонки висотою 10–12 м над рівнем заплави – багат шарове поселення доби пізнього палеоліту, тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XII–XV ст. площею 4 га. [Конопля, Івановський, 1997, с. 55–57].

с. Новостав. Географічні координати: 50°40'52" пн. ш. 25°21'39" сх. д.

Південна околиця с. Новостав

За 0,5 км на захід від села, на правому березі Черногузки – двошарове поселення пізньопалеолітичного часу і культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, відкрите в 1978 р. Г. Охріменком [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 135].

За 1, 5 км на захід від села, на правому березі Черногузки – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, відкрите розвідкою Г. Охріменка у 1978 р.

За 2 км на захід від села, на правому березі Черногузки – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Відкрите розвідкою Г. Охріменка у 1978 р.

За 1 км на південний схід від села, в урочищі Макулки, на лівому березі Черногузки – поселення пізнього періоду трипільської культури, відкрите М. Пе-

лещишиним у 1973 р. [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 135].

На місі лівого берега р. Стир – поселення кінця I тис. н. е. завдовжки 200 і завширшки 100 м. На його площі зібрано фрагменти кераміки культури Луки-Райковецької [Русанова, 1973, с. 43].

На території села (садиба Й. Вішнера) – давньоруське городище.

У північно-східній частині села, на схід від тваринницької ферми і за 400 м на північний схід від дороги Боратин–Мстишин – багатощарове поселення стжижовської культури, милоградської культури ранньозалізного віку та давньоруського часу X–XI ст.

с. Одерати. Географічні координати: 50°41'38" пн. ш. 25°5'55" сх. д.

В південній частині села – городище XI ст. діаметром 42 м, яке оточене валом заввишки 2,5 м. Пам'ятку обстежив у 1960 р. П. Раппопорт [Раппопорт, 1967, с. 53–55].

На північ від городища – селище давньоруського періоду [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 135].

За селом в 30-х рр. XX ст. було розорано курган доби бронзи зі скорченим тілопокладенням. Біля кістяка виявлено дві посудини із шнуровим орнаментом [Сункаловський, 1961, S. 44].

На східній околиці села, навпроти с. Коршів, на терасі лівого берега Черногузки – багатощарове поселення городоцько-здовбицької, стжижовської і тщинецько-комарівської культур, відкрите Ю. Захаруком у 1952 р. [Свешніков, 1974, с. 82].

В східній частині села, за 300 м на схід від школи, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 4–5 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1,5 га. Уламки гончарних горщиків зібрані з терито-

рії присадибних ділянок селян. На північ від пам'ятки проходить дорога [Конопля, 1997, с. 206].

В 1962 в полі С. Калінчуком знайдено скарб литовських монет початку XVI ст., що містився в малому горщику [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 135]. Див. також Коршів – про городище на території Одерадівської сільської ради.

с. Оздів. Географічні координати: 50°40'57" пн. ш. 25°12'14" сх. д.

Північно-східна частина с. Оздів

За 0,3 км на північний захід від села, в урочищі Морги, довкола колишньої садиби С. Вознюка, на ділянці правого берега р. Черногузки висотою до 3 м над рівнем заплави – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею близько 2 га.

На південно-західній околиці села, на лагідному схилі правого берега Черногузки заввишки 2–3 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIV ст. площею до 1 га. З території присадибних ділянок зібрані уламки ліпної кераміки доби бронзи і уламки вінець та бочків гончарних горщиків княжої доби.

В північно-західній частині села, в урочищі Куток, на схилі правого берега Черногузки висотою 6–8 м над рівнем заплави, на території присадибних ділянок В. Рошатюк та Ф. Ричка – поселення періоду XII–XIV ст. У складі підйомного матеріалу наявні уламки накривки, уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків.

В північно-західній частині села, на мисоподібному виступі правого берега Черногузки висотою 5–6 м над рівнем заплави, довокола колишньої садиби Столярука – поселення періоду XII–XIII ст. площею 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 59].

У південно-східній частині села, на території тваринницької ферми – могильник культури кулястих амфор, випадково виявлений і обстежений С. Панишком та Ю. Мазуриком.

с. Підгайці. Географічні координати: 50°43'0" пн. ш. 25°24'4" сх. д.

В південно-західній частині села в урочищі Церквисько, на правому високому березі р. Стир, на двох пагорбах, розділених потічком Бутир – залишки давньоруського городища. Згідно літописного повідомлення від 1287 в цьому місці знаходилась церква і хороми луцького князя Мстислава Даниловича [Літопис Руський, с. 441]. Досліджувалось групою археологів-аматорів 1977 р. під керівництвом М. Кучинка [Кучинко, Лук'янчук, Матіюк, Сташук, 1978, с. 347].

На південній околиці села, за 250 м на південь від церкви, на мисоподібному виступі правого берега Стиру висотою 14–16 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу XII–XIII ст. площею близько 1 га.

На південно-західній околиці села, за 350 м на південний захід від церкви, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 10–12 м над рів-

нем заплави – двошарове поселення тщинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га.

В південно-східній частині села, на місці першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 12–14 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

На південно-східній околиці села, поруч з територією тваринницької ферми, на ділянці мису першої надзаплавної тераси правого берега Стиру висотою 12–14 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею 1,5 га.

За 0,5 км на південний схід від села, за 0,3 км на південь від шосейної дороги сполученням Дубно–Луцьк, на мисоподібному виступі правого берега р. Стир висотою 17–18 м над рівнем заплави – двошарове поселення тщинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 58].

с. Піддубці. Географічні координати: 50°45′47″ пн. ш. 25°30′49″ сх. д.

На околиці села – два курганні могильники давньоруського періоду. Перший з них знаходився за 1,5 км на північний схід від села, в лісі, і нараховував 80–90 насипів, а другий складався із 180 курганів, котрі були розташовані за 1,5 км на південний схід від села, також у лісі. 1898 року К. Мельник у кожній з поховальних груп розкопала відповідно 16 та 3 кургани. У 1937 р. ще 30 насипів дослідив Я. Фітцке. Біля кістяків виявлено кераміку, залізні цвяхи, бронзові та срібні скроневі кільця, сережки, персні, скляні намистини [Мельник, 1901, с. 565–571; Fitzke, 1939–1946, S. 363–369; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 135–136].

с. Полонка. Географічні координати: 50°41′34″ пн. ш. 25°17′50″ сх. д.

На південь від села, за 0,5 км на схід від шосейної дороги Луцьк–Львів, на лівому березі Черногузки – двошарове поселення культур лінійно-стрічкової кераміки і кулястих амфор.

За 0,3 км на південний захід від села, в урочищі Кут, на мисі лівого берега Черногузки – багатошарове поселення доби пізнього палеоліту, культур лінійно-стрічкової кераміки неолітичного періоду, кулястих амфор мідного віку, городоцько-здовбицької епохи бронзи, лежницької групи ранньозалізного часу та давньоруського періоду площею 0,6 га. Поселення відкрите в 1979 р. Г. Охріменком [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 136].

На південно-східній околиці села, на мисі лівого берега Черногузки – багатошарове поселення культур лінійно-стрічкової кераміки, волино-люблінської, тшинецько-комарівської, лежницької групи ранньозалізного часу і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею близько 1 га.

За 0,5 км на південний захід від села, на мисі лівого берега Черногузки – багатошарове поселення волино-люблінської, стжижовської культур і давньоруського періоду XI–XIII ст. Відкрите розвідкою Г. Охріменка у 1976 р. [Конопля, 1997, с. 207–208].

На південно-східній околиці села, на мисі лівого берега р. Черногузка – багатошарове поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, волино-люблінської, тшинецько-комарівської, лежницької групи ранньозалізного віку і давньоруського часу XIII–XIV ст. У 2008–2009 році рятівні розкопки тут проводила експедиція Волинської ОАСУ під керівництвом О. Є. Златогорського та В. Г. Баюка. Досліджено чотири господарські ями та споруду тшинецько-комарівської культури.

с. Промінь. Географічні координати: 50°38'46" пн. ш. 25°16'17" сх. д.

На території села випадково знайдений скарб античних монет [Супкаловський, 1961, С. 159–160].

Північна частина с. Промінь

За 0,5 км на південний захід від села, на схід від шосейної дороги сполученням Луцьк–Боремель, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Стиру) висотою 10–12 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

На південній околиці села, на лагідному схилі берега безіменного струмка висотою 5–6 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. Фрагменти гончарних горщиків підібрані з території присадибних ділянок.

В південній частині села, на території, прилеглій до клубу, на схилі лівого берега безіменного струмка висотою 12–14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 3 га.

На східній околиці села, на південний схід від церкви, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-кома-

рівської культури і періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

За 0,5 км на схід від села і в цьому ж напрямку від церкви, за 0,3 км на схід від греблі ставу, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

За 1 км на південний схід від села, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення черняхівської культури і періоду XII–XIV ст. площею близько 1 га. З території орного поля зібрані фрагменти гончарного посуду перших століть нашої ери і раннього середньовіччя.

За 0,5 км на південний схід від села, на захід від греблі ставу, на північ від водонапірної башти, на схилі лівого берега безіменного струмка висотою до 10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га.

За 0,3 км на південь від села, за 0,4 км на південний захід від клубу, на напівовальному у плані мисоподібному виступі правого берега безіменного струмка висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. З території орного поля зібрані уламки ліпної кераміки та вироби з кременю [Конопля, Івановський, 1997, с. 59–61].

На східній околиці села, за 0,5 км на схід від церкви, за 250 м на південний схід від автодороги Промінь–Коршевець, на північ від ставу, на території ділянки Д. М. Носика – поселення лужицької культури, виявлене і обстежене експедицією Волинської ОАСУ під керівництвом О. Златогорського у 2008 р.

с. Радомишль. Географічні координати: 50°33'37" пн. ш. 25°15'46" сх. д.

В північно-західній частині села, на захід від шосейної дороги сполученням Луцьк–Боремель, в урочищі Рокинщина, на схилі лівого берега р. Забави (ліво-сторонній доплив Стиру) висотою 5–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Територія пам'ятки зайнята людськими городами і обмежується на заході садибою В. Михалюти. Тут зібрані уламки ліпної керміки, крем'яні відщепи доби бронзи, а також фрагменти гончарних горщиків давньоруського часу.

На південно-західній околиці села, в урочищі Вапнярка, на схилі правого берега р. Забави висотою 12–14 м над рівнем заплави, на схід і на захід від садиби А. Ткачука – поселення періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

В південно-західній села, на захід від шосейної дороги, на мисоподібному виступі правого берега р. Забави висотою 12–14 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га. Уламки вінець і бочків гончарних горщиків підібрані з території присадибних ділянок.

На північно-західній околиці села, на південь і південний схід від водонапірної башти, за 100 м на південь від тваринницької ферми, на схилі лівого берега р. Забави висотою 12–14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею біля 2 га. Речові матеріали зібрані вздовж лінії електропередач. У їх складі – уламки ліпної кераміки доби бронзи, а також гончарних горщиків давньоруського часу.

На західній околиці села, на території двох окремих садиб (у даний час – дачі жителів м. Луцька), на лагідному схилі лівого берега р. Забави висотою 4–5 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст.

площею біля 1 га. З його території підібрані уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків.

В північно-західній частині села, на схід від шосейної дороги сполученнями Луцьк–Боремель, на схилі лівого берега р. Забави висотою 6–8 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XV ст. площею близько 1 га.

В північній частині села, на захід від млина, за 0,2 км на південий захід від церкви, на південь від ґрунтової дороги, на схилі лівого берега р. Забави висотою 6 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею біля 1 га.

В південній частині села, на схід від шосейної дороги сполученнями Луцьк–Боремель, на північ від тракторної бригади, на схилі правого берега р. Забави висотою до 10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею близько 1 га. Уламки вінець і бочків гончарних горщиків підібрані з території людських городів.

В південно-східній частині села, на захід від кам'яного хреста, що стоїть біля ґрунтової дороги, котра йде через греблю ставу, за 0,15 км на південь від млина, на мисоподібному виступі правого берега р. Забави висотою 12–14 м над рівнем заплави – багатшарове поселення культури кулястих амфор, тишнецько-комарівської культур та періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

В північно-східній частині села, за 0,3 км на схід від церкви, за 0,4 км на південний схід від млина, на схилі лівого берега р. Забави висотою 6–8 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

В південно-східній частині села, за 0,8 км на південний схід від церкви, на схилі правого берега р. Забави висотою до 6 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га.

В північно-східній частині села, на захід від греблі, за 1 км на схід від церкви, на лагідному схилі лівого берега р. Забави висотою до 8 м над рівнем заплави – багатощарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XI–XIV ст. площею до 2 га. Речові матеріали зібрані з території людських городів. У складі знахідок доби бронзи – уламки ліпної кераміки, односторонній ніж на поздовжньому відщепі. Матеріали перших століть нашої ери представлені уламком вінець ліпної миски, а серед знахідок раннього середньовіччя – уламки вінець і бочків гончарних горщиків.

На північно-східній околиці села, на схід від греблі ставу, на мисоподібному виступі правого берега р. Забави висотою 12–14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIV ст. площею біля 1 га.

За 0,4 км на схід від села, на схилі правого берега р. Забави висотою до 6 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею близько 2 га.

За 1 км на схід від села, на схилі правого берега р. Забави висотою 8–10 м над рівнем заплави – багатощарове поселення доби пізнього палеоліту, тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 2 га. Речові матеріали підібрані з території орного поля. За 1,5 км на схід від села, на мисоподібному виступі правого берега р. Забави висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею до 1 га.

На північній околиці села, за 1,2 км на схід від шосейної дороги сполученням Луцьк–Боремель, за 0,5 км на південний схід від церкви, на схилі правого берега безіменного струмка, лівостороннього допливу р. Забави, висотою 6–8 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

На північно-східній околиці села, при виїзді з ньо-

го у напрямку до с. Суховоля, на мисоподібному виступі правого берега струмка, у місці його впадіння у р. Забаву – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII площею близько 1 га. З території присадибних ділянок зібрані уламки ліпної кераміки доби бронзи і фрагменти гончарних горщиків давньоруського часу.

За 0,3 на північний схід від села, за 2 км на схід від шосейної дороги сполученням Луцьк–Боремель, за 1,2 км на північний схід від церкви, на схилі лівого берега безіменного струмка висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею біля 2 га. Речові матеріали зібрані з території орного поля [Копля, Івановський, 1997, с. 61-65].

За 1, 5 км на схід від села, на мисоподібному виступі правого берега р. Забави – поселення тшинецько-комарівської культури.

с. Ратнів. Географічні координати: 50°41'3" пн. ш. 24°58'15" сх. д.

В північно-східній частині села, в урочищі Кут, на мисоподібному виступі правого берега Черногузки висотою до 3 м над рівнем заплави – двошарове поселення вельбарської культури і періоду XII–XIV ст. З території присадибної ділянки І. Вальчука зібрані уламки вінець ліпної миски і фрагменти стінок аналогічних за технологією виготовлення посудин перших століть нашої ери, а також уламки гончарних горщиків раннього середньовіччя.

На північній околиці села, в урочищі Куток, на мисоподібному виступі правого берега Черногузки висотою 3–4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст.

За 0,5 км на північ від села, в урочищі Ріписько, на мисоподібному виступі правого берега Черногузки

висотою до 6 м над рівнем заплави – двошарове поселення вельбарської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 4 га.

За 0,4 га на північний захід від села, в урочищі Бакай, на схилі правого берега Черногузки висотою біля 14–16 м над рівнем заплави – багатшарове поселення зубрицької, вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею до 3 га. Із заходу і сходу пам'ятку обмежують глибокі яри завширшки близько 30 м. Речові матеріали зібрані з території орного поля довкола колишньої садиби Гаркуші.

За 1 км на північний захід від села, на схилі правого берега р. Черногузки висотою 12–14 м над рівнем заплави – поселення вельбарської культури площею близько 3 га. Із заходу до пам'ятки прилягає колишня садиба Йосиповича. З території орного поля зібрані уламки вінець ліпних і гончарних посудин.

В північно-східній частині села, на захід від ґрунтової дороги, яка веде до с. Оздів, на схилі правого берега р. Черногузки висотою 2–3 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. З території садиби С. Філюка зібрані уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків.

На північно-східній околиці села, на мисоподібному виступі правого берега Черногузки висотою до 3 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIV ст. З території садиби Г. Мартинюка зібрані уламки ліпної кераміки а також фрагменти гончарних горщиків раннього середньовіччя.

На північно-східній околиці села, в урочищі Бартиничі, на ділянці лівого берега Черногузки висотою близько 3 м над рівнем заплави, у місці впадіння в неї безіменного струмка – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

За 0,3 км на північний схід від села, в урочищі Панське, на мисоподібному виступі правого берега Чорногузки висотою 5–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 65–67].

с. Рованці. Географічні координати: 50°43'51" пн. ш. 25°20'54" сх. д.

Урочище Панський город в с. Рованці

На східній околиці села, на території передмістя Луцька (Гнідава), в урочищі Гнідавська Гірка, на лівому високому березі р. Стир, зліва від шосейного мосту – багатошарове поселення доби пізнього палеоліту, культур лінійно-стрічкової кераміки неоліту, волинолюблінської енеоліту, стжизівської, тшинецько-комарівської, лужицької бронзового часу, лежницької групи ранньозалізного часу, волино-подільської культурної групи, ранньослов'янського часу VII–IX ст. і періоду X–XIII ст. Роботи на ньому у різний час здійснювали Я. Фітцке, М. Матвієйко, М. Кучера, М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Шкоропад, О. Златогорський. У 1967 р. тут досліджені чоловіче і жіноче випростані та два дитячих скорчених поховання стжизовської

культури. У складі інвентаря наявні амфора і миска, крем'яні ніж і серп, підвіски із ступок річкової черепашки та тваринні кістки [Колосок, 1976, с. 53; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 111; Свешніков, 1974, с. 80, 127].

Протягом 2002–2009 років на території поселення діяла постійна Рованцівська рятівна археологічна експедиція під керівництвом Шкоробада В. і Златогорського О. Закладено 10 розкопів, досліджено майже 1000 кв.м. Виявлено унікальні об'єкти і матеріали неолітичної, бронзової, ранньозалізної, ранньослов'янської, давньоруської доби, поховання лендельбської і стжижовської культур.

На південно-західній околиці села, в урочищі Четвертий сінокіс (тепер включено до складу с. Боратин), за 0,3 км на південь від залізничної колії, на лівому високому березі р. Стир – багаточисельна пам'ятка: поселення і ґрунтовий могильник волино-люблінської культури, плоский могильник ульвівської групи лужицької культури, поселення вельбарської культури та селище давньоруського періоду X–XI ст., що займає площу розміром 50x 200 м. Вона відкрита розвідкою В. Івановського і В. Шкоробада у 1985 р. Її розкопки, в яких брали участь М. Кучинко, В. Оприск і Д. Павлів, тривали до 1990 р. Ними досліджено два поховання волино-люблінської культури незадовільного збереження, котрі супроводжували глиняні миски і чаші, пластини, вістря стріл і серпи з кременю. На глибини 0,4–0,6 м виявлено понад 50 поховань ульвівської групи лужицької культури, серед яких наявні захоронення, що здійснені за ритуалом кремації, тілопокладення та поховання окремих людських черепів. До складу поховального інвентаря входять ліпні черпаки, кубки, чаші, фігурки птахів, а також різноманітні вироби з бронзи, серед яких виділяються браслети. З поселенням вельбарської культури пов'язані дві вели-

кі напівземлянки, а з давньоруським часом – дві квадратної форми землянки і три господарські ями [Івановський, Павлів, 1988, с. 102–105; Крушельницькая, Павлів, 1990, с. 107–115;]. У 2009 році роботи на могильнику проводила експедиція ДП «Волинські старожитності» під керівництвом О. Златогорського.

За 0,2 км на південь від попередньо обумовленої пам'ятки, на високому лівому березі Стиру – селище X–XI ст., відкрите розвідкою В. Оприска і Д. Павліва у 1989 р. [Конопля, 1997, с. 208].

На південній околиці села в урочищі Куповаті, на ділянці правого берега р. Стир висотою 14–16 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 0,3 км на південний схід від села, на схилі берега р. Стир висотою 5–6 м над рівнем заплави, за 0,3 км на північний захід від церкви – двошарове поселення вельбарської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 0,5 км на захід від села, поруч із новим цвинтарем, на північний схід від церкви, на лагідному схилі лівого берега р. Стир висотою 8–10 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XI–XII ст. площею біля 1 га.

За 0,8 км на захід від села, на південь і південний схід від церкви, на мисоподібному виступі правого берега р. Стир висотою до 16 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га. З території людських городів зібрані уламки ліпної кераміки доби бронзи і фрагменти гончарного посуду давньоруського часу.

За 2,5 км на південний захід від села, на території урочища Рованці-2, на місці будівництва заводу «Кромберг і Шуберт» було поселення давньорусько-

го часу X–XI ст., досліджене у 2005 році експедицією Волинської ОАСУ під керівництвом В. Шкоробада та С. Панишка. Досліджено 1188 км. м площі, на якій виявлено 7 об'єктів: чотири споруди і три господарські ями. Серед знахідок керамічних виробів – денця горщиків з клеймами (у вигляді простого хреста, хреста у колі, складного хреста у колі та мальтійського хреста) [Шкоробад, Панишко, 2009, с. 85].

На південно-східній околиці села, на першій надзаплавній терасі лівого берега р. Стир, за 300 м на південний захід від берега річки і за 20 м на північний схід від магазину та складських приміщень ПП «Оланд» – багатошарове поселення рубежу нашої ери і часів Київської Русі.

с. Садів. Географічні координати: 50°41'15" пн. ш. 24°54'13" сх. д.

В урочищі Римський шлях – поселення ранньослов'янського часу. [Конопля, Івновський, с. 67–67]. Тут знайдено денарій римського імператора Траяна (98–117 рр. н. е.).

В урочищі Пасіка – давньоруське селище XII–XIII ст. Серед знахідок – фрагменти гончарного посуду, уламки скляних браслетів, пряслиця з овруцького пірофіліту і бронзовий хрестик-енколпійон.

В урочищі Пугачівка – давньоруське поселення. Тут знайдено залізне вістря списа.

За селом, серед заплави Черногузки, під час земляних робіт випадково виявлено меч XIII ст., на вершя якого покрите сріблом, а лезо орнаментоване золотою інкрустацією у вигляді триапсидного храму і семи хвилястих ліній.

За 0,5 км на схід від села, на лівому березі Черногузки – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і лежницької групи ранньозалізного часу. Переважна більшість названих пам'яток відкри-

та в 1979 р. розвідкою М. Кучинка, Г. Охріменка та Л. Палійчука [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 136].

За 0,5 км на північний схід від села – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 1 га. Воно розміщене на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою до 6 м над рівнем запливи.

На південно-східній околиці села, на схилі першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою до 4–5 м над рівнем запливи – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею 1 га.

На північно-східній околиці села, на захід від мосту шосейної дороги, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 4–6 м над рівнем запливи – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею 1 га. Із сходу до пам'ятки прилягає став.

В північній частині села, за 200 м на північний захід від церкви, на ділянці першої надзаплавної тераси правого берега Черногузки висотою 4–5 м над рівнем запливи – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею 2 га.

В північно-східній частині села, на південь від продуктового магазину, на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 12–14 м над рівнем запливи – двошарове поселення вельбарської культури і давньоруського періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

В північній частині села, на схід від будинку культури, на ділянці першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 12–14 м над рівнем запливи – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського часу XII–XIII ст. площею 2 га.

В північно-західній частині села, на південь від церкви, на рівній ділянці першої надзаплавної тераси

лівого берега Черногузки висотою 10–12 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею 1 га.

В північно-західній частині села, за 200 м на захід від тракторної бригади, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 6–8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею 1 га.

На північно-західній околиці села, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою 6–8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIV ст.

В південно-західній частині села, на лагідному схилі правого берега Черногузки висотою 3–4 м над рівнем заплави – селище давньоруського часу XI–XIII ст. площею до 2 га.

На південно-західній околиці села, на лагідному схилі правого берега Черногузки висотою 4–5 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 68–69].

У центральній частині села, на території спортмайданчику колишньої школи, на ділянці А. А. Журавльова, на мисі лівого берега р. Черногузка – багатшарове поселення межановицької, стжижовської, лужицької культур, ранньослов'янського часу та давньоруського періоду XII–XIII ст. У 2009 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» під керівництвом Златогорського О.Є. поселення частково досліджено. Виявлено господарську яму межановицької культури, крем'яний серп лужицької культури, керамічні вироби від епохи бронзи до пізнього середньовіччя.

с. Сарнівка. Географічні координати: 50°44'55" пн. ш. 24°57'16" сх. д.

У північній частині села, на першій надзаплавній терасі безіменного струмка – багатшаро-

ве поселення тшинецько-комарівської культури, ранньослов'янського часу та давньоруського періоду XII–XIII ст.

с. Сирники. Географічні координати: 50°48'58" пн. ш. 25°14'34" сх. д.

За 0,8 км на північний захід від села, на лагідному схилі першої надзапlavної тераси лівого берега Сарни висотою 8–10 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 2 га. Воно знаходиться за 0,5 км на захід від шосейної дороги сполученням Луцьк–Ковель та за 200 м на південь від ґрунтової дороги.

За 1,3 км на північний захід від села, на схилі першої надзапlavної тераси лівого берега Сарни висотою 10–12 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

За 1,7 км на північний захід від села, на мисі першої надзапlavної тераси лівого берега Сарни висотою 12–14 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1,5 га. Воно простежене біля соснового лісу та ґрунтової дороги, котра веде до місцевого торфопідприємства.

На західній околиці села, на мисі першої надзапlavної тераси правого берега Сарни висотою 10–12 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 0,5 га.

За 1,2 км на захід від села, на мисі першої надзапlavної тераси правого берега Сарни висотою 12–14 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га.

В північно-західній частині села, в урочищі Горбок, на мисі першої надзапlavної тераси правого берега Сарни, висотою до 15 м над рівнем заплави – поселення лежницької групи ранньозалізного часу площею

біля 1 га. Відкрите розвідкою Г. Охріменка і О. Середюка у 1988 р. [Конопля, 1997, с. 210].

с. Смолигів. Географічні координати: 50°46'14" пн. ш. 24°57'16" сх. д.

На східній околиці села, на правому березі Сарни – двошарове поселення тшнецько-комарівської культури і лежницької групи ранньозалізного часу. Знайдено бронзову сокиру та тягарці для ткацького верстату. Відкрите розвідкою М. Кучинка, Д. Козака і М. Матіюка у 1975 р. [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 136].

За 1 км на північний схід від села, на схід від колишнього хутора Прогонів – поселення корчацько-празької культури VI–VII ст. слов'янського часу. Воно знаходиться на острівку овальної форми розміром 80x100 м серед заплави правого берега безіменного струмка (лівосторонній доплив Сарни) висотою до 3 м над рівнем заплави. Пам'ятку зафіксовано за 150 м на північ від шосейної дороги сполученням Луцьк–Володимир-Волинський.

За 0,5 км на схід від села та за 0,3 км на південний захід від шосейного мосту – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки. Воно розміщене на схилі першої надзаплавної тераси правого берега безіменного струмка висотою 2–3 м над рівнем заплави на відстані 0,3 км на північ від соснового лісу [Конопля, Івановський, 1997, с. 69–70].

На північній околиці, поруч із будівництвом заводу «Нестле» та частково на його території – багатошарове поселення фракійського гальштату, давньоруського періоду та пізнього середньовіччя. Під час обстеження Волинської ОАСУ 2007 року виявлено фрагменти посуду епохи раннього заліза. Поселення частково знищене під час будівництва 2008–2009 років.

с. Струмівка. Географічні координати: 50°44'22" пн. ш. 25°25'38" сх. д.

За 1,2 км на північний захід від села, на овальному в плані підвищенні серед заплави р. Сапалаївка діаметром 80x100 м і висотою до 3 м – поселення тшинецько-комарівської культури. Територія пам'ятки задернована. Речові матеріали зібрані у викидах з кротовин.

За 1 км на північний захід від села, за 0,2 км на південний схід від вищезгаданої пам'ятки, на схилі лівого берега р. Сапалаївки висотою до 4 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га. Уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків зібрані з території орного поля на захід від лінії електропередач.

За 0,7 км на північний захід від села, на видовженому у плані останці серед заплави р. Сапалаївки розміром 100x150 м і висотою до 3 м – поселення періоду XII–XIII ст. Територія підвищення задернована. У викидах з кротовин знайдені уламки вінець і стінок гончарних горщиків. Окремі екземпляри орнаментовані нарізними прямими борозенками. Із східної сторони поселення проходить лінія електропередач.

За 0,5 км на північ від села, на схилі лівого берега р. Сапалаївки висотою 4–5 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га. З території орного поля підібрані уламки вінець і бочків гончарних горщиків.

За 0,3 км на північний схід від села, поблизу мосту через греблю ставу, на схилі лівого берега р. Сапалаївки висотою до 5 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею біля 1 га.

На північно-східній околиці села, на схід від греблі ставу, за 0,2 км на північ від шосейної дороги сполученням Луцьк–Рівне, на схилі лівого берега Сапалаївки висотою 3–4 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею до 1 га. З територій присадибних

ділянок зібрані уламки ліпної керміки доби бронзи і фрагменти гончарних горщиків давньоруського часу.

За 0,5 км на схід від села, на північ від шосейної дороги Луцьк-Рівне, на схилі лівого берега Сапалаївки висотою біля 5 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. [Конопля, Івановський, 1997, с. 70–71].

с. Суховоля. Географічні координати: 50°33'53" пн. ш. 25°18'3" сх. д.

В південно-західній частині села, на схід від ґрунтової дороги, що йде через греблю ставу до південно-східної околиці с. Радомишль, на схилі лівого берега р. Забави висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га. Уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків зібрані з території садиби М. Линика.

На південній околиці села, на північ від лінії електропередач, на схилі лівого берега р. Забави висотою 8–10 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею біля 1 га. Уламки вінець і фрагменти стінок гончарних горщиків зібрані з території садиб С. Косинського, І. Пилинського та П. Ястшембського.

В південно-східній частині села, на схилі лівого берега р. Забави висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га. Речові матеріали зібрані з території садиб Т. Романюка, Ф. Цупришина і Я. Шабали. Комплекс знахідок доби бронзи репрезентують уламки ліпної кераміки. Серед знахідок давньоруського часу – фрагменти гончарних горщиків.

На південно-східній околиці села, на схилі лівого берега р. Забави висотою до 8 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею близько 1 га.

За 0,5 км на південний схід від села, на мисоподібному виступі лівого берега р. Забави висотою до 6–8 м над рівнем заплави – багат шарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і періоду XII–XIII ст. площею до 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 71–72].

с. Сьомаки. Географічні координати: 50°41'23" пн. ш. 25°3'33" сх. д.

На території села у 1938 р. випадково відкрито ґрунтове поховання стжижовської культури. Біля кістяка знайдені великі скроневі кільця з міді у формі листка [Свешніков, 1974, с. 124; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 136].

В південній частині села, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою до 8 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею до 1 га. Відкрите розвідкою Ю. Захарука у 1952 р. [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 136].

На території села у 1937 р. випадково виявлено поховання волино-люблінської культури. Поховальний інвентар репрезентують ліпні посудини, кам'яна сокира і крем'яні пластини [Fitzke, 1937, S. 165–166].

На західній околиці села, на лагідному схилі лівого берега Черногузки висотою 4–5 м над рівнем заплави – поселення тшинецько-комарівської культури площею біля 1 га.

За 1 км на захід від села, за 0,2 км на південний схід від невеликого соснового лісу, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Черногузки висотою до 5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського часу площею 1 га.

За 1,5 км на захід від села, в місці, де бралась земля на спорудження греблі ставу, в заплаві безіменного лівостороннього допливу Черногузки, із західного краю

соснового лісу, за 0,8 км на південь від шосейної дороги, що веде на с. Білосток – поселення тшинецько-комарівської культури площею до 1 га.

За 2,5 км на північний захід від села, на південь від шосейної дороги, на лагідному схилі безіменного струмка висотою до 5–6 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га. Зі сходу до пам'ятки прилягає став [Конопля, Івановський, 1997, с. 72-73].

с. Тарасове. Географічні координати: 50°45'27" пн. ш. 25°15'44" сх. д.

На західній околиці села – курган невідомого часу.

У північно-східній околиці села, на території нового житлового масиву, на місі першої надзаплавної тераси. Іжівка (лівосторонній доплив р. Стир), – двошарове поселення ранньслов'янського часу та давньоруського періоду XII–XIII ст. Виявлене і обстежене експедицією ДП «Волинські старожитності» у 2009 році.

сmt Торчин. Географічні координати: 50°45'49" пн. ш. 24°59'55" сх. д.

На східній околиці селища, на південно-східному схилі лівого берега Сарни, по обидві сторони шосейної дороги Луцьк–Володимир-Волинський – поселення стжижовської культури розмірами 70x250 м. Пам'ятку виявив відомий волинський краєзнавець Г. Гуртовий. У 1965 р. на ній провів розкопки М. Пелещишин, яким досліджено 180 кв. м площі. В процесі робіт відкрито овальну у плані землянку і дві господарські ями. Речові матеріали поселення складаються з уламків ліпної кераміки, крем'яних і кістяних знарядь праці та відходів кременеобробного виробництва [Пелещишин, 1971, с. 98–104].

На східній околиці селища, поблизу піщаного кар'єру – поселення лежницької групи ранньозалізної

Північна околиця смт Торчин

го часу, частково досліджене у 1962 р. М. Пелещишиним. Під час розкопок відкрито дві господарські ями з уламками ліпного посуду і кусками залізного шлаку.

В східній частині селища, на лівому березі Сарни – багат шарове поселення культур свідерської, лінійно-стрічкової кераміки, волино-люблінської, давньоруського періоду XI–XII ст. [Конопля, 1997, с. 212].

В східній частині селища, біля ПТУ – сліди поселення культури лінійно-стрічкової кераміки [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 137].

На східній околиці селища, праворуч дороги Луцьк–Володимир-Волинський – ґрунтовий могильник стжижовської культури зі скорченими і витягнутими тілопокладеннями, відкритий у 1937 р. Я. Фітцке, який дослідив 19 поховань. Орієнтація кістяків різна. Вони лежали в овальних ямах на глибині від 0,4 до 1,3 м стосовно денної поверхні. Покійників супроводжували глиняні посудини, крем'яні знаряддя праці і предмети озброєння, кістяні проколки, підвіска і частина музичного інструмента, а також мідні скроневі кільця [Fitzke, 1975, S. 53–62].

В центрі селища, біля церкви – давньоруське городище, де знайдені уламки гончарного посуду, прясли-

ця з пірофіліту, залізні вістря стріл [Cynkalowski, 1961, S. 195].

На північно-західній околиці селища – давньоруське поселення, яке відкрив Г. О. Гуртовий. В минулому столітті тут було знайдено двосічний меч [Cynkalowski, 1961, S. 195].

На лівому березі Сарни в 1966 р. знайдено скарб з 915 литовських монет XV–XVI ст. [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 137].

В східній околиці Торчина, в урочищі Застрижжя, поруч з городищем, на останці лівого берега Сарни висотою до 10 м над рівнем заплави – багатшарове поселення культур свідерської, лінійно-стрічкової кераміки, волино-люблінської і стжижовської площею до 1 га. Відкрите розвідкою Г. Гуртового.

На північно-східній околиці селища, в місці впадіння в Сарну її лівостороннього допливу – двошарове поселення городоцько-здовбицької і стжижовської культур. Культурний шар пам'ятки у значній мірі пошкоджений земляними роботами. Поселення відкрите розвідкою Г. О. Гуртового.

За 1 км на південний захід від селища, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега Сарни висотою до 8 м над рівнем заплави – поселення стжижовської культури площею до 1 га, відкрите розвідкою Г. О. Гуртового.

На південній околиці селища, в урочищі Замчисько, поблизу цегельного заводу – багатшарове поселення волино-люблінської, стжижовської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст., відкрите розвідкою Г. Гуртового [Фонди Торчинського музею].

На західній околиці селища, за 0,5 км на захід від шосейної дороги, котра веде до с. Смолигів – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею близько 1 га. Воно розміщене на лагідному схилі першої надза-

плавної тераси лівого берега лівостороннього допливу Сарни висотою 4–5 м над рівнем заплави.

За 1 км на захід від селища, на південному схилі мису першої надзаплавної тераси лівого безіменного потічка висотою 6–8 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду площею до 1 га.

За 2 км на захід від селища, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного струмка висотою 5–6 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 3 км на захід від селища, за 100 м на південь від шосейної дороги Луцьк–Володимир-Волинський, на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси лівого берега безіменного потічка висотою 5–6 м над рівнем заплави – багат шарове поселення культури лінійно-стрічкової кераміка, лежницької групи ранньозалізнього часу і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

На північно-східній околиці селища, за 100 м на північ від шосейної дороги та за 200 м від автозаправної станції, на схилі мису першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою 4–5 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 73–74].

с. Усичі. Географічні координати: 50°45'15" пн. ш. 25°4'36" сх. д.

За 0,5 км на північний схід від села і за 0,2 км на південь від хутора Валентинів, на невеликому підвищенні розміром 70x200 м серед заплави лівого берега Сарни – поселення стжижовської культури. У 1937–1938 рр. розкопки на ньому провів Я. Фітцке і виявив землянки, опис яких, як і більшої частини здобутого матеріалу відсутній. Роботи на поселенні продовжив у 1965 р. М. Пелещин. Він розкопав 290 кв. м площі і дослідив дві напівземлянки з вогнищами та 8 госпо-

дарських ям [Пелещишин, 1971, с. 89–98]. На території цього поселення виявлено два поховання стжиговської культури. Перше з них відкрите в 1936 р. Я. Фітцке. Біля скорченого кістяка знайдено миску і два горщики із шнуровим орнаментом. Друге поховання відкрив у 1965 р. М. Пелещишин. Воно знаходилось за 15 м на південний схід від попереднього. На шії скорченого покійника виявлено підвіску з ікла дикого кабана [Сवेशніков, 1974, с. 127].

На південний захід від села, на лівому березі Сарни – поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, відкрите розвідкою М. Пелещишина у 1965 р.

За 3,5 км на південь від села – городище круглої форми XI–XIII ст., обведене валом і ровом, поруч із городищем – селище. [Супкаловські, 1961, S. 196; Ратич, 1957, с. 14].

За 2 км на південний захід від села, в лісовому урочищі Гунисько – давньоруський могильник, що нараховував в кінці XIX ст. 80 насипів. Одинадцять з них розкопала у 1898 р. К. Мельник, а у 1974–1977 рр. 12 курганів дослідив М. Кучинко. Багато насипів зруйнували скарбощукачі. Біля випростаних кістяків знайдено залізні сокири, ножі, цвяхи, шпори, срібні і бронзові персні, скроневі кільця та гончарний посуд XI–XIII ст. [Мельник, 1901, с. 571–573; Кучинко, 1978, с. 13].

За 1 км на північний захід від села і за 0,5 км від хутора Валентинів, який об'єднаний із с. Усичі, на ділянці лівого берега р. Сарни висотою 2–3 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 0,7 км на північний захід від села і за 0,3 км на південний захід від колишнього хутора Валентинів, на вдовженому мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою до 2 м над рівнем заплави – поселення

тшинецько-комарівської культури площею до 1 га.

В західній частині села, поблизу сільської церкви, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега Сарни висотою 3–4 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1, 5 га.

За 0, 3 км на північний захід від села, на північ від церкви, на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою до 2 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею близько 1 га.

На північно-східній околиці села, поруч з греблею ставу, на мисі першої надзаплавної тераси правого берега Сарни висотою 8–10 м над рівнем заплави – двохарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

За 0,3 км на північний схід від села і в цьому ж напрямку від церкви, в місці впадіння в Сарну її лівостороннього допливу – безіменного струмка, на лівому березі річки висотою 2–3 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га.

За 1 км на північний схід від села і на схід від хутора Валентинів, на мисі першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою 6–7 м над рівнем заплави – двохарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га.

За 1,5 км на північний схід від села та за 0, 5 км на схід від хутора Валентинів, на південному схилі мису першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою 6–8 м над рівнем заплави – багатохарове поселення культур лінійно-стрічкової кераміки, тшинецько-комарівської, вельбарської і лежницької групи ранньозалізного часу. На північно-західній околиці села, за 0,1 км на південь від церкви, ліворуч шосейної дороги сполученням Луцьк–Володимир-Волинський,

на схилі лівого берега безіменного струмка (правосторонній доплив Сарни) висотою 4–6 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIV ст. площею до 1 га.

На північно-західній околиці села, на південь від шосейної дороги сполученням Луцьк–Володимир–Волинський, за 0,2 км на південний захід від церкви, на схилі лівого берега безіменного струмка висотою 6–8 м над рівнем заплави – поселення періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

В північно-західній частині села, за 0,5 на південний захід від церкви, на мисоподібному виступі лівого берега безіменного струмка висотою до 8 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею близько 1 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 74–76].

с. Хорохорин. Географічні координати: 50°49′40″ пн. ш. 24°56′54″ сх. д.

На північно-східній околиці села, в урочищі Олександрівка випадково знайдено великий нуклеус – гігантоліт пізнього палеолітичного періоду, а також відбивач і кремневі скребки та відщепи [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131].

с. Цеперів. Географічні координати: 50°41′37″ пн. ш. 25°10′19″ сх. д.

На південний захід від села, на лівому березі Чорногузки – поселення тшинецько-комарівської культури. Відкрите розвідкою Г. Охріменка [Кучинко, Охріменко, 1995, с. 131].

с. Чаруків. Географічні координати: 50°36′22″ пн. ш. 25°07′9″ сх. д.

За селом, серед заболоченої заплави р. Полонки на останці її правого берега – залишки давньоруського городища. Поруч з ним знаходилось два кургани, в од-

ному з яких виявлене залізне вістря стріли [Антонович, 1901, с. 51; Ратич, 1957, с. 14].

За 0,5 км на північний захід від села, на захід від лінії електропередач та за 150 м на північ від шосейної дороги Луцьк–Львів – селище давньоруського періоду XII–XIV ст. площею до 2 га. Воно розміщене на видовженому мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки висотою 5–6 м над рівнем заплави.

На північно-західній околиці села, на схилі правого берега р. Полонки висотою 10–12 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га.

На північній околиці села, за 0,3 км на південний схід від греблі ставу, на північ від лінії електропередач, на схилі правого берега р. Полонки висотою до 10 м над рівнем заплави – поселення XIV–XV ст. площею до 1 га.

На північно-східній околиці села, на схилі правого берега р. Полонки висотою 4–6 м над рівнем заплави – багатошарове поселення тшинецько-комарівської, вельбарської культур і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1,5 га.

За 0,4 км на північний схід від села, на північ від греблі через заплаву річки, на схилі правого берега Полонки висотою 5–6 м над рівнем заплави – селище давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 2 га.

За 1,5 км на північний схід від села, в урочищі Верховина, на напівовальному в плані мисі першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки висотою 10–12 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1,5 га. Його сліди зафіксовані за 0,2 км на південь від шосейної дороги, яка сполучає с. Несвіч з автотрасою Луцьк–Львів.

За 2 км на північний схід від села, на схилі мису

першої надзаплавної тераси правого берега р. Полонки висотою 5–6 м над рівнем заплави – багат шарове поселення тшинецько-комарівської культури, лежницької групи ранньо-залізного часу і давньоруського періоду XII–XIII ст. площею до 1 га.

За 0,3 км на схід від села, в урочищі Луг, за 0,4 км на північ від шосейної дороги сполученням Луцьк–Львів, на схилі правого берега безіменного струмка (правобічний доплив р. Полонки) висотою до 10 м над рівнем заплави – двошарове поселення тшинецько-комарівської культури і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 2 га [Конопля, Івановський, 1997, с. 76–78].

с. Шепель. Географічні координати: 50°47'8" пн. ш. 25°7'24" сх. д.

Розкопки давньоруського кургану в с. Шепель

На північній околиці села, в урочищі Вал, на високому мисі правого берега Сарни – селище та городище XI–XIII ст. розмірами 140x160 м. Воно укріплене валом 5–6 м заввишки та ровом 6 м завглибшки. Вперше літописний Шепель згадується під 1097 р. у зв'язку з феодалними міжусобицями [Літопис Руський, 1989, с. 51]. Обстеження городища провели В. Антонович в кінці минулого століття, О. Цинкаловський у 1933 р.,

Раппопорт у 1960 р. та М. Кучинко у 1975 р. [Антонович, 1901, с. 53; Sunkalowski, 1961, S. 194; Раппопорт, 1967, с. 55; Кучинко, Охріменко, 1995, с. 138].

Поблизу городища – стоянка пізнього палеоліту, речовий матеріал з якої репрезентують зуб мамонта і патиновані крем'яні відщепи [Кучинко, Матіюк, 1976, с. 350].

Поблизу села, в урочищі Корчунок знаходився курган тшинецько-комарівської культури, досліджений у 1937 р. Я. Фітцке. Під насипом, виявлені два незадовільно збережені кістяки, поруч з якими знаходились прикраси з бронзового дроту, спіралеподібна голівка від бронзової шпильки і ліпна посудина [Fitzke, 1938, S. 128].

За 300 м на північний схід від городища, на правому березі р. Сарни знаходився давньоруський курган під назвою «Могила Переляниці», у 1975 р. досліджений М. Кучинком. Насип мав висоту 2,8 м і діаметр 12 м. Його верхній шар складався із суміші материкової глини і супіску. На глибині 2,2 м від вершини кургану знайдені фрагменти гончарного посуду XI–XIII ст., а на глибині 2,8 м в центрі насипу виявлені дрібні кальциновані кісточки, аморфні куски заліза із слідами перебування у вогні, залізний кований цвях і дрібні уламки аналогічної кераміки. На всій площі давнього горизонту під насипом кургану траплялись дерев'яні вуглики [Кучинко, Матіюк, 1976, с. 350].

На південний захід від села, на правому березі Сарни – поселення стжижовської культури, відкрите розвідкою М. Пелещишина у 1965 р.

Друге поселення цієї ж культури знаходиться за 1,5 км від названого вище [Пелещишин, 1971, с. 101].

За 2,5 км на південний захід від села, в урочищі Замістя, на схилі першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою 8–10 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшинецько-комарівської культури

і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею до 1 га. У квітні 2010 року на ньому розпочала археологічні дослідження експедиція ДП «Волинські старожитності» під керівництвом Баюка В. Г.

За 2 км на захід від села, на рівній ділянці мису першої надзаплавної тераси лівого берега Сарни висотою 10–12 м над рівнем запливи – багат шарове поселення стжижовської, тшинецько-комарівської культур і давньоруського періоду XI–XIII ст. площею біля 3 га [Коновля, 1997, с. 217].

Поданий вище реєстр пам'яток археології у відповідних населених пунктах свідчить, що від часів палеоліту територія Луцького району була густо заселена різними племенами і народами. Одні з них були автохтонними, а інші – пришельцями, як наприклад, носії культур лінійно-стрічкової кераміки, маліцької, волино-люблінської культури залізного віку чи вельбарської культури перших століть н. е.

Сподіваємося, що ці відомості привернуть до себе увагу археологів і сприятимуть подальшому, більш поглибленому їх дослідженню. Разом з тим гадаємо, що цей реєстр має цілком самостійний характер і може стати в нагоді для тих, хто захоче отримати інформацію з точки зору археології про той чи інший населений пункт району, конкретно з питань, які його цікавлять

ПІСЛЯМОВА

Пропоновані читачеві нариси до певної міри підсумовують здобутки археологів за більш як сто років дослідження різночасових пам'яток на території одного з найзаселеніших в усі часи регіонів Волині – Луцького району.

Археологічні старожитності, аналіз яких став предметом цієї монографії, поза будь-яким сумнівом, є неоціненним джерелом для вивчення історії та культури стародавнього і середньовічного часу регіону. На основі характеристики наявних археологічних пам'яток в книзі висвітлена історія краю за період від стародавнього кам'яного віку – палеоліту до пізнього середньовіччя – XVII століття. Тут слід зауважити, що, на жаль, не всі періоди історії регіону вдалося висвітлити повною мірою. Це залежить від стану вивчення археологічних пам'яток того чи іншого періодів. Так, дуже мало ми можемо сказати про життя наших предків у палеоліті і мезоліті, адже досліджених стоянок людей тих часів з житлами та іншими спорудами, які відомі в деяких інших місцях Волині, тут поки що не виявлено. В деякій мірі це стосується й інших періодів історії краю. На жаль, мало можемо сказати про зарубинецьку і черняхівську культури чи про пізньосередньовічні пам'ятки, а ще деякі можна охарактеризувати за аналогами з суміжних територій. Зрозуміло, що кількість матеріалу позначилась і на обсязі окремих розділів, на що не міг не звернути увагу читач. Брак відповідних джерел не дозволив всебічно висвітлити найдавніші періоди археології краю – кам'яний, мідно-бронзовий та ранньозалізний. Вони поки що досліджені з точки зору археології недостатньо. І на це варто звернути увагу. Непогано досліджений ранньослов'янський та кня-

жий період, але гірше – пізньосередньовічний. Такі ось реалії.

І все ж, попри певні труднощі, аналіз археологічних пам'яток дозволив з достатньою імовірністю висвітлити історико-культурний розвиток місцевого населення впродовж багатьох десятків тисяч років та простежити характер його взаємозв'язків з племенами сусідніх земель. Характеристика археологічних культур від часу неоліту до ранньозалізного віку включно свідчить, що деякі з них розвивались на місцевій основі, тобто належали автохтонному населенню, а деякі були пов'язані з пришельцями зі сходу або заходу. Такими, зокрема, вважають культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, маліцька, кулястих амфор, лійчастого посуду мідного віку, поморська ранньозалізного періоду. Деякі з культур первісності зіграли велику роль у прогресивному розвитку місцевого населення. З цього погляду варто відзначити культуру лінійно-стрічкової кераміки, яка в неоліті була класичною землеробсько-скотарською культурою Європи і сприяла залученню Волині до цивілізації. Вагоме місце посідає також тшинецько-комарівська культура бронзового віку, адже саме в її надрах, на думку багатьох вчених, слід шукати корені праслов'ян.

В наступному, давньослов'янському, періоді історії досліджуваного регіону також існували археологічні культури переважно автохтонного походження, хоча були і прийшли, зокрема, вельбарська, носіями якої були германці – готи. Основним заняттям населення, судячи із знахідок, було землеробство, скотарство, домашні промисли, а суспільну організацію становила патріархальна сім'я, яка поступово розпадалась на малі сім'ї, в цей час відбувається перехід від родової до сусідської общини. Археологічні джерела засвідчують віру в очищувальну силу вогню, культ предків, фети-

шизм та магію. Разом з тим, язичництво слов'ян було не лише релігією, а й включало в себе позитивні знання про навколишній світ.

В наступному, княжому, періоді рівень матеріальної та духовної культури значно зріс. Про це особливо яскраво свідчать археологічні дослідження таких міст як Луцьк, Коршів і Шеполь. Зокрема, в Луцьку, вивчено систему оборонних укріплень, храми, палац, житлово-господарські та виробничі споруди. В містах та селах району знайдено коштовні монетно-речові скарби та багато інших раритетів, які свідчать про високий статус як регіону, так і стольного града удільного князівства. Розвинутими були як городища, так і селища, про що красномовно свідчать матеріали.

Дослідження доволі численних поховальних пам'яток княжої доби Луцького району дозволяють простежити еволюцію поховального обряду від підкурганних тілоспалень IX–X ст. і підкурганних тілопокладень X–XII ст. до ґрунтових тілопокладень XII–XIV ст. Настала повна християнізація краю, про що свідчать, зокрема, численні хрестики-енколпіони.

Археологічні пам'ятки XV–XVII ст. дозволяють стверджувати, що і в пізньосередньовічному часі відбувався розвиток регіону. Споруджуються потужні замки, міста Луцьк, Торчин отримують магдебурзьке право, вони стають центрами ремесла і торгівлі, про що свідчать знахідки східних і західних артефактів, а також скарби монет, нерідко досить великі. Скарби трапились і в селах Луцького району: Маяках, Гнідаві, Баківцях, Промені та ін.

До складу книги включено реєстр археологічних старожитностей в населених пунктах Луцького району, що, на нашу думку, може бути використано як краєзнавцями, так і господарниками з метою їх охорони і вивчення.

Отже, весь комплекс охарактеризованих в монографії пам'яток археології свідчить, що на території Луцького району впродовж багатьох віків мешкали різні племена і народи. Вони зробили свій вагомий внесок у розвиток економіки і культури цього славного регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 1–132.
2. Археологічна спадщина Яна Фітцке / Упоряд. Г. В. Охріменко, О. Є. Златогорський. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 488 с.
3. Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. в Західній Волині. – К. : Наукова думка, 1972. – 123с.
4. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К. : Наукова думка, 1972. – 244 с.
5. Брайтчевський М. Ю. Погребение в Горькой Полонке на Волини // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1964. – Вып. 116. – С. 173–176.
6. Геренчук К. І. Природа Волинської області. – Львів: Вища школа, 1975. – 147с.
7. Грушевський М. С. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Пам'ятки України. – 1991. – №3. – С. 4.
8. Гуртовий Г. О. Волинь – край козацький. – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 352 с.
9. Гуртовий Г. О. Торчин – передзвін віків. Історико-краєзнавчі нариси. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 364 с.
10. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К. : Абрис, 1994. – 256 с.
11. Златогорський О. Нові відкриття археологів у центральній частині Луцька // Волинь Нова. – 12. 08. 2008. – №90.
12. Златогорський О. Ю. І. Крашевський про мисливство: реальність і символіка тематики // Проблеми славістики. – Луцьк, 2002. – Ч. 2-3. – С. 9–12.

12. Златогорський О., Охріменко Г., Склярєнко Н. Сакральні вироби та прикраси раннього середньовіччя та давньоруського часу з території Волинської області // Нариси культури давньої Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. – С. 525–535.
13. Івановський В. І., Павлів Д. Ю. Багаточарова пам'ятка поблизу с. Рованці // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1988. – Вип. II. – С. 102–105.
14. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – К., 1970. – 476 с.
15. Козак Д. Венеди. – К., 2008. – 470 с.
15. Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) – К. : Наукова думка, 1991. – 176 с.
16. Козак Д. Н., Оприск В. Т., Шкоропад В. Д. Пам'ятки давньої історії Волині в с. Городок. – К. : Наук. думка, 1999. – 128 с.
17. Козьма Пражский. Чешская Хроника. – М., 1962. – 296 с.
18. Колосок В. Б. Історико-топографічні умови виникнення Луцька // Археологія. – 1976. – №20. – С. 51–59.
19. Колосок В. В. Метельницький Р. Г. Луцьк. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1990. – 192 с.
20. Конопля В. М. Лендельська культура // Археологія Прикарпаття, Волини и Закарпаття (энеолит, бронза и раннее железо). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 4–17.
21. Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надтир'я (Луцький район). – Львів, 1997. – 142 с.
22. Конопля В. М. Старожитності Волині. – Львів, 1997. – 232 с.
23. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – 220 с.
24. Крушельницкая Л. И. Культура раннескифского

періода Верхнього Поднестров'я і Західної Волини // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 143–151.

25. Крушельницька Л. И. Поморська культура // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 164–167.

26. Крушельницька Л. И., Павлів Д. Ю. Луцька культура // Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 107–115.

27. Кухаренко Ю. В. Баївський могильник // Археологія. – 1975. – №18. – С. 51–61.

28. Кучера М. П. Археологічні дослідження Волинського отряда // Археологічні дослідження на Україні в 1968 г. – К., 1971. – С. 242–245.

29. Кучинко М. М. Археологічні рятувальні роботи на Волині // Археологія. – 1976. – №19. – С. 107–108.

30. Кучинко М. М., Матіюк Н. Г. Роботи на Волині // Археологічні відкриття 1975 г. – М., 1976. – С. 350.

31. Кучинко М. М. Курганний могильник у с. Усичі // Археологічні дослідження на Україні в 1976–1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 113–114.

32. Кучинко М., Лук'яничук Ю., Матіюк Н., Шашук В. Охоронні роботи в Луцьку і його околицях // Археологічні розкопки 1977 г. – М., 1978. – С. 347.

33. Кучинко М. М. Археологічні дані до історико-топографічної карти міста Луцька // Тези Республіканської конференції по «Атласу історії культури Волинської області». – Луцьк. 1991. – С. 16–17.

34. Кучинко М. М. Звіт про археологічні розкопки в Луцькому замку у 1986 р // Науковий архів кафедри

археології Волинського національного університету. – 1986/16 – 8 с.

35. Кучинко М. М. Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині. – Луцьк: Надстир'я, 1994. – 208 с.

36. Кучинко М. М. Про два давньоруські селища в Луцьку // Велика Волинь. – Хмельницький, Ізяслав, Шепетівка, 1994. – С. 453–455.

37. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. – Луцьк: Вежа, 1995. – 166 с.

38. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. – Луцьк: Вежа, 1996. – 208 с.

39. Кучинко М. М., Воскобойник Л. М. Звіт про розкопки в місті Луцьку (Старе місто) в 1996 році // Науковий архів Луцького державного історико-культурного заповідника. – 1996/30. – 46 с.

40. Кучинко М. М. Археологія Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – 200 с.

41. Кучинко М. М. Житлові та господарські будівлі середмістя Луцька в XI – XVI ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся: народне мистецтво і духовність. Збірник наукових праць. – Луцьк, 2005. – С. 14–16.

42. Кучинко М. М. До питання про оборонні укріплення середньовічного Луцька // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Луцька міська громада: історія, традиції, люди. Науковий збірник. – Луцьк, 2007. – С. 29–32.

43. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007. – 172 с.

44. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 328 с.

45. Літопис Руський // Переклад Л. Є. Махновця. – К. : Дніпро, 1989. – 592 с.

46. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д. Нова поховальна пам'ятка культури кулястих амфор на Волині // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – Вип. 1. – С. 129–130.
46. Малевская М. В. Архитектурно-археологические исследования на территории Луцкого Верхнего замка // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 134–165.
47. Мельник Е. Н. Раскопки в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 479–576.
48. Мишулин А. В. Материалы к истории древних славян // Вестник Древней истории. – 1941. – №1. – С. 224–284.
49. Оприск Г. В. Нові археологічні джерела з історії давньоруського села Західної Волині // Минуле і сучасне Волині. – Луцьк, 1989. – Вип. III. – С. 169–171.
50. Охріменко Г., Дмитрук В., Златогорський О. Ян Фітцке дослідник минувшини Волині // Археологічна спадщина Яна Фітцке. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. – С. 9–14.
51. Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2003. – 248 с.
52. Охріменко Г., Кучинко М., Склярєнко Н., Собоуцький М., Охріменко В. Вивчення багаточислової пам'ятки Голишів на Волині // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 393–394.
53. Охріменко Г., Панишко С., Маркус І., Зек Б. Нові матеріали до характеристики сакрального мистецтва праісторичної Волині // Волинська ікона: до-

слідження та реставрація. – Луцьк, 2008. – Вип. 15. – С. 126–129.

53. Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001. – 138с.

54. П'ясецький В. К., Охріменко Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. – 1990. – №4. – С. 69–82.

55. Панишко С. Д. Давньоруський Коршів // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Збірник наукових праць. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – Ч. 2. – С. 138–140.

56. Панишко С. Д. Звіт Розвідкової експедиції Волинського краєзнавчого музею у 1988 році // Науковий архів ДП «Волинські старожитності». – 1988/1. – 13 с.

57. Панишко С. Д. Звіт Давньоруської археологічної експедиції Волинського краєзнавчого музею про результати робіт на городищі Коршів у 1992 році // Науковий архів ДП «Волинські старожитності». – 1992/1. – 5 с.

56. Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 рр. // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1937. – Т. 154. – С. 241–268.

57. Пашкевич Г. О., Охріменко Г. В. Про результати палеоботанічних досліджень матеріалів неолітичного поселення Голишів // Тези республіканської конференції «Атласу історії культури Волинської області». – Луцьк, 1991. – С. 10–11.

58. Пелещишин М. А. Нові поселення стжижівської культури на Волині // Археологія. – 1971. – №1. – С. 98–104.

59. Пелещишин М. А. Племена культури Вербковіце-

Костянець // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині (доба первіснообщинного ладу). – К. : Наукова думка, 1974. – С. 142–146.

60. Пелешин Н. А. Племена культури лінійно-ленточної кераміки // Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (каменний век). – К. : Наукова думка, 1987. – С. 99–109.

61. Пелешин М. А. Трипольська культура Західної Волині // Археологія Прикарпаття, Волині і Закарпаття (энеолит, бронза і раннє залізо). – К. : Наукова думка, 1990. – С. 26–35.

62. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. – Л. : Наука, 1967. – 242 с.

63. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 96 с.

64. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // Свод археологических источников. – 1973. – Вып. Е 1-25. – 100 с.

65. Сайчук Б. Т. До питання про локалізацію церкви Іоанна Хрестителя на Луцькому Ринку // Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали III міжнар. конф. – Житомир, 1993. – С. 146–147.

66. Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. – К. : Наук. думка, 1974. – 207 с.

67. Шкоропад В. В., Златогорський О. Є. Звіт про проведені рятівні археологічні дослідження у с. Великий Омеляник Луцького району // Науковий архів ДП «Волинські старожитності». – 2006/1. – 25 с.

68. Шкоропад В. В., Панишко С. Д. Про охоронні археологічні дослідження на давньоруській пам'ятці у с. Рованці Луцького району 2005 року // Наукові записки

з проблем волинезнавства. I випуск. Збірник наукових статей та матеріалів, присвячений 45-річчю від дня народження С. Д. Панишка / Упоряд. О. Є. Златогорський. – Луцьк, 2009. – С. 83–103.

67. Fitzke J. Badania w Grodku, pow. Luck // Swiatowit. – 1936–1937. – T. XVII. – S. 333–340.

68. Fitzke J. Nowe wykopaliska. – Wolyn // Z Otchłani Wiekow. – 1937. – Z. 11–12. – S. 165–166.

69. Fitzke J. Tegoroczne badania archeologiczne na terenie Wołyniu // Z Otchłani Wiekow. – 1938. – T. 13, Z. 9–10. – S. 125–128.

70. Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurhany w Poddębcach w pow. Luckim // Wiadomosci Archeologiczne. – 1939–1948. – T. XVI. – S. 363–369.

71. Fitzke J. Cmentarzysko kultury sznurowej w Torczynie pod Luckiem na Wołyniu // Wiadomosci Archeologiczne. – 1975. – №1. – S. 53–62.

72. Kowalczyk J. Swiatynie-twardzi Wolynia. Obronne funkcje swiatyni-zabytków sakralnej architektury Ukrainy // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – Zamość, 2004. – T. II. – S. 81–86.

73. Piotrowicz L. Monety rzymskie w Muzeum Wołyńskim w Lucku. – Kraków, 1939. – S. 3–8.

74. Leski Z. Wczesnohistoryczne grodzisko w Korszowie, pow. Luckim, woj. Wołyńskim // Przegląd Archeologiczny. – 1939. – T. VI. – Z. I. – S. 107–110.

ЗМІСТ

Передмова

РОЗДІЛ I. Стоянки та поселення кам'яного віку на території Луцького району

РОЗДІЛ II. Слідами поселень мідного та бронзового віків

РОЗДІЛ III. Доба раннього заліза регіону

РОЗДІЛ IV. Археологічні культури району від кінця I тис. н. е. до кінця I тис. н. е.

РОЗДІЛ V. Старожитності княжої доби

РОЗДІЛ VI. Археологія району пізньосередньовічного періоду

РОЗДІЛ VII. Відомості про пам'ятки археології Луцького району

Післямова

Джерела та література

Науково-краєзнавче видання

КУЧИНКО Михайло Михайлович
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ Олексій Євгенович

Пам'ятки археології Луцького району Волині
Навчальний посібник

Головний редактор Валентин Винничук
Технічний редактор Володимир Камінський
Коректор Мар'яна Наумук

Ілюстрації: Василь Охріменко, Григорій
Охріменко, Андрій Бардецький

Фото: Михайло Кучинко, Олексій Златогорський,
Григорій Охріменко, Андрій Бардецький

М. Кучинко, О. Златогорський

К 95 Пам'ятки археології Луцького району Волині: [навчальний посібник] Луцьк, «Волинські старожитності», 2010, –

ISBN

В навчальному посібнику на базі археологічних пам'яток коротко висвітлені господарство, суспільні відносини, матеріальна і духовна культура давнього та середньовічного населення Луцького району. В книзі узагальнені результати досліджень пам'яток археології регіону, зроблено акцент на їх охороні. Авторами поданий також повний реєстр відомих і нововідкритих пам'яток в населених пунктах району, уточнене їх місцезнаходження, з'ясована етнокультурна належність та датування.

Для археологів, вчителів, студентської і учнівської молоді, краєзнавців і всіх шанувальників старовини.

УДК 930. 26 (477. 82)

ББК 643. 4. (Укр. 4 Вол) 4

СТОЯНКИ ТА ПОСЕЛЕННЯ
КАМ'ЯНОГО ВІКУ НА ТЕРИТОРІЇ
ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ

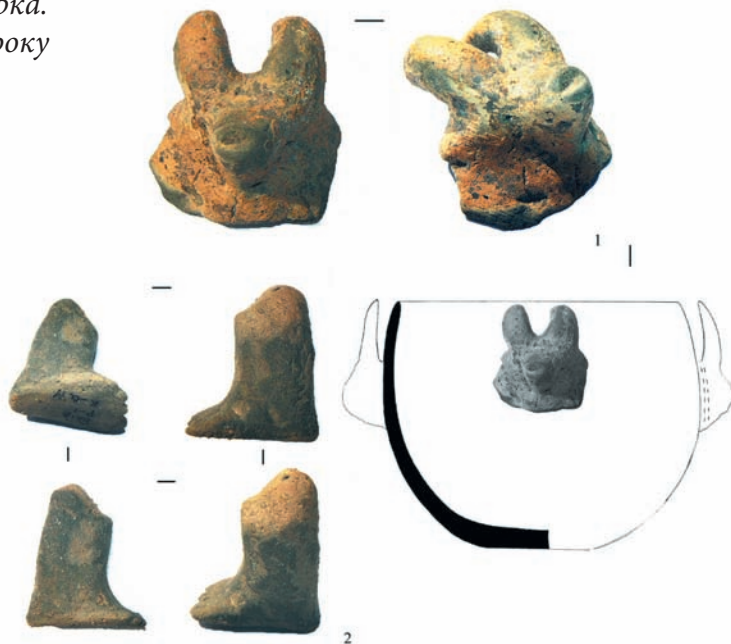
*Гігантоліт, знайдений
поблизу Хорохорина*

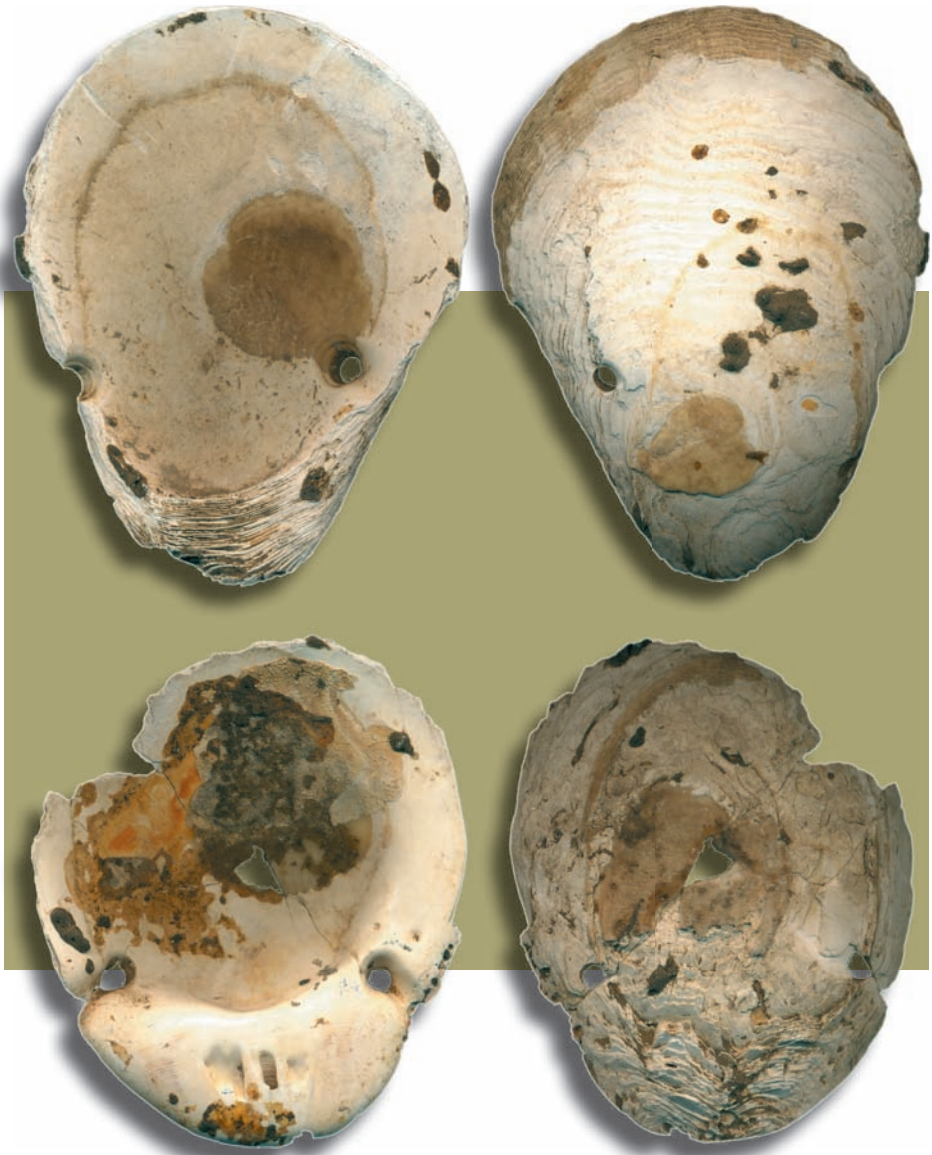
*Горщик культури
лінійно-стрічкової
кераміки з Гнідавської Гірки*

*Гнідавська Гірка.
Розкоп 2009 року*

*Керамічні вироби епохи палеоліту
і неоліту з Гіркої Полонки та Баєва*

Прикраси КЛСК з мушель устриць з Гнідавської Гірки

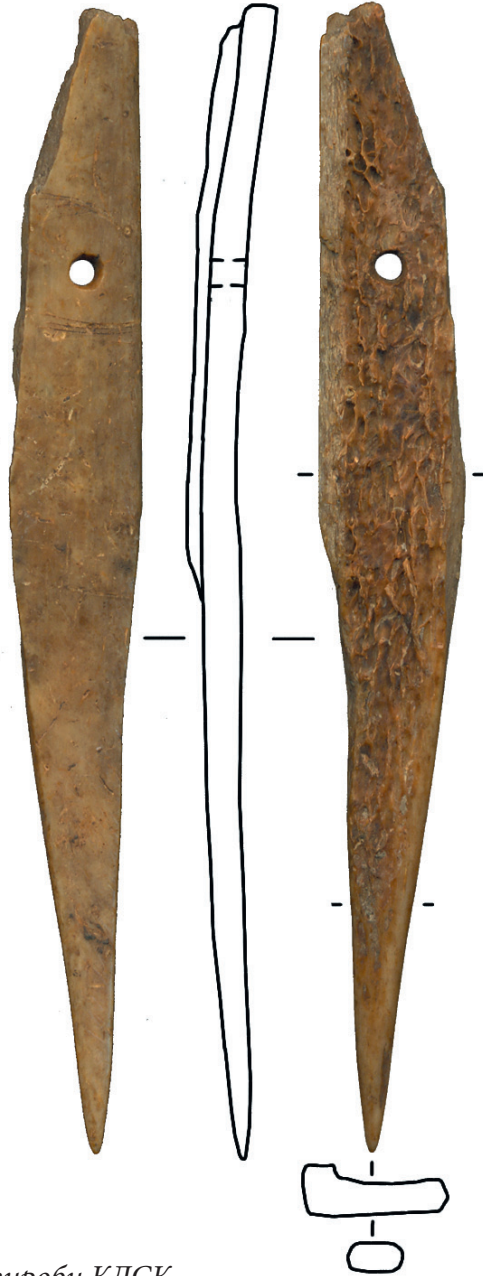
Горщик КЛСК з Голишева

*Обсидіановий нуклеус
з Гнідавської Гірки*

*Кістяні вироби КЛСК
з Гнідавської Гірки*

*Кістяні вироби КЛСК
з Гнідавської Гірки*

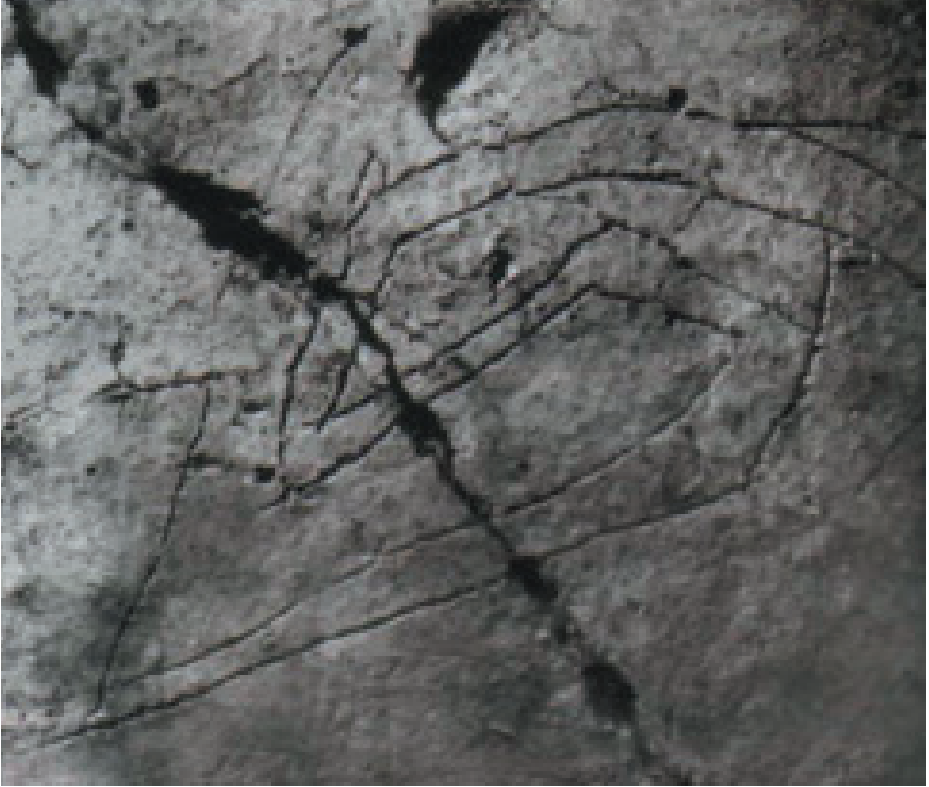

Матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки з Гнідавської Гірки

Крем'яні вироби КЛСК з Гнідавської Гірки

СЛІДАМИ ПОСЕЛЕНЬ
МІДНОГО ТА БРОНЗОВОГО ВІКІВ

*Зображення рала на посудині волино-
люблінської культури з Хрінників
поблизу Луцька*

*Посуд маліцької культури з Кульчина (вгорі)
та Торчина (внизу)*

*Розкоп на поселенні
бронзи у Полонці
(2008 р.)*

*Яма тишинецько-
комарівської культури
з Полонки*

Господарська
яма тишинецько-
комарівської культури
з Полонки

Господарська
яма тишинецько-
комарівської культури
з Полонки

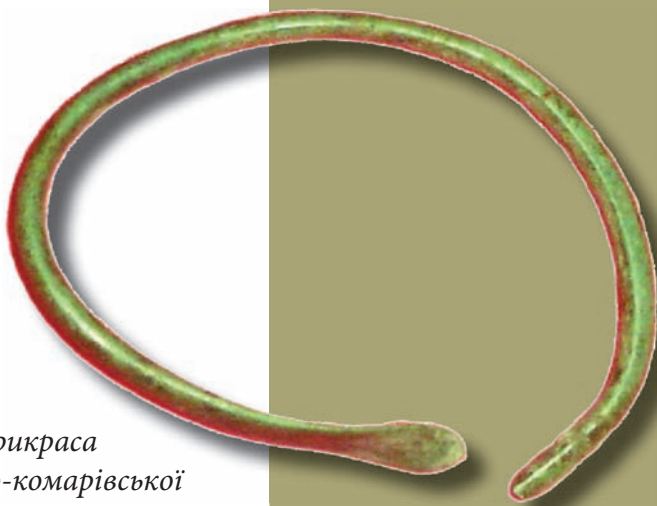

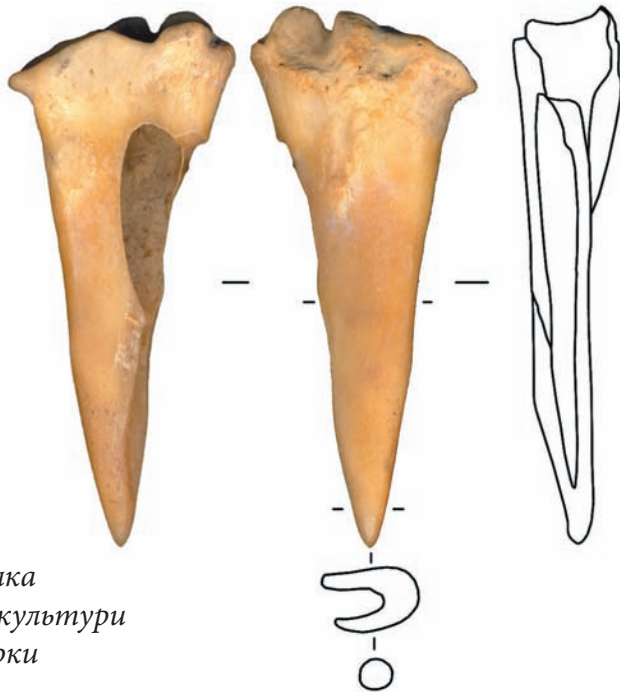
*Розкопки на Яровиці
в Луцьку (2008 р.)*

*Господарська
яма тишинецько-
комарівської культури
з Яровиці в Луцьку*

*Бронзова прикраса
тишинецько-комарівської
культури з Яровиці у Луцьку*

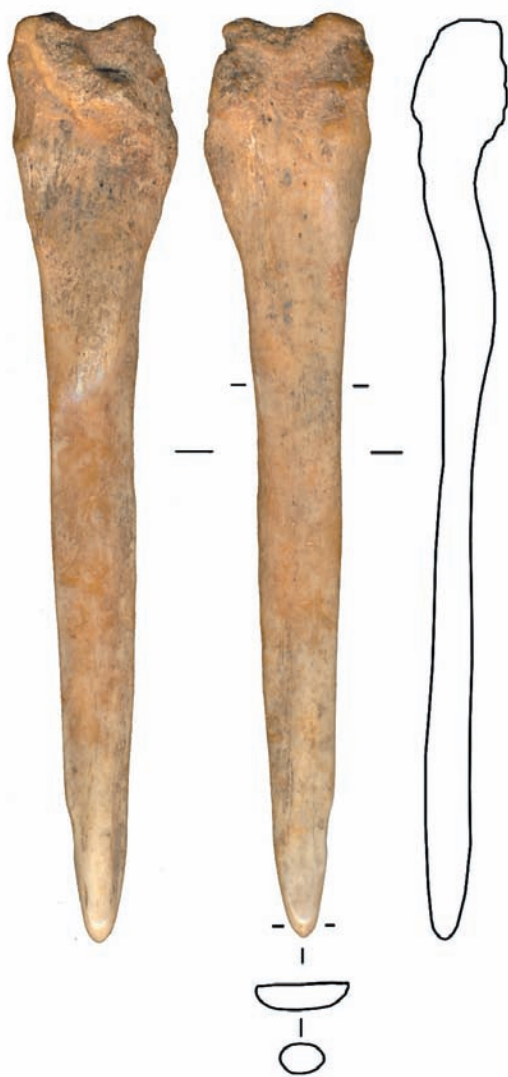
*Кістяна проколка
стишижовської культури
з Гнідавської Гірки*

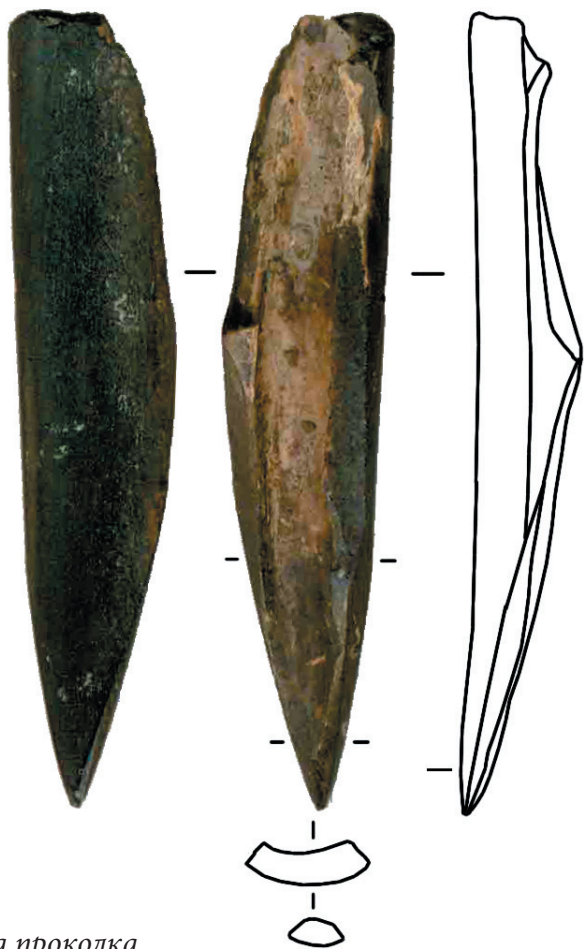
Вироби стшижовської культури з Торчина

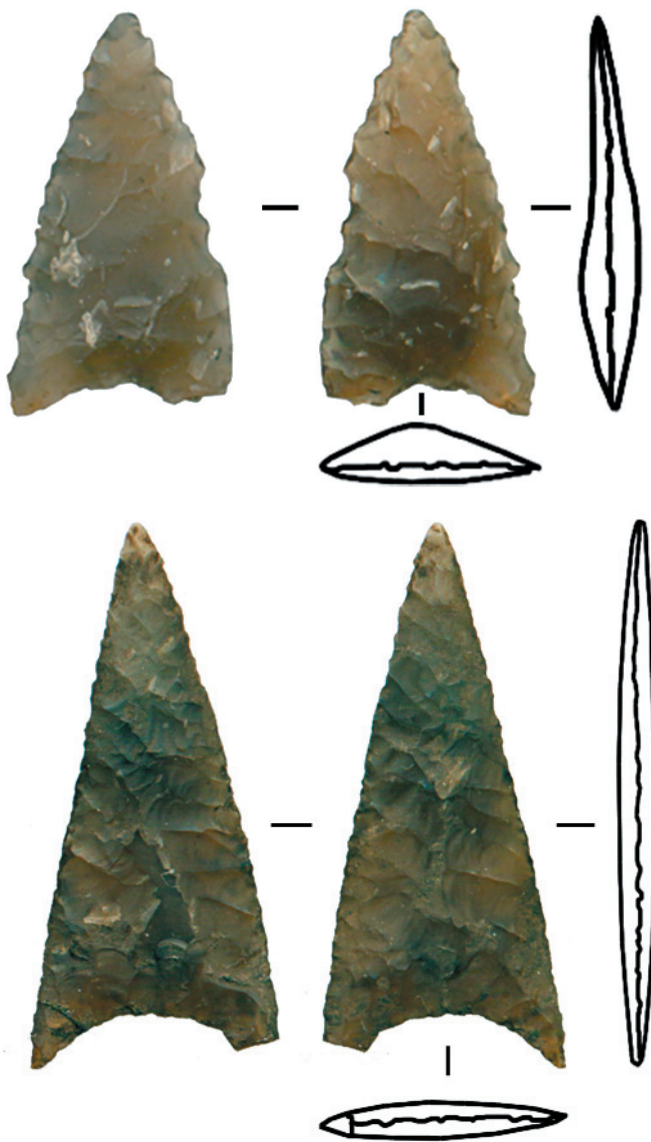
*Посуд стишковської культури з Усич (вгорі)
та Підгайців (внизу)*

*Кістяний виріб стишжовської культури
з Гнідавської Гірки*

*Кістяна проколка
стишожовської культури
з Гнідавської Гірки*

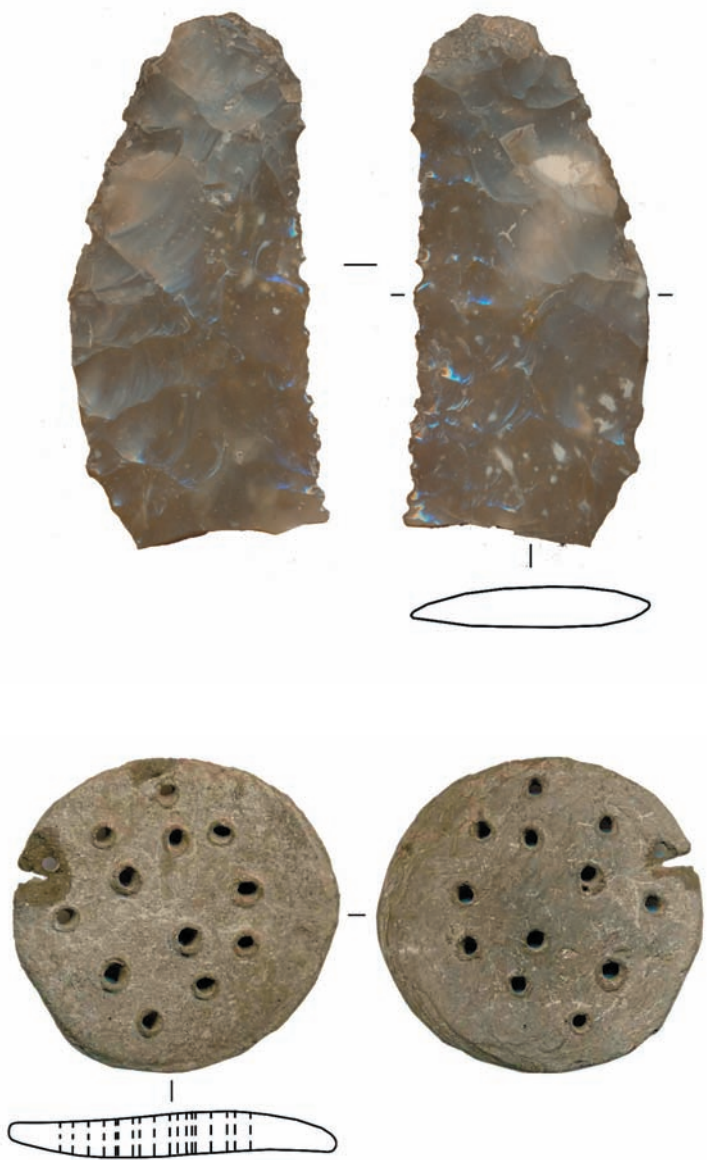
*Крем'яні наконечники стріл с
тишижовської культури з Гнідавської Гірки*

*Поховання
стишижовської культури
з Гнідавської Гірки*

*Дослідження поселення
лужицької культури
на Бівуаках в Луцьку*

*Вироби лужицької культури з Гнідавської
Гірки: кремій (вгорі) та кераміка (внизу)*

*Горицьк
луцької культури
з Антонівки*

*Інна Лук'янчук тримає
горицьк луцької культури
з Гнідавської Гірки*

*Дослідження могильника
ульвівської культури
в Рованцях (2008 р.)*

*Парне поховання
в Рованцях*

ДОБА РАННЬОГО ЗАЛІЗА РЕГІОНУ

*Сокира ранньозалізного віку
зі Смолигова*

*Горщик лежницької групи
з Гнідавської Гірки*

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ РАЙОНУ
ВІД КІНЦЯ I ТИС. ДО Н. Е. ДО КІНЦЯ I ТИС. Н. Е.

*Дослідження
ранньослав'янського
поселення у Боратині
(2008 р.)*

*Завал глиняних вальків
у житлі пражко-
корчацької культури
з Боратина*

*Дослідження
багатошарового
поселення у Луцьку
по пр. Волі, 4а*

*Хатка-напівземлянка
IX ст. Лука-
Райковецької культури
з Гнідавської Гірки*

СТАРОЖИТНОСТІ КНЯЖОЇ ДОБИ

*Виробнича споруда з
трьома печами X ст.
з Гнідавської Гірки*

Металеві вироби XII ст. з Гнідавської Гірки

Скарб срібних прикрас давньоруського часу з Городища

Кам'яна матриця давньоруського часу для виготовлення лунниць з Хрінників поблизу Луцька

*Піч у житлі XI ст.
з Гнідавської Гірки*

*Давньоруське житло-
напівземлянка XII ст.
з Гнідавської Гірки*

*Розкопки у Луцькому
замку (2006 р.)*

Розкопки у Луцькому замку (2006 р.)

Кістяний виріб X–XI ст. з Гнідавської Гірки

Керамічні сопла XII ст. із Жидичина поблизу Луцька

Перстень (зліва) та свинцева печатка XII–XIV ст. з Гнідавської Гірки

Жіноче поховання у крипті церкви Іоанна Богослова XII ст.

Залишки житла XII ст. на Гнідавській Гірці

АРХЕОЛОГІЯ РАЙОНУ В ПІЗНЬОСЕРЕДНЬОВІЧНОМУ ПЕРІОДІ

*Дослідження шинку
козацької доби в Шепелі*

Шинок козацької доби у Шепелі

*Піч для приготування їжі
у шинку в Шепелі*

*Піч для опалювання
приміщення у шинку
в Шепелі*

*Металеві вироби XV–XVI ст.
з Гнідавської Гірки*

*Хрест на кладовищі
XVII–XVIII ст.
у Садові*

Дерев'яна кладка XV ст. в Луцьку

*Острів Гайок –
місце оборони 300 козаків
у Берестецькій битві*

*Козацька зброя,
знайдена на переправі*